

MÜASİR
ƏDƏBİYYAT
MƏSƏLƏLƏRİ

IV

AY $\frac{2016}{294}$

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MÜASİR
ƏDƏBİYYAT
MƏSƏLƏLƏRİ

Mühacirət ədəbiyyatı araşdırmaları

IV

Bakı Dövlət Universitetinin
Filologiya fakültəsi Elm Şurasının
qərarı ilə (15 oktyabr 2015-cu il
tarixli 02 № li iclas protokolu) nəşr
olunur.

«Elm və təhsil»
Bakı-2016

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

104040

Ш5(2=13) 7-09 43

Elmi redaktorlar:

Prof. dr. Tofiq Hüseynoğlu
Prof. dr. Vaqif Sultanlı

Rəyçi:
Prof.dr.Almaz Əliqızı

Müasir ədəbiyyat məsələləri (elmi məqalələr toplusu),
IV, Bakı, Elm və təhsil, 2016, 324 səh.

Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının nəşrə hazırladığı məqalələr toplusuna mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı yazılmış elmi-nəzəri tədqiqatlar daxil edilmişdir.

ISBN 978-9952-8142-3-1

© Elm və təhsil, 2016

Prof. dr. Tofiq Hüseynoğlu

UZUN SÜRƏN MÜBAHİSƏLƏRİN SONU

1937-ci ildə Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində Avropa mühacir ədəbiyyatının qeyri-rəsmi mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. «Əli və Nino» romanı və onun müəllifi ilə maraqlanan, bir çox əlaqədar məsələləri aydınlaşdırmaq üçün Bakıya gələn amerikalı tədqiqatçı Tom Ris yazır ki, bu mərkəz Herrenhof kafe cəmiyyətində yerləşibmiş. Əksəriyyəti yəhudilərdən ibarət olan nəşirlər, yazıçılar Stefan Sveyqin "demokratik klub" adlandırdığı bu məşhur Herrenhof kafe cəmiyyətinin tüstülü otaqlarında toplaşib işgüzar əlaqələr yaradarmışlar. Nasizm təhlükəsi artdığı vaxtlarda Herrenhof təqiblərdən qaçıb sığınmaq və gizlənmək yerinə çevrilir. 1938-ci ildə faşist ordusu Vyanaya daxil olanda Herrenhof kafe cəmiyyətinə toplaşanlar Avstriyanı tərk edib dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnirlər: Almaniyanın Münhen, Leypsiq kimi şəhərlərində şəbəkələri olan Vyanadakı E.R.Tal nəşriyyatının sahibi də, 1935-ci ilə qədər Berlində yaşayıb, almanca yazdığı kitablarını əsasən, Berlində, bəzən də Leypsiqdə çap etdirən, nasizmin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün qaçıb Vyanaya sığınan və burada 1936-cı ildə "Allahu əkbər" əsərini yenə də Əsəd bəy imzası ilə çap etdirən Leo Nussimbaum da və başqaları da...

Lakin bütün bunlardan əvvəl 1937-ci ildə Tal nəşriyyatı Qurban Səidin "Əli və Nino", 1938-ci ildə isə "Qızıl buynuzdan gələn qız" ("Xalidən gələn qız") romanlarını nəşr edir. Bu o vaxt idi ki, Vyanada Əsəd bəy də kitablar çap etdirirdi, hətta İtaliyada Mussoliniyə də bu adla - Almaniya yaşadığı və çap olunduğu illərdə istifadə etdiyi Əsəd bəy imzası ilə yazılı müraciətlər edib, onun şəxsi bioqrafı olmağa çalışırdı.

Demək, nəşriyyat sahibi Tal Vyanadan qaçmamış, yəni hələ faşistlər Vyanaya daxil olmadığı vaxtlarda - 1937-ci ildə və 1938-ci ilin lap əvvəllərində (faşist əsgərləri Vyanaya 1938-ci

ilin martında daxil olmuşlar) Qurban Səidin bir-birinin ardınca «Əli və Nino», «Xalidən gələn qız» romanlarını çap etmişdi. Leo Nussimbaum isə bu vaxtlarda və bundan sonra da Vyanada, nə də İtaliyada və ya Amerikada Əsəd bəy adından imtina etməmişdir; hətta İtaliyada xəstə olanda belə onu Amerika vətəndaşı hesab edənlər xəstəyə kömək üçün müraciətlərində onu yenə Əsəd bəy adlandırmışlar, öləndə də torpağa Əsəd bəy kimi gömmüşlər və bu adı qəbir daşının üstündə həkk etmişlər. Görəsən, bütün bunları Qurban Səidi Əsəd bəy hesab edənlər niyə nəzərə almırlar və ya bəlkə də nəzərə almaq istəmirlər.

"Əli və Nino", Qurban Səid, Leo Nussimbaum, Məmməd Əsəd bəy adları ətrafında keçən əsrin 70-ci ilindən müxtəlif fikirlər söylənməkdə, mübahisələr getməkdədir. Romanın ingilis dilinə tərcüməsinin ilk nəşrinə, mərhum filologiya elmləri namizədi B.Məmmədovun "Elm və həyat" jurnalında (1987, №12, s.13) çap etdirdiyi "Qurban Səid kimdir?" adlı məqaləsində yazdığı kimi, Amerika yazıçısı Erix Seqalın "Layf" jurnalından alınmış aşağıdakı sözləri epigraf verilmişdir: "Əgər Qurban Səid olmasaydı, onda bu əsəri kim yazsa bilərdi". Bu nəşrə yazılmış ön sözdə doğru olaraq qeyd edilir ki, Qurban Səid əsərin müəllifinin əsl adı deyil, təxəllüsüdür. Lakin bunun ardınca sıra ilə yanlışlıqlara yol verilir, gələcək çaşdırıcı yanlışlıqların bir növ əsası qoyulur. Guya Fransada, Avstriyada mühacirətdə yaşayan müəllif sonra İtaliyaya köçərək, orada da vəfat edir. B.Məmmədov bu məqaləsində və bundan əvvəl "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (1987, 18 sentyabr) çap etdirdiyi "Yaradıcılıq dairəsi" adlı məqaləsində «Əli və Nino» romanının müəllifi Qurban Səid görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənəzəminlidir, - fikrini irəli sürür. O, məqalələrində bir sıra maraqlı mülahizələr söyləsə də, özünə qədər xarici mətbuat səhifələrində çap olunmuş bir sıra məqalələrdə buraxılmış səhvləri də təkrar edir. Bu səhvlər, əlbəttə, Y.V.Çəmənəzəminli irsinə, onun həyatı və yaradıcılığı ilə əlaqədar Bakı arxivlərində saxlanan materiallara lazımlıca bələd olmamağın nəticəsi idi və

bundan başqa, B.Məmmədovun doğru görünən mülahizələrinə də ehtiyatla yanaşmağa sövq edirdi. Başqa səbəblər də var idi. Y.V.Çəmənəzəminli repressiya qurbanlarından idi. Hələ zaman, ictimai-siyasi mühit elə idi ki, ədibin əsərlərinin çapı üçün əngəllər yaradıla bilərdi. Məsələn üçün, Y.V.Çəmənəzəminlinin anadan olmasının 80 illiyi təntənə ilə qeyd edildi. 90 illiyi yox, 100 illiyi də geniş keçirildi, 110 və 115 illikləri yox. "Həzrəti-Şəhriyar" komediyasının ilk jurnal çapı zamanı da, həmçinin, tamaşaya qoyulması təşəbbüsü və təklifi ilə əlaqədar Y.V.Çəmənəzəminli irsinə ehtiyatla yanaşma halları ilə qarşılaşmalı olduq. Digər bir səbəb isə Y.V.Çəmənəzəminlinin həyatı və yaradıcılığının Türkiyə ilə, Fransa ilə, artıq indi demək olar ki, həm də Almaniya ilə əlaqədar sahələrini də öyrənmək mümkün olmamışdır. Məsələn üçün, bizə məlumdur ki, Y.V.Çəmənəzəminli İstanbulda (F.Vəzirov deyir ki, atam İstanbulda bu böyük şəhərin Xalid adlanan hissəsində yaşamışdır) Azərbaycan Demokratik Respublikasının səfiri vəzifəsindən istefa verəndə (qəribə bir fakt da budur ki, Türkiyədə Azərbaycanın ilk səfirindən söhbət getdikdə Y.V.Çəmənəzəminli, haqqında nə qədər çox yazılsa da, yaddan çıxarılır) səfirlikdə olan bütün materialları – sənədləri, kitabları Süleymaniyədə Qatanov kitabxanasına verib, Parisə yola düşür. Biz bu barədə hələ 1992-ci ildə dövrü mətbuatda çap olunmuş "Y.V.Çəmənəzəminli və ADR" adlı məqalədə, Azərbaycan televiziyası və radiosu ilə çıxışlarda məlumat vermişik. Üstəlik Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun keçmiş direktoruna, bir təsadüfi söhbət zamanı sabiq xarici işlər naziri cənab H.Həsənova müraciət etmişik. Nəticəsi nə olub? - Heç nə... Dövləti əhəmiyyət kəsb edən bu arxiv indiyə qədər axtarılıb tapılmamış, açılmamışdır...

Hələ 1977-ci ildə Y.V.Çəmənəzəminlinin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə yazdığım "Bədii sözün böyük ustası" adlı məqalədə ədibin Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan arxivindəki materiallardan – tərcümeyi- hallarından birində qeyd

olunmuş, indinin özündə də əhəmiyyətini itirməmiş və həllini tapmamış bir məsələyə ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməyə çalışmışdım. Y.V.Çəmənşəminli yazırdı ki, Parisdə yaşayanda və işləyəndə "Paris xəbərləri" adlı axşam qəzetində "Şərqdən məktublar" ümumi başlığı ilə silsilə məqalələrlə çıxış etmişdir. Y.V.Çəmənşəminli Paris Milli Kitabxanasının üzvü olmuş, burada Azərbaycanla bağlı kitabları oxuyub araşdırmış, hər biri 96 vərəqlik üç ümumi dəftər həcmində konspektlər tutmuş, qeydlər etmişdir. Bunların çoxu fransız dilindədir. Bütün bu materiallar da indiyədək üzə çıxarılmamış, lazımınca araşdırılmamış, istifadəsiz qalmaqdadır. Bizdə Azərbaycan-fransız ədəbi əlaqələri mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazılmış, bu dissertasiya əsasında monoqrafiya çap edilmişdir. Bu monoqrafiyada Y.V.Çəmənşəminli haqqında da bəhs açılmışdır. Ancaq necə? Tədqiqat üçün nəinki ədəbin Fransada yaşadığı 1923-1925-ci illərin fransız əlyazmaları İnstitutunun arxivindəki materiallara belə müraciət olunmamışdır. Yəni, demək istəyirik ki, "Y.V.Çəmənşəminli və Fransa" mövzusu da, "Y.V.Çəmənşəminli və Türkiyə", "Y.V.Çəmənşəminli və Ukrayna", "Y.V.Çəmənşəminli və rus mədəniyyəti" mövzuları kimi olduqca maraqlı və aktualdır. Düşünürəm ki, bu mövzunun lazımı səviyyədə işlənməsi bu günlərdə ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan boşluqları doldurmağa və yanlışlıqları müəyyənləşdirib düzəltməyə imkan verərdi.

Y.V.Çəmənşəminli və Almaniya-Avstriya məsələsinin tələb olunan səviyyədə öyrənilməsi isə "Əli və Nino", həmçinin, bununla bağlı digər problemləri tam aydınlaşdırmağa yol açardı. Y.V.Çəmənşəminli 1921-ci ildə İstanbulda "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabını çap etdirəndən bir il sonra bu əsər Parisdə fransız dilində qısaltılmış şəkildə çap olunmuşdur. Həmin ildə də avstriyalı professor Krelitsa bu kitab haqqında Vyanada almanca çıxan "Mittenluqen zur Osmanşehiete" jurnalında (1922, №1-2, s. 174-175) maraqlı rəylə çıxış edir. Azərbaycan-

Ukrayna ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçısı və dərin bilicisi Abbas Abdulla yazır ki, akademik A.Krımski Y.V.Çəmənşəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabını yüksək qiymətləndirir, onun Avropa şərqşünaslarının da diqqətini cəlb etdiyini xəbər verir: "Çox da böyük olmayan, lakin çox lazımlı bu kitabçanı Avropa alimləri də tərif etmişlər".

Abbas Abdulla akademik A.Krımskinin Ukrayna EMA Mərkəzi Kitabxanasının əlyazmaları şöbəsində saxlanılan arxivdəki 1.25410 şifrəli sənədə əsaslanıb göstərir ki, "A.Krımski Yusif Vəzirin kitabına ("Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" əsərinə - T.H.) Avropa alimlərinin münasibətini öyrənmək üçün şərqşünas Fredrix Krelitsanın Vyanada nəşr etdiyi "Mittenluqen zur Osmanşehiete" jurnalının 1922-ci il 1-2-ci nömrəsinin 174-175-ci səhifəsinə baxmağı tövsiyə edir".

Qeyd etmək lazımdır ki: 1. Bütün bunlar Y.V.Çəmənşəminlinin "Həyatım" adlı yazısının çap olunan yox, arxivdə saxlanılan əlyazma nüsxəsindəki məlumatlarla göstərilən səhiflərə qədər eynilik təşkil edir; 2. Y.V.Çəmənşəminlinin hələ 1922-ci ildə Avropada, Fransada, Almaniyada, Avstriyada az çox tanıdığını göstərir. Bu o vaxtlar idi ki, Leo Nussimbaum hələ Berlindəki rus litseyinin, olsa-olsa şərqlə maraqlanan bir şagirdi idi, şərq haqqında çoxları ilə özü kimilərin və özündən səviyyəsizlərin başını qatmağa çalışırdı; yəni hələ Məmməd Əsəd bəyə çevrilməmişdi və ya bu adla mətbuatda çıxış etmirdi. Bu qənaəti doğuran Leo Nussimbaumla litseydə bir yerdə oxuyan rus mühaciri A.Braylovun sonralar yazdığı xatirələridir.

Y.V.Çəmənşəminlinin alman dilinə, Berlinə və Vyanaya münasibətinə dair yanlış fikir və münasibətləri təkzib edən və son vaxtlar üzə çıxarılan başqa faktlar da vardır.

Gənc və istedadlı çəmənşəminlişünas Leyla Məcidqızının araşdırmalarından məlum olur ki, Yusif Vəzir orta məktəbdə oxuyarkən alman dilindən "yaxşı", fransız dilindən "kafi" almış; yazıçı fransız dilini yaxşı bildiyi, bu dildə oxuyub-yazdığı dövrdə alman dilini o dərəcədə bilirmiş ki, hətta rus-alman

lüğəti tərtib edirmiş; ən maraqlısı və indiyə qədər məlum olmayan isə budur ki, Y.V.Çəmənşəminli 1926-cı ildə Berlin şəhərində olmuş, buradakı azərbaycanlılarla, o cümlədən İbad Əliyev adlı bir həmyerlisi ilə görüşmüşdür. Bu zaman Berlində azərbaycanlı mühacirlərin sayı az deyildi.

Y.V.Çəmənşəminlinin 1926-cı ildə vətənə qayıtmaq ərəfəsində (ədiib 1926-cı ilin 3 aprelində artıq Bakıda idi) Berlində olması faktını görkəmli ədəbiyyatşünas, Qurban Səid imzasının "Y.V.Çəmənşəminliyə məxsus olmasının ilk dəfə irəli sürən Mustafa Haqqı Türəkəqulun Avstriyadakı məşhur nəşriyyatın sahibinin arvadı xanım Taldan aldığı məktub da yada salır: Bu məktubda oxuyuruq: "1920-ci illərdə idi. (Hansı il olduğunu xanım Tal dürüst xatırlamır) Cavan və gözəl bir erkək mətbəəyə gələrək ərim ilə uzun-uzadı danışıqdan sonra bir əlyazması buraxaraq çıxıb getdi. Ərimlə nə danışıqlarının mahiyyətini indi də bilmirəm. Bu əlyazmasını və gözəl erkəyi tamamilə unudduq... ərim hər halda bir şeylər bilir, mənə söyləməirdi. Ərim əsəri 1937-ci ildə birdən-birə meydana çıxarıb nəşr etdi".

"Əli və Nino"nun 1970-ci ilin sonlarında İngiltərədə, 1971-ci ilin yazında isə Amerikada ingilis dilində nəşrindən sonra, türk yazıçısı Semih Yazıçioğlu bu əsəri öz tərcüməsində, həmçinin, "Əli ilə Nino" və Qurban Səid müəmması... başlıqlı ön sözü ilə İstanbulda nəşr etdirdi. Bundan əvvəl, o, Mustafa Haqqı Türəkəqul ilə əlaqə yaradıb, Qurban Səid müəmmasını tapmağa çalışmışdı.

İstər Semih Yazıçioğlunun, istərsə də ondan əvvəl Qurban Səid müəmması ilə məşğul olan, misal üçün John Wain kimi müəlliflərin "Əli və Nino"nun müəllifi barədə, xüsusilə Qurban Səid imzası altında gizlənən şəxsin tərcümeyi-halı barədə bir sıra yanlış fikirləri var ki, hətta Qurban Səidin Y.V.Çəmənşəminli olması fikrində tərəddüdsüz mövqə tutan B.Məmmədovu da çaşdırmışdı. Misal üçün, guya Y.V.Çəmənşəminli Vətəmindən xaricə getməmişdən əvvəl evlənmişdi; ədiib xaricə gedəndə vətəndə arvadı və bir övladı qalmışdı və s.

Lakin Semih Yazıçioğlunun "Əli və Nino"ya yazdığı müqəddimə xüsusilə iki məsələni aydınlaşdırmağa kömək edir.

Birinci, aydın olur ki, "Əli və Nino" romanı (bizim fikrimizcə, həmçinin, «Xalidən gələn qız» romanı) XX əsrin 20-ci illərində, yəni 1926-cı ilə qədər yazılıb tamamlanmışdır və həmin 1926-cı ildə də Avstriyada Almaniyada da şöbələri olan Tal nəşriyyatına təqdim edilmişdir. Xanım Talın məktubunda nəşriyyata təqdim edilən əlyazma bağlaması "qalın" adlandırılmışdır. "Əli və Nino" romanının həcmi elədir ki, o, təklidə qalın ola bilməzdi. Bu qalın bağlamada «Xalidən gələn qız» əsərinin olması da ağılabatandır. Çünki bu əsərlərdən biri 1937-ci ildə, digəri isə 1938-ci ildə nəşr edilib. Bu "Əli və Nino"nun, (bizim fikrimizə görə, həmçinin «Xalidən gələn qız»ın Tal nəşriyyatına verildiyi vaxt Leo Nussimbaumun ilk qalın əsəri olan "Şərqdə neft və qan" hələ nəinki çap edilməmişdi, yəqin ki, heç yazılmamışdı. Çünki Əhməd Şmidenin müəyyənləşdirdiyinə və xanım Dr. Sultan Tulunun yazdığına görə Əsəd bəyin ilk kitabları "Qafqazda on iki sırım" və "Şərqdə neft və qan" 1930-cu ildə nəşr edilmişdir).

Semih Yazıçioğlunun "Əli və Nino"nun türk dilində nəşrinə yazdığı müqəddimədə aydınlaşan ikinci məsələ: Qurban Səidin, yəni Y.V.Çəmənşəminlinin 1937-ci və 1938-ci illərdə çap etdirdiyi hər iki romanının orijinalı - ilk variantı Azərbaycan dilində olmuşdur. Demək lazımdır ki, bu gün bu fikri qətiyyətlə dəstəkləyən professor P.Xəlilov öz mühakimə və mövqeyində tamamilə haqlıdır. Professor P.Xəlilov "Əli və Nino" romanının müxtəlif dillərdə nəşri üzərində müqayisəli araşdırmalar apararaq, müvafiq misallarla əsərin hansı dildə yazılması barədə, fikrimizcə, düzgün nəticələr çıxarır. Söz onda deyil ki, bir çoxları bəlkə də haqsız düşüdükləri kimi, Y.V.Çəmənşəminli fransız və ya alman dilində yazı bilməzdi. Yuxarıda xatırlatdığımız kimi, ədiib fransız dilində yazıb, həmçinin, rus-alman lüğəti hazırlayıb; onun alman əməkçisi həyatından hekayəsi də var: "İstirahət günü". Bəllidir ki, Y.V.Çəmənşəminli rus dilini incəlik-

lərinə qədər bilib: orta və ali təhsili rus dilində alıb. Ancaq böyük yazıçı həm də yaradıcılığının bütün mərhələlərində böyük vətənpərvər olub. Böyüklü-küçüklü bütün bədii nəsr nümunələrini ancaq doğma ana dilində - Azərbaycan dilində yazıb; o, azərbaycanşünaslığın təməl daşlarını qoyanlardan biri, bəlkə də birincisi olub. Təsadüfi deyil ki, böyük siyasi öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türk İslam Ensiklopediyasında çap etdirdiyi Azərbaycanla bağlı məqalələrini yazarkən Y.V.Çəmənşəminlidən istifadə etmişdir. Y.V.Çəmənşəminli bəzi hekayələrini rus dilində, ana dilində yazdığı bəzi hekayələrinin isə rus dilində variantını yazmağa təşəbbüs etsə də, bütün bu işlərinin hamısını yarımçıq qoymuş, əvəzində rus klassiklərinin əsərlərini ana dilinə tərcümə etmişdir. Ədib ancaq kinossenari planlarını, eskizlərini, bir də təamınlanmış iki ssenarisini rus dilində yazmışdır; bütün yaradıcılığını - ədəbi-bədii, publisist, elmi-nəzəri əsərlərini Azərbaycan və azərbaycanlılar mövzusunda həsr edən Y.V.Çəmənşəminli böyük, Azərologiya şöbəsinin mövcudluğunu gördü və onun gələcəyinə inanırdı. Hələ 1918-ci ildə Kırmda çıxan "Millət" qəzetində "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adlı silsilə məqalələrini çap etdirən ədib 1919- 1922-ci illərdə İstanbulda həmin adda on beş kitabdan ibarət böyük bir əsər yazmağa başlamışdı. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" və "Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan" kitabları ki, bunlar ilk dəfə 1921-1922-ci illərdə İstanbulda nəşr edilmişdi, "Azərbaycan və azərbaycanlılar" əsərinə daxil idi. Ədibin Türkiyə, Paris kitabxanalarından, bunlardan əvvəl isə Ukrayna-Kiyev kitabxanalarından topladığı materialların hamısı, demək olar ki, məhz Azərbaycanla və azərbaycanlılarla əlaqədar idi. Eləcə də "Əli və Nino" romanı. Mən də Y.V.Çəmənşəminli irsinə az-çox bələd bir tədqiqatçı kimi bu romanın Mustafa Türəkqul, Semih Yazıçioğlu və hörmətli müəllimim professor Pənah Xəlilov kimi Azərbaycan dilində yazıldığı qənaətinə gəlmişəm. Və deyirəm, hətta "Xalidən gələn qız" romanı da Azərbaycan dilində

yazılıb. "Əli və Nino" romanı kimi, bu roman da çox geniş yayılıb, müxtəlif illərdə, müxtəlif dillərdə və müxtəlif nəşriyyatlar tərəfindən çap olunub. İtalyan dilində çapı "Asiyadeh" müəllifi Vyana nəşrində olduğu kimi, Qurban Səididir; amma kitabın son vərəqində isə italyan dilində belə yazılıb: "Titole originale dell'opera "Sarı saçlı qız". Sonra isə həmin vərəqdə: "Uniko versione Italiana autorizzata di Essad Vey" qeydi var. Qurban Səidin ilk dəfə 1938-ci ildə Vyanada alman dilində çap olunan bu əsəri müxtəlif tərcümələrdə və materiallarda gah "Xalidən gələn qız", gah "Qızıl buynuzdan gələn qız", gah da "Altunsaç" adlandırılıb. Əsəd bəy isə bu romanı "Asiyadeh" (bəziləri bu adı Azərbaycan dilinə tərcümədə "Aziade" və ya Azade verib) adlandırıb. Bütün bu adlar əsərin baş qəhrəmanı ilə əlaqədardır. Romanın italyan dilində nəşrinin son vərəqindəki qeyddən aydın görünür ki, onun orijinalda - yəni yazıldığı Azərbaycan dilində adı "Sarı saçlı qız"dır. Əsəd bəy bu əsərin italyan dilinə yeganə nəşrinin bu dillə tərcüməçisidir. O, hətta "Asiyadeh" in Azərbaycan dilində yazılmasından xəbərdardır. Qurban Səidin bu əsərinin, demək, hətta 1937-ci ildə Vyanada alman dilində çap olunmuş "Əli və Nino" romanının da orijinalından Əsəd bəyin xəbəri olmamış deyil. Elfride Ehrenfels Bodmershof (Tom Reys və professor H.Quliyev yazılarında bu adı tez-tez çəkirlər və ona çox inanırlar) Əhməd Şmideya yazır ki, "Adı çəkilənlə birlikdə mən 1938-ci ildə Vyanada "Das Madehen vom Qoldenen hom" romanını nəşr etmişəm". "Adı çəkilən - Məmməd Əsəd bəydir. Elfride xanım məktubunda bunu da qeyd edir ki, guya Qurban Səid Məmməd Əsədbəyin təxəllüslərindən biridir. Xanım Elfridenin Əhməd Şmideya yazdığı bu məktuba qədər, yəni Əhməd Şmide bu məktuba əsaslanıb, Qurban Səid imzasının Məmməd Əsəd bəyə aid olması fikrini yayana qədər Xanım Talin Mustafa Haqqı Türəkqula yazdığı yuxarıda xatırladığımız məktubla əlaqədar doğan fikir - Qurban Səid Y.V.Çəmənşəminlidir, - qənaəti ədəbi prosədə, mübahisə və

müzakirələrdə əsas olmuşdur. Xanım Talın M.H.Türkəqulun məktubuna verdiyi cavabı Çəmənəzəminlişünaslar bilməmiş deyillər.

Xanım Talın bu məktubunu Semih Yazıçioğlu "Əli və Nino"nun türk nəşrinə yazdığı müqəddiməsində vermişdir. Və Qurban Səid Y.V.Çəmənəzəminlidir - fikri bundan sonra Amerikada, Avropada, Türkiyədə, İraqda, həmçinin, əlbəttə ki, Azərbaycanda kifayət qədər geniş yayılmamışdı. Hörmətli Əhməd Şemidenin xanım Elfridenin məktubu əsasında yaydığı - Qurban Səid Məmməd Əsəd bəydir - xəbəri, bunun təsiri ilə Dr. Sultan Tulunun "Qurban Səid və onun «Xalidən gələn qız» adlı romanı" məqaləsi, bu məqalədə "qaynaqça" kimi verdiyi məlumat çəşdirici rol oynamağa başladı. Hər iki müəllifin və bunlardan sonra onların bu gün artıq tam yanlış hesab etdiyimiz "Qurban Səid - Məmməd Əsəd bəydir; Məmməd Əsəd bəy - Leo Nussimbaumdur"- fikrini sübut etmək üçün "faktlar" axtarışına çıxmağa başladılar. Bizə indiyə qədər də məlum deyil ki, yuxarıdakı fikrin tərəfdarları - Əhməd Şmide, Dr. Sultan Tulu, Tom Reys, prof. H.Quliyev xanım Talın M.H.Türkəqulun məktubuna verdiyi cavaba, "Əli və Nino" romanının əlyazmasının Tal nəşriyyatına təqdim edilməsi tarixinə niyə nəzər yetirməmişlər və ya etinasız qalmışlar? Yaxud Məmməd Əsəd bəyin Almaniyə kitabxanalarında rast gəldiyi əsərlərinin siyahısını "qaynaqça" kimi əsas götürən hörmətli Əhməd Şmide əfəndiləri, onun ardınca gedən Dr. Sultan Tulu xanım 30-cu illər alman mətbuatını, bu illərdə Almaniyaya toplaşmış azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyətini əks etdirən mənbələri - Azərbaycan mühacir mətbuatını niyə izləməmişlər? Eyni sözü «Əli və Nino» sorağınca Avropalı, Amerikalı, Azərbaycanlı gəzib 92-96 yaşlı canlı şahidləri dindirən, dediklərində və göstərdiyi sənədlərdə şəxsi marağı açıq-aşkar görünən xanım Elfridenin mövqeyinə üstünlük verən Tom Ris, həmçinin, müəyyən mənada Tom Risin dediklərindən çox da fərqli bir söz deməyən professor H.Quliyevə də aid etmək olar.

Qəribə bir hala diqqət yetirək: Xanım Elfride Tom Rislə söhbətində (bu vaxt onun 96 yaşı varmış) özünü "Əli və Nino" romanının müəllifi adlandırır, müqavilə bağlananda, qonorar alanda və Məmməd Əsəd bəyə pul göndərəndə Qurban Səid adından necə istifadə etdiyindən danışır, buna dair sənədlər, məktublar göstərir; bundan xeyli əvvəl isə Əhməd Şmideyə yazdığı məktubunda Qurban Səid təxəllüsünün Məmməd Əsəd bəyə aid olduğunu, 1938-ci ildə "adı çəkilənlə birlikdə onun Vyanada «Xalidən gələn qız» romanını çap etdirdiyini yazır. Yəni xanım Elfridenin sözünün səmimiyyəti Məmməd Əsəd bəyin sözünün səmimiyyəti qədərdir - ondan nə artıqdır, nə də əksik. Frau Möqlenin də həmçinin, Tal və Passerin Vyananı tərk etdikdən sonra nəşriyyatı idarə edən gənc əri köməkçi Tereza Kirşner, Tom Risin yazdığına görə, 1940-cı ildən həmin nəşriyyatın kodunu belə müəyyənləşdirmişdi: "Tereza Kirşner Verlaq". Tom Rislə görüşəndə 96 yaşında olan bu xanım əvvəlki ərinin familiyası altında qapalı bir həyat keçirmiş. Cənab Tom Ris yazır ki, "Frau Möqlenin (Tereza Kirşnerin - T.H.) çox qəribə yaddaşı vardı... bir sözü tez-tez təkrar edirdi: "Mən pis adam olmamışam. Mən adamları xilas etmişəm, özü də çoxlarını xilas etmişəm. Mən onların əvəzinə çox şeyin qayğısına qalmışam"... və s. Qəribədir, Frau Möqlə Elfride Ehrenfels haqqında bir şey eşitmədiyini, onun Qurban Səidlə əlaqəsi barədə heç nə bilmədiyini deyir; eyni zamanda bildirir ki, Qurban Səid Əsədin romanlarındakı təxəllüsüdür.

Belə məlum olur ki, Frau Möqlə Əsəd bəyi ömrünün son günlərində görən adamlardan biridir. Əsəd bəy Qurban Səid imzasını tam mənimsədikdən sonra yazdığı son kitabının ("Der Mann der Nihts von der Liebe Verstand" - "Məhəbbət haqqında heç nə bilməyən adam") əlyazmasını da Frau Möqləyə verir. Məmməd Əsəd bəylə Qurban Səid adlarının ilk dəfə qoşa işləndiyi əsər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Asyadeh" (italyan dilində) romanı idi. Bu əsərin üstündə müəllif kimi Qurban Səidin adı verilmişdi. Son səhifədə isə romanın italyan dilinə

tərcüməçisi olaraq Əsəd bəy göstərilmişdir. Romanın orijinalda "Sarı saçlı qız" adlandırıldığı qeyd etmək isə o demək deyil ki, Əsəd bəy bu əsəri Azərbaycan dilindən tərcümə etmişdir. Ancaq bu o deməkdir ki, Əsəd bəy bu romanı orijinalda əlyazma şəklində görüb. Və bu əsər Azərbaycan dilindən alman dilinə tərcümə edilərək nəşr olunub (1938). Əsəd bəy bu nəşrdə iştirak edib - olsun ki, tam tərcüməçisi kimi yox, əsəri sətiri tərcümə əsasında işləyib nəşrə hazırlayan bir şəxs kimi, həm də xanım Elfride Ehrenfelslə birlikdə çap etdirib. Əsəd bəy "Əli və Nino" romanını da italyan dilinə tərcümə və nəşr edib. Lakin bu nəşrdə artıq o, romanın adını dəyişdirib "Əli xan" etdiyi kimi, əsl müəllimin adını da (Qurban Səidi) kənara qoyub, birbaşa Əsəd bəy imzası ilə çap etdirib. Məmməd Əsəd bəy Qurban Səid imzasını xanım Elfride ilə birlikdə şərikli mənimsəmişlər. Bu mənimsəmədən Elfride Ehrenfels haqqında heç nə bilməyən Frau Möqlenin xəbəri yoxdur. Bütün tanışlarından, "dost"larından özünü məharətlə gizlətməyi bacaran Leo Nussimbaum heç də olduğu kimi yox, istədiyi, uydurduğu kimi görünməyi də bacardığı üçün Frau Möqlenin dediklərinə də inanmaq olmaz. Tom Ris yazır ki, Berlindəki müasir şərq mərkəzinin rəhbəri Dr. Herhard Hop ona Qafqaz mühacirətinin etiraz məktubunu verib. Almaniya islam Birliyinin, Tom Risin təqdimatına görə, tarixçisi olan Dr. Herhard Hopla birlikdə o, Əsədin Berlindəki həyat tarixini diqqətlə tədqiq edib. Öyrənib ki, Əsədin "qaçqın" yoldaşları ondan Reyxstaqa xəbərçilik etməyə qədər addım atıbmışlar. 1930-cu ilin yazında Xarici İşlər Nazirliyinə rəsmi şikayət məktubu ilə müraciət etmiş, onun əsərlərinin nəşri "Almaniyanın şərqdə nüfuzunu məhv edə bilər", - deyər xəbərdarlıq etmişlər. Bu tarix Əsəd bəyə "Şərqdə neft və qan" adlı biabırçı əsərinin çapdan çıxması münasibətilə Hilal Münşi bəyin "Berliner tribun" qəzetində, bundan sonra isə "Odlu yurd" dərgisində çap olunmuş "Şərqdə petrol və qan" ünvanlı əsərin müəllifi kimdir?" məqaləsinin, həmçinin, yenə həmin kitaba görə əsərin "Əsəd bəy namı altında hüviyyətini

gizləyən yəhudi müəllifinə qarşı Azərbaycan, gürcü, türkünstanlı ya iranilər tərəfindən yapılan protesto"nun və Berlin islam institutu tərəfindən verilən izahatın "Berliner Tribun" qəzetində, eyni zamanda "Odlu yurd" dərgisində dərci tarixi ilə üst-üstə düşür. Hilal Münşi bəyin bu məsələ ilə əlaqədar Berlində almanca nəşr olunan "Azərbaycan Cumhuriyyəti" adlı kitabında da tənqidi mülahizələr vardır. Professor P.Xəlilov bu barədə məqalələrində və "Əli və Nino" problemləri" adlı kitabında kifayət qədər bəhs açmışdır. Həmçinin, Berlin Universitetinin professoru Qotthard Yeskinin "Almaniya və Azərbaycan" məqaləsi, burada "Əslən Kiyevdən olaraq, kəndisinə yalandan Əsəd bəy ismini verən və guya Bakı zadəganlarından, daha doğrusu, kəndi təbirincə, Bakı dərəbəylərindən birinin oğlu olduğunu qeyd edən gənc bir dolandırıcı (24-25 yaşlarında) 1930-cu ildə Almaniya bulanmış bir əsər nəşrinə müvəffəq olmuşdur. "Şərqdə petrol və qan"..." -deyə başlayan və sona qədər Leo Nussimbaum - Əsəd bəyin iflasına həsr edilən məqaləsini də geniş təhlil etmişdir.

Araşdırılan məsələnin cavabının dəqiqliyi onun öyrənilmə tarixi və səviyyəsinin haqqındakı bilik və məlumatların hərtərəfliyindən çox asılıdır. Leo Nussimbaum – Məmməd Əsəd bəy ilə əlaqədar indiyədək yazılmışlarda olan yarımcılıq və yanlışlıq, fikir və münasibətlərdəki səhvlər də bununla əlaqədardır. Tutaım, biri, misal üçün cənab Tom Ris daha çox Leo Nussimbaum – Məmməd Əsəd bəy haqqında xatirələrə - onunla az və ya çox tanışlıq və əməkdaşlıq edənlərin xatirələrinə əsaslanır, o adamların xatirələrinə ki, onlar da daha çox Leo Nussimbaumun özü haqqında dediklərinə - uydurduqlarına inanmışlar – Braylov və frau Möqlə kimi. Bunlar, yəni, həm Braylov, həm də frau Möqlə və bunlar kimilər Leo Nussimbaumu, onun özünü bunlara necə təqdim etmişdisə, eləcə də görə bilməmişlər; Leo Nussimbaumu, onun özü haqqında uydurduqlarına inanmışlar və bu uydurmalara bir həqiqət kimi baxmışlar. Lakin, şəxsiyyəti ilə əlaqədar törətdiyi bütün dolaşıqlara baxmayaraq, Leo Nussim-

baumu, əslində olduğu kim görənlər də olmuşdur. Bununla əlaqədar professor Pənah Xəlilovun azərbaycanlı mühacir Hilal Münşi bəyin Berlində nəşr etdirdiyi "Azərbaycan Cumhuriyyəti" kitabında və alman professoru Qotthard Yeşkenin "Almaniya və Azərbaycan" adlı məqaləsində Leo Nussimbaum haqqında verdikləri məlumatlara diqqəti cəlb etməsi olduqca maraqlıdır.

Haqqında söhbət gedən məsələ ilə məşğul olanlar niyə bu faktlardan istifadə etməmişlər? Bu, təəccüb və təəssüf doğurur.

Bakı Dövlət Universitetinin sabiq aspirantı, indi isə dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Tural Hüseynli 2002-ci ilin yayında İstanbulda Bəyazid kitabxanasında elmi-tədqiqat işləri ilə əlaqədar axtarıları zamanı "Odlu yurd" dərgisinin 1930-cu il mart № 13 sayında çox maraqlı materialların surətini çaxartıb mənə gətirmişdi. Bunlar Hilal Münşi bəyin "Şərqdə petrol və kan" ünvanlı əsərin müəllifi kimdir?" adlı məqaləsi Azərbaycan və gürcü mühacirləri adından vermiş "protesto", həmçinin, "Mətbuat və kitabıyyat" rubrikası altında "Yəhudinin əsəri" başlıqlı "A-T" imzası ilə verilmiş yazılardır. Bütün bunlar haqqında bizə qədər Leo Nussimbaum – Məmməd Əsəd bəy barədə mübahisələrə qoşulmuş, heç bir müəllifin yazısında heç bir kiçik qeydə və ya ötəri olsa belə, bir işarəyə təsadüf olunmur.

Təkcə Azərbaycan mühacirət mətbuatının istedadlı tədqiqatçısı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abid Tahirli bir telefon söhbətində Hilal Münşi bəyin bir az öncə adı çəkilən məqaləsinin ona məlum olduğunu bildirmişdi. Hilal Münşi bəyin "Şərqdə petrol və kan" ünvanlı əsərin müəllifi kimdir?" adlı məqaləsi "Odlu yurt" dərgisindən əvvəl "Berliner tribün" qəzetinin 1930-cu il 8 fevral tarixli sayında dərc edilmişdir. Burada Leo Nussimbaum – Məmməd Əsəd bəy haqqında olduqca maraqlı məlumat verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hilal Münşi bəy Leo Nussimbaumu hələ əlinə qələm alıb özü və atası haqqında yalan-

lar uydurmağa başladığı vaxtdan görüb, onun haqqında məhz ilk məlumat verən yeganə adamdır;

Leo Nussimbaumun özü haqqında yazdıqları o dərəcədə uydurma olmuşdur ki, bu yazılar onun yaşı haqqında təəsvürləri dolaşdırıb müəyyən hallarda həqiqətdən tamamilə uzaqlaşdırmışdır. Oudur ki, onun anadan olduğu il barədə sonralar müxtəlif fikir və versiyalar yaranmışdır. Bu barədə və Lev Nussimbaumla əlaqədar yayılmış digər yanlışlıqları aradan qaldırmaq üçün Hilal Münşi bəyin bu məqaləsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məqalədən məlum olur ki, Hilal Münşi bəy Leo Nussimbaumu ilk dəfə 1921-ci ildə atası Abraham Nussimbaumun yanında Berlində görmüşdür. Bu, haqqında söhbət açdığımız məqalənin yazıldığı vaxtdan 9 il əvvəl təsadüf edir. O vaxt Hilal Münşi bəy Berlində "Eden" otelində yaşayırmış. Təxminən, 40 yaşlarında, orta boylu, xəstə görkəmli Abraham Nussimbaum 14 yaşlı oğlunu – Leonu Berlində Azərbaycan mühacirət kolonisinin rəisi Hilal Münşi bəyə təqdim edərək onun təhsili üçün Azərbaycan mühacirət hökumətindən para almaqdan ötrü vasitəçilikdə bulunmasını xahiş edir. Abraham Nussimbaum özü haqqında bildirir ki, Rusiya yəhudilərindəndir, vaxtilə Kiyevdə yəhudi qırğını zamanı Azərbaycana hicrət etmiş, Bakıda yaşamışdır, ona görə özünü azərbaycanlı sayır və azərbaycanlı mühacir kimi Hilal bəyə müraciət edir. Özünün acınacaqlı vəziyyətindən söhbət açan Abraham Nussimbaum Hilal bəyə müraciəti zamanı bildirir ki, bundan əvvəl o, rus mühacir komitələrinə müraciət etmiş, kömək üçün xahişlərinə rədd cavabı almışdır.

Hətta müraciət etdiyi Berlin yəhudi cəmiyyəti belə onun müraciətlərinə laqeyd qalmışdır. "Nəhayət, kəndi acınacaqlı vəziyyətini azərbaycanlılara açmağa qərar vermiş ki, heç olmazsa, bəlkə bu vasitə ilə ufaq cocuğunun təhsil məsarifini təmin edə bilsin". Lakin söhbət zamanı məlum olur ki, Abraham Nussimbaum azərbaycanlı deyil, Gürcüstan təbəsidir. Hilal Münşi bəydən əvvəl bir gürcüstanlı mühacir kimi yardım üçün

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Berлиндəki gürcü kolonisinə də müraciət etmiş və rədd edilmişdir. Hilal Münşi bəy yazır: Cocuğu ilə bərabər bu zətin bütün hekayəsi üzərində pək fantastik olduğu təsirini buraxdı". Ona görə də düşünür, araşdırır və müəyyən edir ki, Belində yaşayan Azərbaycan kolonisinə mənsub bir nəfər azərbaycanlı belə indiyədək Nussimbaum adlı bir azərbaycanlı vətəndaşa rast gəlməmişdir və azərbaycanlılardan heç kəs belə bir adam tanımayıb; söhbətində özünü daim azərbaycanlı kimi təqdim edən bu yeni "kəşf edilmiş azərbaycanlı" bir vaxtlar, doğrudan da, Bakıda yaşamış olsa da, nədənsə 1920-ci ildən 150 üzvə malik Azərbaycan kolonisi yığıncaqlarında bir dəfə də iştirak etməmişdir. Hilal Münşi bəyi təəccübləndirən və şübhəyə salan Abraham Nussimbaumun Azərbaycan kolonisi raisinə müraciətinə qədər "intixab etdiyi səyahət yolu" idi. Axı, Abraham Nussimbaum yardım almaq məqsədi ilə ilk dəfə Berлиндəki rus kolonisinə müraciət etdiyini etiraf etmişdi. Ona görə də Hilal Münşi bəy haqlı olaraq düşünür ki: "... əslə etibarı ilə həqiqi azərbaycanlı olan bir zat heç bir vaxt bizə düşmən olan rus təşkilatına mənsub olmaz və buna ehtimal belə verilməzdi". Odur ki, Hilal bəy Abraham Nussimbaumun özünü Azərbaycan mühaciri adlandırmasını və bu adla Azərbaycan mühacirət hökumətindən yardım diləməsini "komediya başqa bir şey" hesab etmir. Bütün bunlardan başqa Hilal Münşi öyrənir ki, Abraham Nussimbaum və oğlu Leo Nussimbaum necə əllərinə keçirdikəri gürcü pasportu ilə Berlinə varid olmuşdular və beləcə də Berlin polisində qeydiyyat alınmışdılar. Bu da Hilal Münşi bəyə olduqca şübhəli görünmüşdür. İlk görüş zamanı söhbətlərinin sonunda Abraham Nussimbaumun yarızarafat tərzində oğlunun "həqiqi azərbaycanlı" olması üçün islamiyyəti qəbul etməyə hazır olduğunu söyləməsi Hilal Münşi bəyi son dərəcə heyratlandıdır və əsəbləşdirir. Kiyev Yəhudi kitalı, gürcü pasportu məsələsi, azəri təbəəsi, rus mühacir komitələri, İslamı dərhal qəbula amadə olmaları – bunların hamısı Nussimbaumun söylədiklərinin çox şübhəli olduğu

nu göstərir. Bütün bunlara görə Hilal Münşi bəy yazı ki, "... bu baba və oğula Azərbaycan hökuməti yardımından vaz keçmələrini açıqdan-açığa söylədim. Hilal Münşi bəy Leo Nussimbaumla bu ilk görüşdən 9 il keçəndən sonra – 1930-cu ildə ikinci dəfə görüşür. Leo Nussimbaumu bu 9 il ərzində də Berлиндəki Azərbaycan kolonisi tanımamışdır. Hilal Münşi bəy Leo Nussimbaumu ikinci dəfə Aleksandr fon Humbolt cəmiyyətində görüşür.

Bu vaxt Leo Nussimbaum artıq çəlimsiz bir yeniyetmə yox, böyümüş, sağlam vücutlu bir cavan imiş, Aleksandr fon Humbolt cəmiyyətinə mənsub əcnəbilərlə əlaqə yarada bilmişdi. Hilal Münşi bəy yazır: "Məni görə-görməz gülər çöhrəsi ilə qarşıma çıxdı və dərhal son doqquz sənəyə aid tərcümeyi-halını söyləməyə başladı". Leo Nussimbaumun dediklərindən aydın olur ki, Berlin darülfünunundakı təhsili uğursuzluqla nəticələnir, əvəzində maddi vəziyyəti yaxşılaşmış, para qazanmağın yolunu tapmışdır; Berlin sənaye cəmiyyətlərindən birində çalışır və alman qəzetlərində kiçik hekayə və novellaları ilə çıxış edir. Hilal Münşi bəylə söhbətində: "Mən öz məqalələrimi Əsəd bəy namı təhtində yazıram, zira çalışdığım sağ cinah qəzetləri Leo Nussimbaum imzalı məqalələrimi dərc etməkdən ümtina edərlər, - deyirmiş, - bundan əlavə alman qulağına Əsəd bəy ismi daha fəzlə təsir buraxa bilər, - düşünürmüş.

Hilal Münşi bəyə dediklərindən aydın olur ki, Leo Nussimbaum Berlin darülfünununda oxumaq niyyəti ilə 3 fakültəyə müraciət etsə də, rədd cavabı alır. Hətta "Darülfünunun türkiyyat sahəsində təhsilinə davam etməyə belə çalışdığı istehza ilə söyləyir. Lakin türk dilinə layiqi ilə aşına olmadığından isimlərini tədat etdiyi bəzi müdərris müstəşriqlər tərəfindən rədd edilir". "Əsəd bəy" adı ilə qəzetlərdə çıxış edən Leo Nussimbaum zaman keçdikcə bəlli-başlı nəşirlərlə də əlaqəyə girə bilər, artıq kiçik hekayə və novellalarla kifayətlənmiş, kendi "memurlarını" doğrultmağa başlayır". Leo Nussimbaumun bu sahədə ilk addımlarından biri "Sərqdə neft və

qan" adlı kitabını çap etdirmək olur. 300 səhifədən ibarət olan bu əsər Berlin və Leypsiq şəhərlərində şöbələri olan məşhur "Deutsche Verlaq – sanstalt" nəşriyyatında 1930-cu ildə çapdan çıxır. Bu nəşrdə müəllifin əsl adı Leo Nussimbaum, necə deyirlər, "alman zövqünü iyicə oxşamaq üçün "Əsəd bəy"ə münkalib olur". Hilal Münşi bəy yazır: "İşi daha fəzlə sağlamaqlaşdırmaq üçün şarmant "Şərqdə petrol və kan" memuarının müəllifi Əsəd bəy ismini takmaqla iktifa etməyir və ayrıca kəndisinə "Məhəmməd Əsəd bəy" ünvanını verməyi daha müvafiq və məntiqi bilir.

Hilal Münşi bəyin yazdığına görə, Leo Nussimbaum 1905-ci ilin 20 sentyabrında Kiyevdə anadan olmuş, bir vəsitə ilə ələ gürcü pasportu keçirib atası Abraham Nussimbaumla bərabər 1921-ci ildə Berlin şəhərinə gəlmiş və burada Leo Nussimbaum adı ilə polis tərəfindən tələbə kimi qeydə alınmışdır.

Dr.Sultan Tulu xanım da Leo Nussimbaumun 1905-ci ildə (gün, ay və şəhəri göstərmədən) doğulduğunu qeyd etmişdir, lakin eyni zamanda nəzərə çatdırmağı lazım bilmişdir ki, bu tarix inandırıcı deyil. Bu şübhəni doğuran Valter Noenin 1973-cü ilin 29 aprelində Şeherz yayım evinə göndərdiyi məktubundakı qeydləri olmuşdur. Valter Noe məktubunda Məmməd Əsəd bəyin "Allah böyükdür" ("Allahu əkbər") adlı əsərindəki iki məqama xüsusi diqqət yetirir. Bunlardan biri Əsəd bəyin 1920-ci ildə sovetlərin Bakıda keçirdikləri İslam konqresində iştirakı məsələsidir, ikincisi isə onun məşhur Gəncə qırğınından qurtulmuş 48 kişidən biri olması barədə fikirdir. (Valter Noeyə görə, bu sonuncu "Əli və Nino"nun sonunu xatırladır). Bütün bunlara görə, Valter Noe Məmməd Əsəd bəyin doğum tarixinin avtobiografiyası ilə uzlaşmadığı qənaətinə gəlir və göstərilən doğum tarixini şübhəli hesab edir. Hilal Münşi bəy isə yazır: "Şayət mən 9 sənə əvvəlisi bu əsərin ("Şərqdə neft və qan" – T.H.) müəllifi və onun babasını görməmiş və tanımamış olsaydım və bu iki qəhrəmanın rəsmən polis tərəfindən təsbit edilən təbiyyət, din və yaşlarına vəqif olmamış olsaydım, şübhəsiz,

Əsəd bəyi 40-50 yaş arasında bir zat tələqqi eyləyərdim. Əsərin mündəricatı müəllifin gənc olduğunu göstərməzdi, həqiqətdə isə bu gün bu yalançı fantazyor 25 yaşına belə erişməmişdir.

Leo Nussimbaumun (Əsəd bəyin) "Şərqdə neft və qan" memuarında uydurmalar, yalanlar o qədər çoxdur ki, Hilal Münşi bəy onu təkcə bu əsərinə görə "ədəbiyyat mistikatoru, yalançı fantazyor" adlandırmaqda tam haqlı görünür. Leo Nussimbaumun digər "memuarlarında" "yalançı fantazyorluq" və "ədəbiyyat mistikatorluğu" daha böyük bir meydan aldığından və müəllif "öz əsərində" "Öz xəstə fantaziyasını həyasız bir dərəcəsinə qədər qaldırdığından" onun tədqiqatçıları, hətta ətrafındakıları belə, məntiqsizliklər, dolaşlıqlar bolluğu içərisində çaşıb qalmışlar (Dr. Sultan Tulu xanım və Valter Noe və s. kimi). Lev Nussimbaumun "Deushe Verlaq sanstalt stutqart, Berlin, Leypsiq) mətbəəsi yardımı ilə nəşr edilən "Şərqdə neft və qan" adlı "memuarında" "azərilər, gürcülər... və vəhşi xırsız Qafqaz yəhudiləri ilə bərabər türkiyəli, ingilislər, türkünstanlılar, İran türkləri və ruslar bütün avropalı kariinin gözündə olduqca alçaqca bir surətdə təhqir edilməkdədir", - deyən yazan Hilal Münşi bəy alman nəşriyyatının belə bir əsərin çapına yol verməsinə görə təəccübünü və dərin təəssüfünü bildirir. "Şərqdə neft və qan" "memuarının" ilk alman nəşrində (1930) məşhur alman romançısı Dr. Werner Schendelin müqəddiməsi verilmişdir. Bu müqəddimə də Hilal Münşi bəyə gülünc görünür, onda heyrət və etiraz doğurur, bütün bunlara səbəb Dr. Wernerin Şərq həyatına nisbi bir dərəcədə belə aşına olmamasıdır. Hilal Münşi bəyə görə, əgər Dr. Werner Şərqə vəqif olsaydı, belə yalançı əsərə müqəddimə yazmazdı. Hilal Münşi bəyi daha çox narahat edən bir də o cəhətdir ki, azərbaycanlılar, gürcülər, almanlar, iranlılar və s. xalqlar barədə böhtanlarla, yalanlarla, tarixi təhriflərlə dolu olan bu əsəri bəzi alman mətbuat orqanları, misal üçün "Temps" qəzeti onda təsvir edilmiş hadisələri doğru kimi qarçılamış və yazmışdır ki, "Qafqazdakı" (oxu: Azərbaycanı – T.H.) alman ordusu vəhşətini bir azərbaycanlı şəxs

görmüş və hiss etmişdir; və Almaniyada bu həqiqət bu gün (“Şərqdə neft və qan” ünvanlı) əsərdə təsvir edilmişdir. Hilal Münşi bəy sözünü davam etdirərək yazır: “mən indi bütün cahan hüzurunda rəsmən üzümü bu əsəri nəşr edən alman mətbəəsinə çevirərək soruşuram: - Əcəba alman ordusu və ya alman ərkani-hərbəyisi müharibə əsnasında (Birinci dünya müharibəsi nəzərdə tutulur – T.H.) Azərbaycanda bulunmuşdu? Gərək kəndi məmləkətini, gərəkse türk millətini təhqir edən bu əsəri nədən nəşr etmişdir?” Hilal Münşi bəyə “Şərqdə neft və qan” ünvanlı əsərin müəllifi kimdir” adlı məqaləsini qətiyyətlə səslənən və doğruluğuna heç bir şübhə yeri qoymayan hökmlərlə yekunlaşdırır: “... heç bir Qafqaz Azərbaycanı “Əsəd bəy Nusimbaum” ünvanlı vətəndaşa malik olmamışdır. Bu zat əsərində Azərbaycan türk ləhcəsindən bəhs etdiyi halda heç bir vaxt türkcə konuşmamışdır. Onun vaqif olduğu yeganə lisan əvvəlcə rusca və indi almanca olmuşdur”.

Hilal Münşi bəyin bu məqaləsindən sonra “Şərqdə neft və qan” adlı əsərə və özünü Əsəd bəy adı altında gizləyən yəhudi müəllifinə qarşı Berlində İran, Türkünstan, Azərbaycan, Gürcüstan mühacirlərinin etiraları baş qaldırır. Bütün bu etirazlar, eyni zamanda bu münasibətlə Berlin İslam İnstitutu tərəfindən verilən izahat mətbuat səhifələrinə çıxarılır və ilk növbədə “Berline tribun” qəzeti səhifələrində çap olunur. Azərbaycan mühacirət dərgisi olan “Odlu yurt”un 1930-cu il mart tarixli 13-cü sayında “Protesto səsləri” və “İzahat” da dərc edilmişdir. Bu protestlərdən biri azərbaycanlılar adından Cavad bəy Vəzirli, Hilal Münşi (Berlin Azərbaycan kolonisi rəisi) və Zahid Əfəndi, gürcülər adından Dr.Ahmeteli (səbiq Gürcüstan Almaniya səfiri) tərəfindən imzalanmışdır. “Protestoçular” “bütün bəşəriyyətə elan edib” bildirirlər ki, “Şərqdə petrol və kan” adlı əsərin əsl müəllifinin adı Leo Nussimbaumdur; o özünü “islam azərbaycanlı, petrol quyular sahibi, feodal və sairə olaraq təsmiyə edir”. Əsəd bəy “bu yalançının arxasında gizləndiyi, sonradan göttürdüüyü addır; əslən yəhudi olan 1905-ci ildə doğulan Leo Nussim-

baumun “Şərqdə neft və qan” əsərində özü, Şərq xalqları və almanlar haqqında uydurduğu yalan və böhtanlar Dr.Werner Schendelin əsərə əlavə edilən müqəddiməsində doğru kimi təsdiq edilmişdir. “Protestoçular” göstərirlər ki, “Əsəd bəy”in bu “bulevardpamflet”, parnoqrafik əsərində məqsədi “Şərqi avropalıların nəzərində diskredito və təhqir etməkdir”. Bu əsərdə yalnız Şərqə yox, almanlara da böhtanlar yağdırılmışdır. Məsəl üçün, Leo Nussimbaum yazmışdır ki, “alman generallarından Kress fon Kressestein təhti – riyasətdəki Alman Qafqaz ordusu 1938-ci ilin sentyabr ayında 60000 adamın qətlini hazırlamış və idarə etmişdir”. Halbuki alman hərbi qüvvələri göstərilən dövrdə nəinki belə bir qırğın törətmişlər, heç Azərbaycanda olmamışlar. Bu yalanın tənqidi Hilal Münşi bəyin yuxarıda bəhs olunan məqaləsində də mühüm yer tutur. “Protesto”da isə əlavə olaraq qeyd edilir ki, “Əsəd bəy”in kitabında alman hərbcilərinin Azərbaycanda törətdikləri “vəhşətlər” barədə yalanları alman minbaşılardan E.Parquin vaxtilə “Münchener Neu esten Nachrichten” “Hamburger Nachrichten” və “Berliner Börsencourier” kimi qəzetlərdə çıxış edərək etiraz səsini yüksəltmişdir. “Protesto”da son olaraq qeyd edilir ki, “Şərqdə neft və qan” ünvanlı əsərində müəllifin özü haqqında yazdıqları da tamamilə yalandır: bu əsərin müəllifi qətiyyətlə Şərqli deyil, onun əsl adı Əsəd bəy yox, alman zabıtəsinə verdiyi doğru məlumatla görə, 28 oktyabr 1905-ci ildə doğulmuş olan Leo Nussimbaumdur.

“Odlu yurd” dərgisinin 1930-cu il mart tarixli sayında “Mətbuat və kitabiyat” rubrikası altında “A-T” imzası ilə “Yəhudinin əsəri” adlı kiçik bir yazı da çap olunmuşdur. Bu yazıda da məlumat verilir ki, “bir müddət əvvəl Almaniyada “Şərqdə neft və qan” adı altında fantastik bir əsər nəşr edilmişdir. Kitabın müəllifi “Əsəd bəy” adı altında gizlənən, özünün Bakı zənginlərindən olduğunu iddia edən yəhudi leo Nussimbaumdur. Ancaq bəzi Avropa qəzetləri bu əsərin Əsəd bəy adlı bir türk tərəfindən yazıldığına aldanaraq, onun mündəricatı haqqında

subyektiv saçmalarla dolu yazılar çap etdirmişlər. Buna cavab olaraq Berlin Azərbaycan kolonisi rəisi Hilal Münşi bəy müxtəlif alman qəzetlərində məqalələrlə çıxış edərək bu yalanlar və böhtanlarla dolu əsərin müəllifinin bir türk yox, Kiyev yəhudisi olduğunu sübut etmişlər. Əsərin müəllifinin “Əsəd bəy” adı altında gizlənərək, “özünü Avropa əfkari-ümumiyyəsinə bir azəri türkü kimi təqdim etməsi Almaniyadakı Azərbaycan, Gürcüstan, Türkünstan, P İran mütəəssillərinin şiddətli protestosuna səbəb olmuşdur. Bu “protesto”ya Berlin İslam İnstitutu da qoşulmuş, alman şərqşünası prof. Babinger, miralay E. Paraquin mətbuatda kəskin tənqidi çıxışlar etmişlər. “A-T” yazının sonunda bildirir ki, “bu əsərə cavab olaraq azərbaycanlı C.Vəzirli tərəfindən bir broşür hazırlanmış və çapa verilmişdir.

Bütün bu qeydlər, haqqında bəhs açdığımız mətbu çıxışlarda və “protesto”larda verilmiş məlumatlar XX əsrin 70-ci illərindən 2003-cü ilin mayına qədər “Leo Nussimbaum – Məmməd Əsəd bəy” haqqında yazan müəlliflərin, istisnasız olaraq heç birinə məlum deyil və eyni ilə onların istinad etdiyi müəlliflərin heç bir qeydində bunlardan xəbərləri olmalarına dair bir iz, əsər-ələmət də yoxdur. Demək, problemlə bağlı alman mətbuatında gedən materiallar, həmçinin Azərbaycan mühacirət mətbuatı diqqətlə, hərtərəfli araşdırılmamışdır. Məsələnin tarixinə dair bütün materiallar tarixi bir ardıcılıqla izlənməli və öyrənilməlidir.

Qurban Səid imzası kimə məxsusdur? Y.V.Çəmənəzəminliyə, yoxsa Leo Nussimbaum (yəni Məmməd Əsəd bəyə)? “Əli və Nino” romanının müəllifi kimdir? Y.V.Çəmənəzəminli, yoxsa kiyevli yəhudi Leo Nussimbaum? Uzun illərdən bəri bu suallara cavab axtaranlar verdikləri cavablara inam doğurmaq üçün əldə etdikləri sənədlərlə yanaşı, bu müəlliflərin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər ikisinin yaradıcılığını - ədəbi-bədii irsini, öz adları və ya aydınlaşdırılmış, geniş yayılmış imzaları ilə çap etdirdiklərini mükəmməl öyrənməli, “Xalicedən gələn qız”, “Əli və Nino” (italyan dilinə tərcümələrdə “Asiyade”, “Əlixan”) roman-

larının materialları, bu əsərlərdəki ayrı-ayrı nüansları, mötəvləri, milli və yerli təfərrüat və təfsilat səciyyəsi daşıyan və əsas ideya, məzmun, problematika və s. ilə bağlı elementləri, epizodları, tarixdən, folklorlardan və avtobioqrafizmdən istifadə üsullarını ədiblərin bu və ya digər əsərlərində müşahidə etdikləri uyğun gələn xüsusiyyətlərlə qarşılaşdırmalı, müqayisə etdirməlidirlər.

Valter Noenin yuxarıda adı çəkilən məktubunda olduğu kimi, “Əli və Nino”nun “Allahu əkbər”lə müqayisəsinə dair bizdə də bəzi cəhdlərə təsadüf edilir. Lakin bu müqayisələr nəzərdə tutulan və ya çıxarılan nəticəni təsdiqə heç bir əsas vermir. “Əli və Nino” əsərinin Leo Nussimbaumun digər əsərləri ilə müqayisə edilməməsi təsadüfi deyil və təəccüb doğurmur. Ona görə ki, bunların arasında müqayisə momentləri heç bir cəhətdən mövcud deyil. Leo Nussimbaumun bütün bizə məlum olan və Əsəd bəy imzası ilə çap edilən əsərlərinin hamısı publisist əsərlərdir, publisist üslubda yazılmışdır. “Xalicedən gələn qız”, “Əli və Nino” isə bədii üslubda yazılmışdır. Bu romanlarda istifadə edilmiş real faktların və sənədlərin ifadəsi və ya əks etdirilməsi də bədii prinsiplərinə tabe etdirilməlidir. Leo Nussimbaumun sağlığında əsərləri də, necə deyirlər, bütün uydurmalarına rəğmən publisist əsərlər kimi tanınmış, belə qəbul və həmçinin tənqid edilmişdir. Bədii təsvir və təhkiyə, o cəhət ki, “Xalicedən gələn qız” və “Əli və Nino” romanları üçün ən ümdə, ən səciyyəvi cəhətlərdir, Leo Nussimbaumun publisist əsərləri üçün yad bir keyfiyyətdir. Leo Nussimbaum – Əsəd bəyin əsərləri ilə əlaqədar digər müqayisələr isə Qurban Səidin Leo Nussimbaum – Əsəd bəy olmasına dair heç bir fikir yarada bilmir. Leo Nussimbaum – Əsəd bəy şəxsiyyətini aydınlaşdırmaq cəhdləri gündən-günə çoxalır. Bununla əlaqədar bizim mətbuatımızda da yeni-yeni yazılar çap olunur, lakin məsələnin tarixi lazımlıca araşdırılmadığı üçün dolaşılıqlar daha da çoxalır.

“Əli və Nino” romanı ilə Y.V.Çəmənəzəminlinin əsərləri arasında fikir, ideya, hətta baxış uyarlığı və .s. bənzərlikləri

sezib müqayisələr aparmaq üçün geniş imkanlar var və bu sahədə ən əhəmiyyətli, gözə çarpan işi böyük yazıçının övladları Orxan və Fikrət Vəzirovlar görmüşlər.

Vəzirov qardaşları müşahidə və müqayisə etdikləri bəzi faktları “ədəbiyyatşünas alimlərimizin diqqətinə çatdırmaq” üçün “Bir daha “Əli və Nino” haqqında” adlı məqalə ilə hələ 1992-ci ilin 14 avqustunda “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çıxış etmişlər. Maraqlıdır ki, bu məqalədə “Əli və Nino” ilə müqayisə üçün seçilmiş nümunələr Y.V.Çəmənşiminlinin bir əsərindən yox, “Gündəliklər”indən, “Bir cavanın dəftəri”, “Studentlər”, “Qızlar bulağı”, “İki od arasında” adlı bədii əsərlərindən, hətta “Həyatımın 20 ili” adlı memuarından götürülmüş, yəni müxtəlif illərdə yaranmış, demək olar ki, yaradıcılığının bütün mərhələlərini əhatə etmişdir. Bu müqayisələr bizim üçün başdan-ayağa, əvvəldən-axıra maraqlıdır. Bu müqayisələri burada təkrara lüzum yoxdur, maraqlananlar həmin yazıya müraciət edə bilərlər. Lakin demək istəyirik ki, Vəzirov qardaşlarının bu müqayisələri heç də hər şeyi tamamilə əhatə etmir. Müqayisələri davam etdirmək və genişləndirmək üçün fakt və imkan daha çoxdur. Məsələn üçün, “Əli və Nino”, “Xalidən gələn qız” romanlarında və Y.V.Çəmənşiminlinin “Studentlər”, “Qızlar bulağı” romanlarında tələbə həyatının təsviri xüsusi yer tutur. Hətta həm “Əli və Nino”, həm də “Qızlar bulağı” romanları dərslər təsviri ilə başlanır. “Əli və Nino”nun əvvəlində təsvir edilən dərslə Bakının Avropaya, yoxsa Asiyaya aid olması barədə mübahisə gedir. “Studentlər” romanında da personajlardan birinin dili ilə belə deyilir: “Bu Rusiya nə Avropadır, nə də Asiya; bura umulmaz vəziyyətlər ölkəsidir, burada nə desən baş verə bilər”. “Əli və Nino”da atası Əli xana yalvarır ki, siyasətlə məşğul olmasın, deyir: “Nə istəyirsən elə, ama siyasətə qarışma”. “Studentlər” romanında da Rusiya şəhərlərinə, konkret olaraq, Kiyev şəhərinə oxumağa gedən tələbələrini bəzilərinə valideynlərinin buna bənzər tapşırıqlarına rast gəlinir: “Əli və Nino”da Hacı Zeynalın ailəsində baş vermiş hadisələr barədə

fikirilər eyni dərəcədə “Studentlər” romanında da əks olunubdur. “Əli və Nino”da müsəlman oğlanlarla rus qızlarının münasibəti – etimadsızlığı Y.V.Çəmənşiminlinin “Gündəliklər”ində və “Bir cavanın dəftəri” adlı lirik səpkili əsərində oxşar bir tərzdə qələmə alınıb. Mədəniyyətə münasibətdə səhra və meşə barədə “Əli və Nino” romanında və Y.V.Çəmənşiminlinin Azərbaycan nağıllarının haqqında bir məqaləsində oxşar məzmun və mənalarda müqayisələr aparılıb. Əli xan və Rüstəm bəy obrazlarının vətənə münasibətlə əlaqədar aralarında paralellər və müqayisələr aparmaq mümkündür. Bu paralel və müqayisələr də hər iki obrazın eyni bir müəllifin qələmi ilə canlandırıldığı göstərir. Buna bənzər paralel və müqayisələri Seyid Mustafə (“Əli və Nino”) ilə Əli (“Studentlər”) obrazları arasında da aparmaq mümkündür. Əli xan və Rüstəm bəyin müstəqillik arzuları və bununla əlaqədar təlaşları, narahatlıqları da bir-biri ilə yaxından səsleşir. “Əli və Nino” və “İki od arasında” romanlarında şəbhəgərdanlıq səhnələri, hər iki romanda Tiflis hamamının təsviri, bütün bunların verilməsində müəllif mövqeyi və məramındakı yaxınlıqlar hər iki əsərin müəllifinin eyni şəxs olması haqqında söylədiyimiz fikrin doğruluğunu sübut edir. Müqayisələri yenə davam etdirmək olar: “Əli və Nino”da təsvir edilən hadisələrdən 50 il əvvəl baş vermiş Şamil fətuhəti xatırlanır. Buna uyğun olaraq, Vəzirov qardaşlarının yuxarıda adı çəkilən məqaləsində Y.V.Çəmənşiminlinin “Gündəliyi”inə 1909-cu ildə etdiyi qeydlər xatırladılır. Bundan başqa, Y.V.Çəmənşiminlinin həmin dövrdə çap olunan belə bir məqaləsi də var: “Qafqaz fəthinin 50 ili”. Bu məqalə də Şeyx Şamil fətuhətinə həsr ediləndir. Əli xanın atasının adı Səfər xandır. Bu ada Y.V.Çəmənşiminlinin “İki od arasında” (1936-1937) romanında da rast gəlinir – Qaçaq Səfər obrazı yada düşür.

“Xalidən gələn qız” (1938) romanı İtaliyada italyan dilində “Asiyadəh” adı ilə çap olunubdur. Asiyadəh romanın baş qəhrəmanı olan qızın adıdır. Y.V.Çəmənşiminlinin “Bir cavanın dəftəri” adlı lirik əsərinin qız qəhrəmanlarından birinin adı da

Asiyadır. Bu əsərdə Asiyaya həsr edilmiş “Tələsmə” adlı maraqlı bir mənsur şeir də verilib. Bu obrazın proobrazı Y.V.Çəmənəminlinin “Gündəliyi”ində adı tez-tez çəkilən Berta –Veradır. Y.V.Çəmənəminli bu qıza 1907-ci ilin yay tətildə Aşqabadda rast gəlib və onunla kifayət qədər yaxından tanış olub. Y.V.Çəmənəminlinin gündəliklərində qeyd etdiyi imzalarından biri – Yubert bu qızın adı ilə bağlıdır. Asiya Berta-Veranın əlindən tutub özü ilə gəzintiyə çıxardığı balaca bacısının adıdır. Edadiyyə məktəbinin şagirdi Mir Yusif Vəzirov 1907-ci ilin yayında Aşqabad küçələrində bu bacılarla birlikdə çox gəzib. Ədib 1914-cü ildən 1934-cü ilə qədər üzərində döndöndə işlədiyi “Bir cavanın dəftəri” əsərində Berta – Vera ilə əlaqədar xatirələri əsasında yaratdığı obraza Asiya adını verib və əsərinin bütün variantlarında bu ada toxunmayıb, onu Asiya olaraq saxlayıb. “Bir cavanın dəftəri”nin ilk variantları 1914-1918-ci illərdə yazılıb. Bu variantlarda indi haqqında söhbət gedən obrazın adı Asiyadır. Hələ o vaxtlar Y.V.Çəmənəminli bu əsərini mükəmməl və bitkin hesab etmirdi. Demək, ədibin xaricdə olarkən yazdığı və 1938-ci ildə Vyanada ilk dəfə çap olunan “Xalıcın gələn qız” romanında Asiyadeh adından istifadə etməsi, yaratdığı qız obrazına bu adı verməsi təsadüfi deyilmiş. (Müəllif “Bir cavanın dəftəri” romanı üzərində xaricdən vətənə qayıtdıqdan sonra – 1934-cü ildə yenidən işləməyə başlamış, lakin bu işi sona çatdırıb bilməmişdir. Tanınmış Çəmənəminlişünas M.Axundova bu əsəri ilk dəfə çap etdirəndə 1934-cü ildə işləyib yarımçıq qalmış hissəyə 1918-ci il variantının müvafiq gələn ikinci hissəsini əlavə etmişdir. Bu cür mexaniki əlavə müəyyən uyğunsuzluqlar doğurmuşdur. Bu barədə bu yazının müəllifinin “Ədəbiyyatla yaşayıram...” adlı monoqrafiyasında bəhs olunmuşdur.

“Əli və Nino” romanı Azərbaycan dilində ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalının 1990-cı il 1, 2, 3- cü saylarında Mirzə Xəzərin alman dilindən tərcüməsində çap edilib. Əsər məhz həmin tərcümədə 1993-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən

kitab şəklində buraxılıb. “Əli və Nino”nun Azərbaycan dilində ilk çapından sonra mətbuatda belə bir fikir irəli sürülüb və yayılıb ki, bu əsərin tərcüməçisi Mirzə Xəzər yox, mühacir soydaşımız Məcid Musazadədir. Bu məsələ 2003-cü ilin may ayına qədər aydınlaşdırılmamış qalmışdı. Yəqin “Əli və Nino” romanı ilə maraqlananlara bəlli olmamış deyil ki, bu əsər Azərbaycan dilində ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalında çap edildiyi vaxtdan xeyli əvvəl – 1972-1973-cü illərdə “Azadlıq” radiosunda Azərbaycan dilində səsləndirilib. Məhz bu tərcümə Məcid Musazadəyə məxsusdur. İstedadlı gənc Çəmənəminlişünas Şəlalə Hümətli Mirzə Xəzərin 1990-cı ildə “Azərbaycan” jurnalında, 1993-cü ildə isə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş tərcüməsi ilə Məcid Musazadənin 1972-1973-cü illərdə “Azadlıq” radiosunda səsləndirilmiş tərcüməsinin mətni arasında müqayisələr aparılmış və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu tərcümələr bir-birindən tamamilə fərqlidir. “Qeyd edək ki, “Əli və Nino”nun Məcid Musazadəyə məxsus tərcüməsi R.Abutalıbovun Respublika Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəki fondunda saxlanılır.

Təkrar olsa da, xatırlatmağı lazım bilirəm ki, “Əli və Nino” Azərbaycan dilində Mirzə Xəzərin tərcüməsində geniş yayılmışdır. Və bu tərcümədə müəyyən qüsurlara yol verilmişdir. Məsələn üçün, romanın Mirzə Xəzər tərəfindən tərcüməsində İmam Hüseynin bəzən “gənc Hüseyn”, çox halda isə “körpə Hüseyn” deyə verilməsi düz deyil. Bu barədə filologiya elmləri doktoru Şamil Cəmsidovun “Sirlər açılır” kitabında kifayət qədər bəhs olunubdur. Əsərin Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcüməçisi Mirzə Hüseynzadənin fikirləri də maraqlıdır və diqqəti cəlb edir. Onun verdiyi məlumatlara görə görə, keçmiş bakılı olan almaniyalı bir oxucu qadın ağır zəhmətə qatlaşıb, tərcüməni tutuşduraraq, 40-50-yə qədər səhvi müəyyənləşdirmişdir. Şübhəsiz ki, burada “Əli və Nino”nun Azərbaycan dilinə Mirzə Xəzər tərəfindən edilmiş tərcüməsi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, əsərin Azərbaycanda yayılması,

haqqında müxtəlif münasibətlərlə bəhlər açılmış tərcüməsi də məhz bu tərcümədir. Həmin tərcümə ilə yaxından tanış olduqda biz də bir sıra yanlışlıqlara, və dəqiq olmayan ifadələrə rast gəldik. Bunlardan nümunə üçün bir neçəsini oxucunun nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik.

Romanda oxuyuruq: "Bizdə bir zərb-məsəl var: "Qadının ağılı toyuq tükü qədərdir". filologiya elmləri doktoru Ş.C.Qorqudşünas bu zərb-məsəli "Armiyanskiye poslovitsi i poqovorki" kitabına əsasən ermənilərə məxsus hesab edir, ancaq şübhə etmərik ki, bizə məxsusdur və xalq arasında həmin zərb-məsəl belə işlənir: "Qadının ağılı toyuğun ağılı qədərdir". Ermənilər də bu zərbi-məsəli bizdən götürüblər. Zərb-məsəl ermənilərin dəyişdirdiyi formada mənasızlaşıb, çünki onun Azərbaycanda ifadə etdiyi istehzalı məna çaları yoxa çıxıb. Bundan başqa, "Əli və Nino"da bir sıra tarixi dolaşılıqlara yol verilmişdir. Ş.C.Qorqudşünas bunların haqqında da müəyyən qədər bəhs açmışdır.

Romanın Azərbaycan dilində çapında diqqəti cəlb edən digər səhvlərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

"Səncə, Avropada 17 yaşlı qızla doqquz (?) yaşlı oğlan bu şeylərdən nə danışırlar? (əsərin məzmunundan belə qənaət hasil olur ki, bu cümlədəki "9 yaşlı oğlan" ifadəsi düz deyil, onun yerində 19 yaşlı oğlan olmalıdır).

"Xahiş edirəm, get Şuşaya, mənə bir xalça al. Almağa möhlətim olmadı (?). (səh.51)

"İlyas bəyin səsi elə bil yuxu kimi mənə gəldi."(?) (səh.116).

"Səhəngi əlindən yerə yıxmışdı" (səh.142).

"... gölməçələrə təsadüf etmək mümkün olurdu" (səh.158)

"Küçə tərəfə baxan bu boz pəlçiq divarlar İran həyatını səriştəsiz adamların nəzərindən qoruyurdu" (səh.169).

"İmamın nalə çalan nidasını eşitdim" (səh.187).

"Üzü əldən düşmüş bir dərviş peyda oldu qarşımda" (səh.187).

"Gəncə yanında bağların və üzümlüyün ortasında bir malikanə var" (səh.213).

"...ağ hilali müzəffər qırmızı bayraqdar danışırdılar" (səh.192)

Romanda səhv getmiş digər söz və ifadələr də var. Mis sını, yamyaşıl otaqlar, səyyar musiqiçilər, Astara limanı, Qubadiyyə sarayı, neft buruqları, Poylu körpüsü ifadələri yanlış olaraq mis sına, yamyaşıl otaqlar, səyyah musiqiçilər, Ağstafa limanı, Qəbadiyyə sarayı, neft qüllələri, Pula çayı və s. kimi getmişdir. (biz də bu əsərin əslinin Azərbaycan dilində yazıldığına tam inanırıq) əldə edilməyib, bütün bu və burada qeyd ediləməyən digər səhvləri romanın azərbaycanca onun əsil müəllifi Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin adı ilə yeni nəşrində alman, ingilis, türk dillərində və Azərbaycan dilində (iki) tərcümə nüsxələri ilə tutuşdurub düzəltmək həlli vacib bir məsələ kimi qarşıda durmaqdadır.

Tom Ris 1999-cu ildə Nyu-yorkda çap etdirdiyi "Şərqdən olan adam" ("The man from the east") adlı iri həcmli məqaləsində yazır: "Mən Qurban Səidin şəxsiyyəti ilə keçən yaz neft regionunu öyrənmək üçün Bakıda olarkən maraqlanmağa başladım. İranlı bir yoldaş "Əli və Nino"nu Cənubi Qafqazla tanışlıq üçün bir vasitə kimi təqdim etmiş, onun turist bələdçilərindən daha çox məlumat verəcəyini söyləmişdi. Lakin kitabın 1972-ci ildə cib kitabçası kimi çap olunmuş variantını taparkən onun üz qabığı məni çox təəccübləndirdi: kitabın üz qabığındakı iki sevgilinin şəkli, başlığı altındaca "Layf"ın belə bir qeydi vardı: "Əgər Qurban Səid Erik Seqalı çox satılan kitablar müəllifliyindən kənara ata bilməsə, bunu heç kim bacarmayacaq". O vaxtdan "Qurban Səid" imzası çox geniş yayılıb; onun ilk dəfə 1937-ci və 1938-ci illərdə alman dilində çapdan çıxmış iki romanı müxtəlif dillərdə dəfələrlə nəşr edilmişdir. "Əli və Nino" romanı isə Azərbaycan bestselleri kimi dünya şöhrəti qazanmışdır. Məşhur Amerika yazıçısı Erik Seqal isə bu əsər haqqında "Layf" jurnalında hələ 1971-ci ildə belə yazıbmiş:

“Əgər Qurban Səid olmasaydı, bu əsəri kim yazsa bilərdi?” Bu sualla əlaqədar, “Əli və Nino”nun müəllifi məsələnin sirli, müəmmalı və mübahisəli hesab edilənlərə qarşı vermək istədiyimiz cavab belədir:

“Əli və Nino” romanını böyük Azərbaycan yazıçısı, Azərbaycanın tarixini və coğrafiyasını dərinədən və dəqiqliyinə qədər bilən, bütün ədəbi-elmi yaradıcılığını Azərbaycana və azərbaycanlılara həsr edən, bədii əsərlərində mənsub olduğu xalqın milli özəlliklərini, xalq xarakterini qələminin, istedadının bütün gücü ilə olduqca parlaq, təkrarsız bədii forma və boyalarda canlandırmağa nail olan Yusif Vəzir Cəmənzəminlidən başqa bu səviyyədə heç kim yazsa bilməzdi. Heç bir sübhəyə yol vermədən, otuz ildən çox Y.V.Cəmənzəminlinin həyatı və yaradıcılığını öyrənməklə məşğul olan bir tədqiqatçı kimi deyirəm: Qurban Səid Yusif Vəzir Cəmənzəminlidir...

... Bu fikir 2004-ci ildə nəşr etdirdiyimiz “Qurban Səid... Mübahisələr... Həqiqətlər...” adlı kitabımızda daha qətiyyətlə təkrar olunmuşdur. Lakin “Əli və Nino” romanının müəllifi barədə mübahisəyə bundan sonra da son qoymadılar...

Amerikada Tom Ris “Orientalist” adlı iri həcmli bir kitab yazıb yaymış və sübut etməyə çalışmışdır ki, Qurban Səid qərbdə “Əsəd bəy” imzası ilə geniş bir miqyasda tanınmış yəhudi yazarı Leo Nussimbaumun başqa bir imzasıdır. Bu nöqtədən çıxış edənlər iddia etməyə başladılar ki, guya Leo Nussimbaum publisist əsərlərini Məmməd “Əsəd bəy”, “Əli və Nino” (1937), “Qızıl burundan gələn qız” “Xalıcədən gələn qız” “Altunsaç”) (1938) romanlarını isə Qurban Səid imzaları ilə çap etdirmişdir.

Azərbaycanlı qələm sahiblərindən bəziləri, o cümlədən “Yüz ilin sirləri” adlı kitabın müəllifi Nuridə Atəşli isə inadkarcasına düşünür və yazırdılar ki, “Əli və Nino” romanının müəllifi Qurban Səid Məmməd Əsəd bəydir. Leo Nussimbaum isə bu şəxsin sonradan götürdüyü və ya başqası tərəfindən ona verilmiş addır. əsil həqiqət isə yuxarıda yazdıqlarımız kimi on-

dan ibarətdir ki, Qurban Səid böyük Azərbaycan yazıçısı Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin ədəbi təxəllüslərindən biridir. Kifayət qədər geniş yayılmış bu üç fikirdən hansı düzdür?

“Azerbaijan International” jurnalının baş redaktoru xanım Betti Bleyer 2004-cü ildən bu sualın doğru-düz cavabını tapmaq üçün axtarısa çıxdı və demək olar ki, bütün Qərbi və Şərqi dolaşdı. Altı ildən çox çəkən bu axtarış nəticəsində aydın oldu ki, “Əli və Nino” 2011-ci ilin 15 aprelində 33 dildə 100 dəfədən çox nəşr edilib. “Əli və Nino” keçən əsrdə (XX əsrdə - T.H) Qafqazda baş vermiş, təkcə bölgənin deyil, eyni zamanda bütün dünyanın çağdaş gerçəkliklərini əks etdirən əhəmiyyətli məsələləri öyrənməyə marağı olan hər bir şəxsin oxumalı olduğu əsər, möhtəşəm əsərdir”.

Betti Bleyer “Əli və Nino” romanının bütün nəşrlərini əldə edib, bunların hamısının üz qabığını da “Azerbaijan International”da çap etdirib. “Azerbaijan International”ın “Əli və Nino”ya həsr edilən sayı (11) iki dildə - İngilis və Azərbaycan dillərində çap olunub. Burada roman haqqında yazan bütün müəlliflər barədə məlumat verilib, Y.V.Cəmənzəminlinin həyatı, yaradıcılığı, onunla əlaqədar arxiv materialları müvafiq olaraq Leo Nussimbaumu aid olan sənədlərlə, əsərlərlə müqayisə edilib. “Əli və Nino” romanının müəllifi ilə bağlı tez-tez qarşıya çıxan suallar araşdırılıb və onlara ən inandırıcı cavablar verilib. Bu sualların sayı heç də az deyil. Xanım Betti Bleyer 158 suala cavab verməli olub. Bunun üçün 543 mənbəyə əsaslanıb; Əsəd bəyin (Leo Nussimbaumun) “Əli və Nino” romanının müəllifi olması fikrinə tamamilə qarşı çıxır və buna 7 səbəb göstərir və Əsəd bəyin yalanlarının üstünü açıb, onun saxtakarlığını üzə çıxarır və ifşa edir.

Xanım Betti Bleyer Y.V.Cəmənzəminli ilə əlaqədar arxiv materiallarını araşdırır, ədibin gündəliyindəki qeydləri əsasında zamanın baş qəhrəmanlarından biri olan Ninonun kimliyini aydınlaşdırır; Y.V.Cəmənzəminlinin “Əli və Nino” romanının əsil

müəllifi olduğunu 101 səbəblə sübut etməyə müvəffəq olur – bunun üçün isə 583 mənbəyə istinad edir.

“Azerbaijan International” jurnalının üz qabığında dörd şəkil verilib. Bunlardan birincisi Y.V.Çəmənşəminli, ikincisi isə Məmməd Əsədlə (Lev Nussimbaumla) “Əli və Nino” romanına müəlliflik iddiasını qaldıran Ehrenfelsdir. Dördüncü şəkil gürcü yazıçısı Qriqol Robakidzenindir. Qriqol Robakidze gürcü mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsidir, keçən əsrin 30-cu illərində Berlində yaşamışdır. Məmməd Əsəd bəy onu tanımamış deyildi, Almaniyada “ədəbiyyat biznesi” ilə məşğul olduğu illərdə onun əsərlərindən də istifadə etmişdi. Məmməd Əsəd bəy “Əli və Nino” romanının Vyanada çapı zamanı (Betti Bleyer əsərin əlyazması üzərində Məmməd Əsəd bəyin barmaq izlərinin olduğundan bəhs edir). Bu romanda elə epizodlar var ki, (misal üçün, İran hərəmxana həyatı və ya Gürcüstanla əlaqədar olan səhifələr) Y.V.Çəmənşəminli üslubuna yaddır. Bu cür yerlər Qriqol Robakitzenin “İlan dərisi” romanından götürülüb “Əli və Nino”ya daxil edilmişdir. Hətta, güman yeri var ki, Robakidzenin bu işdən xəbəri olmuşdur. Belə çıxır ki, bu çağdaş dövrün gürcü ədəbiyyatşünaslarına məlumdur.

Betti Bleyer isə “Əli və Nino”, həmçinin Qurban Səid imzası ilə maraqlanan çoxsaylı tədqiqatçıların hamısından fərqli olaraq, ilk dəfə bu məsələyə xüsusi olaraq diqqət yetirmiş və çox inandırıcı fikirlər söyləmişdir.

“Azerbaijan International” dərgisinin ingilis dilində nüsxələri geniş yayılana qədər “Qurban Səid – “Əli və Nino” haqqında mübahisələr nə xaricdə, nə də bizdə - Azərbaycanda qətiyyənlə sənəginədi. Amma indi jurnalın ingilis və Azərbaycan dillərində xanım Betti Bleyerin tədqiqatları bütün dünyaya yayılıb, müəmmalı məsələlər aydınlaşdırıb və mübahisəni davam etdirməyə heç bir ehtiyac qalmayıb.

Uzun sürən mübahisələrə indi son qoyulub. Bu işdə xanım Betti Bleyerin tədqiqatları, bu tədqiqatların nəticələrinin tamliyi

ilə əks etdirən “Azerbaijan International” jurnalı, şübhəsiz, böyük rol oynayıb.

Qaynaqlar

1. Abdullayev Bəhlul. Yusif Vəzir Çəmənşəminli və folklor, 1981
2. Xəlilov Pənah. “Əli və Nino” problemləri, Bakı, 2002
3. Qurban Səid. Ali und Nino, Wien, 1937
4. Qurban Səid. Əli və Nino, Bakı, «Yazıçı», 1993
5. Qarabağlı Şolalə. Ədəbiyyatşünaslıqda “Əli və Nino” problemləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011
6. Qutthard Yekşə. Almaniya və Azərbaycan. «Kurtuluş» dergisi (Berlin), 1935, № 7-8
7. Məcidqızı L. Y.V.Çəmənşəminlinin yeni tapılmış lüğəti. «Ədəbiyyat qəzeti», 10 noyabr 2000.
8. Məcidqızı L. Y.V.Çəmənşəminlinin həyat və yaradıcılığında dair yeni faktlar. «Filoloji araşdırmalar», XVI kitab, Bakı, 2002
9. Məcidqızı L. Qovluqlarda gizlənən sirlər. «Ədəbiyyat qəzeti», 10 yanvar 2003.
10. Məmmədov B. Qurban Səid kimdir? «Elm və həyat», Bakı, 1987, №12, s.13
11. Məmmədov B. Yaradıcılıq dairəsi, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 18 sentyabr 1987
12. Nağıyeva Cənnət. Yusif Vəzir Çəmənşəminli arxivinin təsviri, Bakı, 1999
13. Azərbaycanскый бестселлер, покоривший мир. «Зеркало», 5 апреля 2003 года.

Prof.dr.TofiqHüseynoglu

The end of the long dated controversion

Qurban Said's novel, named “Ali and Nino” was published in 1937 in Vienna. The English translation and 1970 edition of the novel

gained a great reputation. After this, ideas about the identity of the author of the novel has caused a controversy all over the world.

This article was dedicated to the explanation of those debates and their results.

Key words: Azerbaijani novel, emigration literature, Gurban Said

Prof.dr.İfrat Əliyeva

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ YARADICILIĞINDA AZADLIĞIN TƏRƏNNÜMÜ

(“Qərbin iki dastanında türk” əsəri əsasında)

*“Əli bəy Azərbaycanda yox, bütün türk dünyasında
özünüdərkən, istiqlal düşüncəsinin təkə rəssamı deyil, həm də
memarıdır... Məhz bu mənada nəinki Məmməd Əmin, üstəlik
Ziya Göyaly və Mustafa Kamal Atatürk də Əli bəy
Hüseynzadədən başlayır”.*
Y.Qarayev

Görkəmli ictimai xadim, mütəfəkkir, publisist, şair Əli bəy Hüseynzadə türk dünyasının yetişdirdiyi böyük düşüncə sahiblərindəndir. O, XX əsrin əvvəllərində təkə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında - Turan elində ictimai fikrin durumuna aydınlıq gətirmiş, onu yeni istiqamətə - ətalətdən, qəflət yuxusundan, zülmətdən uzaqlaşdırmağa, həmrəyliyə, birliyə əsaslanan istiqlal yoluna xidmət etməyə yönəlmişdir. Məhz bu mənada Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ictimai fikrində yeni mərhələdir. Milli özünüdərkən və istiqlal düşüncəsinin yaratıcısı olan mütəfəkkir şərq ölkələrini, Turan elini yad, mürtəcə cəryanlardan, Rusiya və İranın məngənəsindən xilas etməyin yolunu türkçülüyə, milli azadlıq ideologiyasını yaymaqda görürdü. Baş redaktorluğu ilə 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi “Füyuzat” jurnalı taleyin və tarixin ona verdiyi vəzifənin, həyat qayəsinin məramnaməsi idi. “Füyuzat”ın məzmunu və ideya istiqaməti bu böyük mütəfəkkirin türkçülük məfkurəsi yolunu işıqlandırır, siyasi, fəlsəfi və ədəbi düşüncələrini dərk etməyə imkan verir.

Əli bəy Hüseynzadəni əfsanəvi, fəvqəlbəşər mütəfəkkir adlandıran müasiri Y.Akçuraoğlu yazırdı: "Əli bəy dövrünün həmfikri olan ziyalılarını (Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhat, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid və b.) məcmuənin ətrafına toplayaraq yaradıcılıqlarına ciddi bir qayğı ilə yanaşır, təsir göstərir, onların dünyagörüşlərində milli düşüncə oyadırdı". Məşhur tədqiqatçı alim Tadeuş Svyataçovski isə: "XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına kimliyini bildiren bir nəfər var idi. O da Əli bəy Hüseynzadə idi" - deyərək dahi mütəkkiri layiqincə dəyərləndirdi. Milli məfkurənin uçuruma getdiyi bir vaxtda Türk qövminin Əli bəy Hüseynzadə keyfiyyətdə bir düşünürə böyük ehtiyacı vardı. O, öz təlimi ilə, Ə.Müznib demişkən, "millətində milliyyətini anlatdı... Qafqazdakı türk balalarına türklüyü bildirdi, həsəbnəsəbini öyrətdi, bütün türk dünyasının azadlığı, istiqbalı yolunda mücahid oldu".

Hələ sağlığında "Qafqaz xalqlarının atası kimi yüksək qiymətləndirilən Əli bəy Hüseynzadənin geniş miqyaslı şöhrət qazanmasının əsas səbəbi yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının həyatı, azadlığı haqda dediyi "böyük həqiqətlər" idi. "Qeyri-adi istedadı, zəngin dünyagörüşü ilə mənsub olduğu cəmiyyətin üzərində "bir peyğəmbər təsiri icra edən" (A. Cövdət) Əli bəyin mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu professor Vaqif Sultanlının yazdığı kimi, "türk dünyasının birliyinə və bütövlüyünə yönəlik siyasi-kulturoloji zəminə söykənən çoxşaxəli yaradıcılıq axtarışları ilə müşahidə olunmuşdur" (6, 35).

İstibdadın ifşası, azadlığın təənnümü Ə.Hüseynzadənin bütün əsərlərində olduğu kimi mürəkkəb və ictimai-siyasi mündəricə ilə dolğun "Qərbin iki dastanında türk" adlı əsərində də bütün dərinliyi və çoxcəhətliliyi ilə bir küll halında təzahür olunmuşdu. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda "Qərbin iki dastanında türk" adlı məruzə ilə çıxış edən ədib deyir:

"Ey mənə istiqbalın nasıl olacağını soran adam! Sən bilməlisən ki, bu insanlar bunu kəşf etməyə müqtədir deyildir. Fə-

qət keçmiş zamanın təcrübələrinə baxaraq deyə bilərəm ki, ...hüzn və rahəti başqa günlərə, daha məsud insalara burax! Şimdi əziz vətənin sevgili təbəi əcnəbi boyunduruğu altında inləyib duruyor. Uyğu zamanı deyildir" - sözləri Ə.Hüseynzadənin öz xalqı qarşısında son çıxışı idi.

Əsərdə Portuqaliya şairi Kamolisin "Luziada" və İtaliya şairi Tassonin "Qurtarılmış Qüds" poemalarının türkə münasibət baxımından müqayisəli şəkildə təhlili vardır. Hər iki əsərin mövzusu xristian dövlətlərinin Şərq torpaqlarına təcavüzkarlığından bəhs edir. Ədibin yaradıcılığının ciddi tədqiqatçılarından olan Ofelya Bayramlı yazır ki: "Ə.Hüseynzadə "Luziada"nın təhlili yolu ilə 500 il bundan əvvəl Portuqaliya dənizçisi V.D.Qamanın Hindistanı kəşfi və 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalını məharətlə bir-birinə bağlamışdır. "Qərbin iki dastanında türk" əsərinin ideyası belə bir priyom üzərində qurulmuşdur" (4, 166).

"Luziada"nın bir çox səhifəsi sanki o zaman Azərbaycanda baş verən hadisələrdir. Qızıl Ordunun Gəncəyə hücumu, erməni millətçilərinin törətdikləri soyqırım, onlara Rusiyanın köməyi, Qızıl Ordu tərəfindən Bakının alınması, ölkədə bolşeviklərin talan və cinayətkarlığına qarşı N.Nərimanovun etirazı və s.

Kamolisin "Luziada" dastanının məzmununa müraciət Ə.Hüseynzadəyə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı təşkil etdikləri soyqırımı ifşa etməyə imkan yaratmışdır.

Poemanın mərkəzində iştirak edən "Luziada" əsərinin baş qəhrəmanı Vasko de Qamadır. Qama XVI əsrdə Hindistan və Afrika xalqlarına zülm edən, əsarətə məruz qoyan müstəmləkəçilik obrazıdır.

Əli bəy Hüseynzadə əsərdə V.D.Qamanın qanlı portretinə erməni millətçilərinin rəmzi obrazını yaratmışdır. Lakin o, təkcə bir əsrin qəsbkar, qəddar obrazı deyildir. Bu düşməyə sonrakı əsrlərdə rast olunurdu.

Azərbaycan xalqı əsrlərdən bəri V.D.Qamalarla üz-üzə gəlmişdir. Qamalar – Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin mərkəzində dayanan, türk və müsəlman xalqlarına cismani və mənəvi əsarət, ölüm gətirən, onları Pankratovların, Yemelyanovların əlilə qırdıranlardır.

Ədib Sovet Rusiyasına və bolşevizmə qarşı kin və ifşasını poemada iştirak edən Sarama Perimal ilə Katual surətlərinin müqayisəsində vermişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki müəllif əsərində mövcud siyasi rejimlərin təzyiqi altında Azərbaycan xalqının taleyi məsələsini qoymuşdur.

Əsərdə “Malabar ölkəsində hökumran olan kralların sonuncusu” Sarama Perimal obrazı – M.Ə.Rəsulzadənin rəmzi obrazıdır. Ədib onun mənəvi təkamülünə, yüksək əqidəsinə, türkçülük amalına və xalqın səadəti uğrunda fəaliyyətini elə rəmzi ifadələrlə vermişdir ki, Sarama Perimal – M.Ə.Rəsulzadə oxucunun gözləri qarşısında ictimai xadim kimi yüksəlmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna və M.Ə.Rəsulzadənin hakimiyyəti bolşeviklərə müqavimətsiz təhvil verməsindən danışarkən yazır ki, “Sarama Perimal” bütün əmlak və ərazi üzərindəki haqqından əl çəkib və bunları başqalarına ehsan və təberrü etmiş bulunuyordu. Nigah o sırada hökmdarın pək ziyadə məzhəri təvəccöh və məhəbbəti olan bir dəliqanlı hüziiri-himayununa çıxıyor. Buna da ta o dövrdə belə “məşhur və zəngin bir bələqə ola” Kalikut şəhri ehsan oluyor” (3, 416).

Əsərdə dəliqanlı hind naziri Katualdır. Ə.Hüseynzadənin təsvirinə görə dəliqanlı ilə Sarama Perimal arasında əqidə cəhətdən böyük fərq vardır.

Katual Nərimanovun rəmzi obrazıdır. Müəllif əsərdə onu bəzən “hoca”, bəzən “islam alimi” kimi təqdim etmişdir. Çünki o dövrdə bolşevizmə inanan Katual tək deyildi. Katuallar çox idi. Əsərdə göstərilir ki, portəgizlilər işğala hazırlaşarkən, özlərinin işğalçılıq siyasətini gizlədərək bildirdirdilər ki, guya kralın əsgərləri, silahları və donanmaları hindlilərin hərbi təhlükəsi al-

tında qalan ölkəsinə göndərməkdə məqsəd “bir qardaş” kimi onlara kömək etməkdir. Lakin elə ki, ölkə portəgizlilər tərəfindən işğal olundu Kral Manuel Şeytana çevrilir. Kral Manuel hindlilərə müraciətlə işlətdiyi “qardaş” sözünün əsl məqsəd və mahiyyətini aşkar edərək həqiqəti Katuala söyləyir: “Şu gələcən əcnəbilər hindlilərin daimi bir boyunduruğu altına girmələrinə, əsarəti hədiyyəyə giriftar olmalarına bais olacaqlar. Bunlar rəculi imha edib məmləkəti tahi hökmlərinə alacaqlar” (5, 279).

Şeytanın söylədiyi bu həqiqət, Katuali vahiməyə salır. O, yatağından hövlank qalxaraq xidmətçilərinə işiq gətirir.

Hadisələrin rəmzliyi göz qabağındadır. Oyanan təkəcə Katual hoca, islam alimi deyil, bütün xalqdır. Katualın ayılan kimi işiq gətirməsi də rəmzi mənədadır. Bu ayıqlıq işığı kənardə deyil, məhz Katual işığında axtarmaq lazımdır. Çünki Ə.Hüseynzadə Katual işığı ilə bolşevizm rejiminin əybəcərliklərini aydınlaşdırır.

Əsərdə portəgizlilərin təzyiqinə məruz qalan və onların “niyyətlərinin nədən ibarət olduğunu” dərk edən Katualın keçirdiyi daxili həyəcanlar, ruhi sarsıntılar çox ustalıqla əks olunmuşdur.

Poemada özlərini millətperəst kimi qələmə verən, vətən xainlərini haqq-hesab meydanına çəkən ədib ürək ağrısı ilə, alovlu qəzəblə onlara deyir: “Yerusəlimi müdafiə üçün “pəg xristian” ünvanını takındığı halda, bunu təkzib və kəndini tərzil edərək o müqəddəs şəhərə xəyanət etdin” – Sizdə din qeyrəti qalmamışdır” (5, 314).

Ədib əsərdə yalançı vətənpərvərləri, iqtidarların nəfsləri uğrunda rəzilənə sui-istimal edənləri, qara güruhun gözüne girmək üçün gündə bir məslək dəyişdirənləri kinəyə və tərizlərlə, kin və nifrətlə lənətləyir. “Vətəni, milləti öz tamahkar nəfsləri xatirinə yadelli işğalçıların himayəsinə tapşırmaq istəyənlərin günahını mənəviyyatsızlıqda, məfkurəsizlikdə görürdü” (4, 178). O təəssüflə yazırdı ki: “bu gedişlə bizdə inamlı və yavuz Axillər qalmayacaqdır”. Ə.Hüseynzadənin qənaətinə “insanlar

şan-şərəfə zövq və səfa ilə, həyatı-səfihənə ilə deyil, ancaq məfkurə uğrunda qatlandıqları məşəqq və müzahim sayəsində nail ola bilirlər” (5, 214).

“Qərbin iki dastanındakı türk” əsərində yalnız müstəmləkəçiliyin ifşası deyil, eyni zamanda, milli əsarətə qarşı, mübarizənin inikası da ön plana çəkilmiş, azadlığın tərənnümü bu inikası əsasına qoyulmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə İnes de Kastronun müsibətlərindən bəhs edən epizodun təsvirinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

İnes de Kastronun faciəsini siyasi mənada qaldıran Ə. Hüseynzadə onu tariximizin qanlı mərhələsi ilə - Azərbaycanın müstəqil dövlətinin Sovet Rusiyası tərəfindən devrilməsi hadisəsilə bağlanmışdır. Əsərdə İnes de Kastro faciəsi azadlıqla istibdadın mübarizəsi kimi verilir. “İnes de Kastronun müsibətlərini əks etdirən “qitələrin” təhlilində Azərbaycanın həlak olmuş övladlarının faciəsi dərin, təsirli bir elegiyaya çevrilmişdir. Ədib bu faciəni Azərbaycanın ilk istiqlaliyyət mücahidləri qarşısında ehtiramı, pərəstişi istər İnes de Kastro faciəsinin, istərsə də hürriyyətə, müstəqilliyə aşıq olan vətənpərvərlərin göz yaşlarından yaranan “Eşq və məhəbbət” adasının təsvirlərində, söylədiyi yüksək fikirlərlə aydın ifadə etmişdir.

Zorakılığın, siyasi münasibətlərin qurbanı olan İnesin faciəsi əsərdə despotizmi tənqid edən xətti daha da qüvvələndirir.

“Qərbin iki dastanında türk” əsəri ideya, məzmun və fikir zənginliyi etibarilə Əli bəy Hüseynzadənin ən kamill əsərlərindəndir, müstəmləkəçiliyin ifşası və azadlıq uğrunda mübarizənin tərənnümü mövzusunda yazılmış “Siyasəti-fürusət” əsərinin bir növ davamıdır. Hər iki əsərdə Azərbaycan xalqının həyatında baş verən müdhiş bir faciənin inikası vardır. Bu faciə Cənubi Azərbaycanda çar Rusiyasının, kazak qüvvələrinin, Lyaxovların açıq-aşkar təcavüzkarlığı ilə baş vermişdirsə, Şimali Azərbaycanda sovet Rusiyasının məkrli siyasətilə, Qızıl Ordu süngüləri ilə Pankratovların, Yefremovların, Şaumyanların, Mirzoyanların cinayətlərilə keçirilmişdir.

Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət”də 1906-1907-ci illərdə İran və Cənubi Azərbaycanda tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq XX əsrə qədərki dövrün demokratik hadisələri fonunda şərh etmişdirsə, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində də 1920-ci ildə Şimali Azərbaycanda yenidən qurulmuş Azərbaycanın müstəqil dövlətini süqut etdirən bolşevizmin ifşasını Səlib müharibələrinin təhlili əsasında vermişdir. Buna görə də hər iki əsərdə Şimali və Cənubi Azərbaycanda baş verən faciə ümumi müsəlman və ümumtürk xalqlarının faciəsi səviyyəsinə qaldırılmışdır.

“Qərbin iki dastanında türk” əsəri əsrin ən gərgin, dolaşlıq, mürəkkəb dövrünün böyük hadisəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğalı haqqında yazılmış dəyərli bir abidədir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Əlibəy. Siyasəti-fürusət, Bakı, «Elm», 1994
2. Hüseynzadə Əlibəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı, Azər nəşr, 1996
3. Hüseynzadə Əlibəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Bakı, «Mütərcim», 1997
4. Hüseynzadə Əlibəy. Qərbin iki dastanında türk, Bakı, «Ağrıdağ nəşriyyatı», 1998
5. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
6. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı, BDU nəşri, 2007
7. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvan nəşr, 1998

**Expression of freedom in Ali bey Huseinzade's
literary creation**

Ali bey Huseinzadeh is one of the thinkers who was a founder of independence ideas and national consciousness. He was chief editor of "Fuyuzat" magazine, published in 1906-1907. In his articles which published in these magazines, he considered that, the way of rescuing Turks from the Iran and Russian oppression, is spreading of national liberation ideas.

This article is dedicated to liberty ideas in the work of Ali bey Huseinzadeh, named "Turks in two epics of the West". "Turks in two epics of the West" by author is about comparing analysis of "Lusiada" by Comoes and Italian poet Torquato Tasso's "The liberation of Jerusalem".

Key words: Ali bey Huseinzadeh, freedom, literary creation

**CEYHUN HACIBƏYLİ:
VƏTƏNLƏ DÖYÜNƏN ÜRƏK**

Ədəbi portret

«Bəli, etiraf etməliyəm ki, doğmalarımın ayrılmağın bu qırx ili ərzində mən hərdən bacılarımın həsrətini çəkirdim; bəzən də anamın və ortancıl qardaşımın surətləri bacılarımın surətlərini əvəz edirdi.

...Hər ikisi ayrılıq dömində acı göz yaşları tökürdülər. Mən onları inandırurdum ki, cəmiyyəti iki ayılığa gedirəm. Nə üçün ağlayırsınız?.. Ceyhun bəy, sən özün də bilmədən onları aldatmışdın. İndi sən ayrılığın qırx birinci ilini yaşayırsan, onları bir daha görmədin və heç vaxt da görməyəcəksən; doğmalarım... bir-birinin ardınca dünyadan köçürlər... Elə sən özün də...» (1, s.3).

Bu kədarli sətirlər ömrü mühacirətin əbədi möhnəti içərisində keçmiş görkəmli siyasi xadim Ceyhun Hacıbəyliyə məxsusdur. Qəribliyin çəkilməz əzablarından yorulmuş ədib bu sətirləri qələmə alandan təxminən iki il sonra əbədi olaraq gözlərini dünyaya yumdu.

Məlum olduğu kimi, mühacirətdə yaranan ədəbi-nəzəri fikrin inkişafında Ceyhun Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəylinin (1891–1962) elmi axtarırlarının xüsusi yeri və çəkisi vardır. Gərgin ictimai-siyasi fəaliyyətilə yalnız Vətəninə deyil, Avropada da tanınan Ceyhun bəy 1891-ci ilin fevral ayının 2-də Şuşada doğulmuşdur. O, ibtidai təhsilini Şuşada görkəmli marifçi Həşim bəy Vəzirovun müdir olduğu ikisinifli rus-tatar məktəbində, orta təhsilini isə Bakıda realni məktəbdə almışdır.

Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığa erkən başlamışdır. O, qardaşı Üzeyir Hacıbəyli ilə birlikdə yazmış olduğu, 1908-ci il yanvarın 12-də Hacı Zeynalabdin Tağıyev teatrında tamaşaya

qoyulan «Leyli və Məcnun» əsəri ilə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi-İslam dünyasında opera sənətinin əsasını qoymuşdur. Ceyhun bəy həmin tamaşada aktyor kimi də iştirak edərək İbn-Sələm və Nofəl rollarını oynamışdır. Lakin o, sonralar musiqi dünyasından uzaqlaşmışdır.

Ceyhun bəy 1908-ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin müdir olduğu «Səadət» məktəbində müəllimlik etmişdir. Sonra isə təhsil almaq üçün Rusiyaya yollanmış, milyonçu Murtuza Muxtarovun vəsaiti ilə bir il (1908-1909) Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində oxuduqdan sonra Fransaya gedərək Sorbon Universitetinə daxil olmuş, təhsilini burada davam etdirmişdir. Parisdə Ali Politeknik Elmlər Məktəbində də oxuyan Ceyhun bəy 1915-ci ildə təhsilini başa vuraraq Azərbaycana dönmüşdür.

Bu illərdə gənc ədib həmçinin yaradıcılıqla məşğul olmuş, onun yazdığı bir çox məqalələr Azərbaycanın rusdilli mətbuatında dərc olunmuşdur. Müəllifin bu dövr yaradıcılığında «Müsəlmanlar və incəsənət» adlı məqaləsi daha çox diqqəti cəkməkdədir.

Təhsilini bitirib Azərbaycana döndükdən sonra Ceyhun bəy Bakıda nəşr olunan «Kaspi», «Baku», «İrşad», «Tərəqqi», «Proqres» və başqa qəzetlərin səhifələrində bədii, publisistik yazıları ilə müntəzəm olaraq çıxış etmişdir. Onun bədii yazıları içərisində «Hacı Kərim» povestini, «Pristav ağa», «Doğru cavab», «Tamamilə qənaətbəxşdir», «Bu elə özüdür», «Barışmaz ata», «Müdrək hakim», «Nümunəvi sübut» və başqa hekayə və pritiçalarını qeyd etmək olar.

Müəllifin 1911-ci ilə dərc etdiriyi, Ağabəyim ağa, Aşıq Pəri, Gövhər ağa, Fatma xanım Kəminə, Xurşidbanu Natəvan, Fatma Bikə, Qubalı Bikə kimi yeddi Azərbaycan şairəsinin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edən iri həcmli «Azərbaycanın gülləri» adlı məqaləsi professional ədəbiyyatşünas qələminin bəhrəsi kimi dəyərləndirilə bilər. O, eyni zamanda, tərcümə yaradıcılığı ilə də məşğul olmuş, rus yazıçısı İ.S.Turqenevin «Pulsuzluq» əsərini Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir.

Ceyhun bəy müxtəlif mətbuat orqanlarında bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin «Müsəlmanlıq», «İzvestiya», «İttihad», «Azərbaycan» (rusca və türkcə) qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

O, Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətinin tərkibində 1919-cu ildə Versal Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmişdir. Parisdə olduğu dövrdə Ceyhun bəy yenidən istiqlalçılıq qovuşmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya birliyi tərəfindən tanınması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Fransız dilini yüksək səviyyədə bilməsi, peşəkar yazı sənəti, mətbuat və ədəbi-mədəni mühitlə əlaqəsi Azərbaycan nümayəndə heyətinin uğurlu fəaliyyətini şərtləndirmişdir. Lakin Ceyhun bəy Fransada olduğu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının işğalına məruz qalaraq istiqlalçılığını itirdiyindən bir daha Vətənə dönməmişdir.

Ədibin «Bizim sentimentalizmimiz», «İncəsənət və müsəlmanlar», «Etinasızlığımız», «Ev tərbiyəsi haqqında bəzi qeydlər», «Bizim degeneratlarımız», «Özümüzünkülər», «Ruhanilərin ehtiyacı», «Ərəblərin fəthi və hökmrənliyi dövründə islam» və başqa publisistik məqalələrində iyirminci yüzilin əvvəllərində Azərbaycan xalqını narahat edən ictimai-siyasi, dini-əxlaqi və kulturoloji problemlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ceyhun bəy vətəndə yaşadığı illərdə «Hacı Kərim» povestini, «Pristav ağa», «Doğru cavab», «Tamamilə qənaətbəxşdir», «Bu, elə özüdür», «Barışmaz ata», «Müdrək hakim», «Nümunəvi sübut» və başqa hekayə və pritiçalarını yazmış, həmçinin müxtəlif mətbuat səhifələrində publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir.

Müəllifin rusca qələmə aldığı «Hacı Kərim» povesti əvvəlcə hissə-hissə «Kaspi» qəzetində, daha sonra isə kitab şəklində çap olunmuşdur. Əsər 1917-ci ildə türkcə nəşr edilmişdir. Povestin sərlövhəsi altında verilən «Zaqafqaziya müsəlmanla-

rının həyatından etüdlər» sözləri əsərin janr çalarlarına müəyyən qədər aydınlıq gətirməkdədir. Müəllifin sonrakı əlavələrlə birlikdə səkkiz hekayədən ibarət olan və süjet xətti vahid qəhrəman fonunda birləşdirilən povest kompozisiya baxımından da fərqli özəlliklərə malikdir.

Ceyhun bəyin mühacirət dövrü yaradıcılığı da məhsuldar olmuşdur. O, burada «İlk müsəlman respublikası Azərbaycan», «Azərbaycan», «Azərbaycan mətbuat tarixi», «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycandakı metodları», «Qarabağın dialekti və folkloru» və başqa elmi əsərlərini yazıb nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, ədib Üzeyir bəy Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operasını fransız dilinə tərcümə edərək 1925-ci ildə Parisin Femina teatrında tamaşaya qoyulmasına nail olmuşdur. Onun «Aziatik», «Qafqaz», «Revyu de Monde müzülman» və başqa fransız dilli mətbuatda Azərbaycan ədəbiyyatına dair məqalələri də dərc olunmuşdur ki, bunların içərisində «Azərbaycan teatri», «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov», «SSRİ-də ziyalılar» və başqa yazılar xüsusilə seçilir. Ədib fransız şərqşünası A.Bennişen və Ş.L.Kelkejenin Parisdə çap etdikləri «Rusiyada 1920-ci ilə qədər çıxan müsəlman mətbuatının tarixi» əsərinin Azərbaycan bölməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Ceyhun bəyin Bakıda doğulmuş, Paris Hərbi Akademiyasının məzunu olan iyirmi üç yaşlı oğlunun alman faşizminə qarşı vuruşlarda qəhrəmancasına həlak olması qəlbi Vətən həsrəti ilə sızlayan ədibi dərindən sarıdır.

Ceyhun bəy «Azadlıq» radiosunun əsasını qoyanlardan biri olmuş, Sovet imperiyası əsarətində olan xalqların həyatı barədə araşdırmalar aparmış və bu sahədəki fəaliyyətinə görə Münxendəki Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun müxbir üzvü seçilmişdir. O, Parisdə fransız dilində çıxan «Qafqaz» və Münxendə azərbaycanca yayınlanan «Azərbaycan» dərgilərinin redaktoru olmuşdur. Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətin

kəşməkəşləri içərisində keçən ömür yolu 1962-ci ilin oktyabr ayının 2-də Fransada bitmiş, o, Parisin Sen-Klu məzarlığında dəfn edilmişdir.

Geniş dünyagörüşə malik olan Ceyhun Hacıbəylinin ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji məramı onun çoxşaxəli yaradıcılığında təcəssümünü tapmışdır. O, yazılarında bir vətənsəvr mücahid kimi dogma yurdunun ən ağırlı problemlərinə diqqət yetirməyə çalışmışdır. Ədibin istər elmi, istər bədii, istərsə də publisistik əsərləri məhz bu yöndədir. Onun yaradıcılığını şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

- a) mühacirətə qədərki dövr;
- b) mühacirət dövrü.

Lakin qeyd edək ki, bu bölgü sırf şərti səciyyə daşıyır, elmi məzmandan daha çox xronoloji mahiyyət kəsb edir. Əslində isə Ceyhun bəyin yaradıcılığı mövzu, problemin və janr müxtəlifliyindən asılı olmayaraq bütöv şəkildə qavranılmaqdadır. Müəllifin yaradıcılıq irsi təhlil obyektinə çevrilərkən bu aspect nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Həmçinin bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, yazıların janrından asılı olmayaraq Ceyhun bəyin yaradıcılığı üçün bir məqam xarakterikdir. Onun üçün heç bir zaman janr, forma mühüm olmamış, bütün məqamlarda daha çox qaldırılan problemin aktuallığına diqqət yetirilmişdir. Məhz buna görə də yazar vacib hesab etdiyi problemlərin oxuculara çatdırılmasında müxtəlif janr və formalardan bəhrələnmişdir. Ən maraqlısı isə budur ki, müəllif bəzi hallarda aktual hesab etdiyi hər hansı bir problemi eyni zamanda publisistik, bədii və elmi yazılarında müxtəlif səpkidə işləməyə çalışmışdır.

«Müəzzinin lənəti» hekayəsində sovet siyasi rejiminin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi fəlakətin canlı bədii mənzərəsi yaradılmışdır. Yazıçı öz qəhrəmanı olan Molla Abdulla və onun ailəsinin taleyi fonunda yaşanan faciənin sosial-siyasi və mədəni-əxlaqi tərəflərini əks etdirməyə çalışmışdır. Hekayənin sonunda təsvir olunan hadisələrin fəlakətlə bitməsi rəmzi-

simvolik mənə daşıyır və dolayısı ilə sovet cəmiyyətinin ideoloji tənəzzülünün qaçılmazlığı anlamında dərk olunur.

«Baş tutmayan ziyarət» hekayəsində isə yazıçı cəhəlat və fanatizmi kəskin şəkildə tənqid hədəfinə çevirmişdir. Burada Həcc ziyarətinə getmək istəyən tacir Əbdül Kərimin ifrat fanatizmi ucbatından ziyarətinin baş tutmaması real, inandırıcı detallarla bədii ifadəsini tapmışdır. Belə ki, bir dəstə zəvvarla Həcc ziyarətinə gedən Əbdül Kərim hansısa stansiyada düşüb namaz qılarkən qatar yola düşür və o zəvvar yoldaşlarından ayrılır. Qatının məhz onun xahişilə namaz qılması üçün dayandığını düşünən qəhrəmanın komik vəziyyəti təsvir olunan hadisələrin bədii finali kimi mənalanır: «Nəhayət, o namaza başladı. Gözəgörünməz və hər yerdə olan Allahın qarşısında diz çöküb səylə ərəbcə duaları oxumaqda ikən, bir zəng səsi, arxasınca vağzal rəisinin fitini eşitdi. Qatar yavaş-yavaş tərpendi və yola düşdü, öz Tanrısı ilə səmimi ünsiyyətdə olan kişi bundan baş tuta bilmədi. Yalnız yol yoldaşlarının ümitsiz çağırışları onu reallığa qaytardı...

Lakin artıq çox gec idi: qatar zəvvar yoldaşları götürüb bütün sürəti ilə uzaqlaşdı. Əbdül Kərim dua edə-edə əli ilə məkrə dolmuş fırlıqda gələn bu şeytan kəşfinin istiqamətində qeyri-müəyyən bir hərəkət göstərdi» (2, s.41).

Hadisələrin Özbəkistanda cərəyan etdiyi bir növ ssenari kimi qələmə alınmış «Stalinin öpüşü və ya Staxanovçu Fatimə» əsərində yazıçı sovet dövründə məcburi əməyin gətirmiş olduğu faciələrin canlı mənzərəsini yaratmışdır. Yalan üzərində qurulan şirnikləndirici yarışların qurbanı olan Fatimə obrazı fonunda müəllif, eyni zamanda, sovet cəmiyyətində insanın dəyərsizliyinə diqqəti yönəltməklə əslində sosializmin təbliğ olunduğu kimi hamini mahiyyət daşıdığı qənaətini əks etdirməyə çalışmışdır.

«Nejdanovun işi» hekayəsində yazıçı sovet siyasi rejiminin sadə, təmiz vətəndaşlara ləkə vurmaqla, müxtəlif üsullarla onların xarici kəşfiyyata işlədiyini «sübuta yetirməklə»

cəmiyyətdə xof, qorxu yaratmaq siyasətini işə etmişdir. Daha çox dialoq formasında qələmə alınan hekayənin qəhrəmanı orta məktəbdə müəllim işləyən, dörd uşaq atası Aleksandr Vasilyeviç Nejdanov ona görə sovet xəfiyyəçilərinin diqqətini cəlb edir ki, o öz işini vicdanla yerinə yetirir, şagirdlərin savadlanması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Lakin onun hər bir sözünə, hərəkətinə nəzarət edilir. Belə ki, tapşırıq kimi kolxoz həyatının təsviri ilə bağlı verdiyi inşanı yazmaqdan imtina edən bir şagirdlə arasında yaranmış anlaşılmazlıq məktəb nəzarətçisinin diqqətini cəlb edir. Müxtəlif instansiyalarda sorğu-suala tutulan Nejdanovun həyatı büsbütün pozulur, gecələri səksəkə içərisində keçir. Yazıçı onu gözləyən qaranlıq taleyi obrazın yuxusu kontekstində təqdim edir. Hekayənin finalında yuxudan hövlnək oyanan və gördüklərinin gerçək olmadığına sevinən Nejdanovun aqibəti onu həbs etmək üçün dalınca gələn sovet cəlladlarının qapını döyməsi ilə real məcrasına yönəlir.

«SSRİ-də ziyalılar» adlı məqaləsində ədib sovet siyasi rejimi daxilində elmin və ziyalılığın deqradasiyaya uğramasına diqqəti yönəltmiş, xüsusilə humanitariyanın tələkləyə döndərilməsinin mahiyyətini və fəlsəfəsini aşkarlamağa çalışmışdır. «Elmləri bolşevikləşdirmək üçün əlindən gələni edən Sovetlər ədəbiyyatı kölə vəziyyətinə gətirib çıxarmışdılar. Bu sahədə onlar yalnız marksist doktrinasının konsepsiyasına itaət etməklə kifayətlənmir, həm də ədəbiyyatın müxtəlif formalarında – güclü təbliğat vasitələrini təşkil edən fəlsəfi və sosioloji esselər, tarixi tədqiqatlar, romanlar, teatr, jurnal və qəzet məqalələri ilə praktiki məqsədlə tədbirlər həyata keçirirdilər» (2, s.82).

Ədib sovet quruluşunun ilk dövrlərindən başlayaraq aparılan bolşevik siyasətinin ədəbiyyata və mədəniyyətə vurduğu zərbələrə diqqəti yönəldərək bunun faciəvi sonucunu səciyələndirir: «Prinsip etibarını ilə yazıçılar azad idilər, lakin sovet hökuməti ya bütün nəşriyyatları öz inhisarına çevirir, ya da ən azı bütün qeyri-hökumət nəşriyyatlarında (məsələn, korporativ həmkarlar tərəfindən idarə olunan nəşriyyat kimi) öz

senzorlarını yerləşdirirdi; yəni, müəlliflər nə istəsələr yazı bilərdilər, ancaq yazdıqları Rusiyanın yeni sahiblərinin xoşuna gəlməyə, əsərləri nəşr etdirmək mümkün deyildi. Rusiyanın heç də az tanınmamış bir sıra yazıçıları, məsələn, təzəcə Nobel mükafatına layiq görülmüş Bunin, Merejkovski, Kuprin, Gibbius, Teffi və başqaları vətəni tərk etməyi üstün tutdular» (2, s.82).

Müəllif sovet rejiminin siyasi hakimiyyətə yiyələnən kimi dərhal «proletar ədəbiyyatı» yaratmaq cəhdlərini, gənc, təcrübəsiz bir «ədəbi nəslin» kifayət qədər təcrübəli, nüfuz sahibi olan yaşlı yazarlara qarşı qoyulmasını və bu cəhdin uğursuzluğunu dəqiq müşahidə əsasında qələmə almışdır: «...Bütün ədəbi mövzular dar bir çərçivəyə salınmışdı: kommunuzmin və beşillik planın tərif. Proletar yazıçının əsas vəzifələrindən biri «incəsənət əsərlərində sosializm quruculuğunun bütün əzəmətini, bu quruculuqda iştirak edən zəhmətkeş kütlələrin bütün qəhrəmanlığını təqdim etsin, əks etdirsən». Lakin başa düşmək o qədər də çətin deyildi ki, nəticələr gözlənilməli kimi yaxşı olmadı, hətta çox pis oldü. Cavan, kifayət qədər mədəni səviyyəsi olmayan «proletar» gənc bir günə hətta orta səviyyəli bir yazıçıya çevrilə bilməzdi; belə güclü bir dönüş hətta Marks və Leninin adından əmr olunsaydı belə mümkün deyildi» (2, s.83).

Müəllif bolşevizmin yeni ədəbiyyat yaratmaq cəhdlərinin arxasında dayanan gizli niyyətin mahiyyətində sinfiliyin, partiyalılığın, marksizm-leninizm prinsiplərinə söykənən saxta ideologiyanın gizləndiyini, məhz bu səbəbdən ədəbiyyatın ənənəvi dəyərlərdən vaz keçməyə məcbur olduğunu vurğulamışdır: «Xülasə, bolşeviklərin gözündə yaxşı görünmək üçün ədəbiyyat özünə məxsus olmaqdan əl çəkməli idi: poeziya, lirika, psixologiya, keçmişin düzgün canlandırılması, müasir adət və ənənələrin təsviri, bunlar hamısı burjuaziyanın qalıqlarından başqa bir şey deyil. Proletar yazıçı bolşevik ritmi üstündə eyni mövzularda, sinfi mübarizə, sosializm quruculuğu, beşillik plan, zavod və

kolxozların həyatı barədə məhdud yazılarla kifayətlənməli idi. Ədəbiyyatın «sadələşdirilməsi» ilə öyünən bolşeviklər buna doğrudan da «nail olublar». Şair öz ilhamını yalnız zavodların tüstülənməsində və mühərriklərin səsinə axtarmalıdır. Qalan heç bir şey yazılmağa layiq deyil, bunun nəticəsi idi ki, Yesenin və Mayakovski kimi şairlər bolşevik söyləri ilə tanınsalar da, özlərinə sui-qəsd etdilər» (2, s.85).

Məqalənin sonunda ədib sovet ziyalısının düşdüyü faciəli vəziyyəti o dövrdə ironik şəkildə xalq arasında yayılmış «altı tövsiyə» kontekstində belə ümumiləşdirir:

«1. Özünü düşünməkdən qoru.

2. Əgər düşünməyə bilmirsənsə, ən azı düşündüyünü ifadə etməkdən çəkin.

3. Əgər fikrini artıq ifadə etmişənsə, onu kağız üzərinə köçürməkdən özünü saxla.

4. Əgər fikrini yazılı ifadə etmişənsə, onu çap etdirməkdən əl çək.

5. Əgər fikrini artıq çap etdirmişənsə, yazdıqlarının yayılmasının qarşısını al.

6. Əgər onları artıq yaymışansa, onda günahlarını etiraf edən məktubu tərtib etməyə hazırlaş» (2, s.97).

Müəllif bəhs olunan məqalədə Avropanın müxtəlif ölkələrində sovet ideoloqlarının yalanlarına inananların mövcudluğuna da diqqəti çəkmiş, oxucuları ayıq olmağa, elmə, məntiqə sökməyə bu kimi saxta, müəmmalı təbliğatlara uymamağa çağırmışdır.

Ceyhun Hacıbəylinin «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov» adlı məqaləsi böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin «Gülüstani-İrəm» əsərinin təfsiri kontekstində qələmə alınmışdır. Ciddi elmi dəyər daşıyan məqalənin başlanğıcında Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş tədqiqatların sayca azlığına diqqəti yönəldən müəllif mülahizələrinə təəssüf hissi qataraq yazır: «Qafqazda yaşayan xalqların tarixinə həsr olunmuş əsərlər bir o qədər də çox deyil. Qədim tarixçilər (yunanlar,

ərəblər və farslar) Qafqaz barədə yalnız lazım gələndə və ancaq baş vermiş işğal və müdaxilələri yada salmaq üçün danışırlar. Biz yerli tarix barədə çox az bilirik, xüsusilə monqol müdaxiləsindən rus işğalına qədərki dövr barədə» (2, s.65).

Məqalədə adı çəkilən əsərin əlyazma nüsxəsinə istinad edən müəllif yalnız bu tarixi tədqiqatı təhlil obyektinə çevirməklə kifayətlənmir, bütövlükdə Azərbaycan tarixinin ibrətamiz məqamlarını canlandırmaq məramı izləyir. Başqa sözlə, Ceyhun bəy tarixi bir tədqiqata istinad fonunda öz xalqının qararı, öyrənilməmiş tarixinə işıq tutmaq istəyir.

Bütövlükdə müəllifin «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov» adlı məqaləsi yalnız elmi dəyər daşımaqla bitmir, həmçinin əxlaqi, tərbiyəvi, ibrətamiz detalların qabarıqlığı ilə səciyyələnilir.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın hələ Vətəndə ikən akademik V.V.Radlovun tərtib etdiyi «Türk-tatar dialektləri kolleksiyası» üçün yazmata başladığı, sonralar professor A.N.Samoyloviçin əlyazmasını oxuyub təqdir etdiyi «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsəri mühacirətdə yaşadığı illərdə vaxtilə rusca yazdığı və folklor materiallarını kiril əlifbası ilə hazırladığı bu əsər üzərində işi davam etdirmiş, onu təkmilləşdirərək fransız dilinə çevirmiş, mətnləri isə latin qrafikasında işləyərək, 1934-cü ildə Parisdə çıxan «Asiya» jurnalında dərc etdirmişdir.

Ceyhun Hacıbəyli əsərə yazdığı «Söz öünü»ndə tədqiqatın yaranma tarixini belə ümumiləşdirmişdir: «Qarabağda keçirdiyim məzuniyyətlər zamanı mən öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım. Lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri mənə öz toplumu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldular. Digər tərəfdən keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində baş vermiş siyasi dəyişikliklər və Fransaya gətirən missiya məni rus şərqşünasları mühitindən uzaqlaşdırdı. Bu şəraitdə mən bu işi əvvəl rus əlifbasında olan transkripsiyanı dəyişməklə və mətnin əvvəl rus di-

linə edilmiş tərcüməsini fransız dilinə tərcümə ilə əvəz edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etməyi qərara aldım» (1, s.6).

Qeyd edək ki, «Qarabağın dialekt və folkloru» əsəri Vətənimizi, dilimizi, etnoqrafiyamızı öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir. Otuz üç kiçik bölmədən ibarət olan əsərdə bayatı, alqış, qarğış, oxşama, layla, ağı, hərbə-zorba və s. kimi folklor materialları toplanıb sistemləşdirilmişdir. Və tədqiqatın mühüm özəlliyi orasındadır ki, müəllif təqdim etdiyi folklor materiallarının şivə xüsusiyyətlərini, Qarabağ dialektinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

1959-cu ildə Ceyhun Hacıbəylinin «İslam əleyhinə kompaniya və onun Azərbaycanda metodları» adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu araşdırmada müəllif islama qarşı aparılan təbliğat fonunda sovet cəmiyyətinin mürtəcə mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır.

Ceyhun bəy son nəfəsinə qədər əqidə və amalından dönməmiş, bütünlükcü, iradəsi ilə sovet ideoloji məfkurəsinə qarşı dayanmış, Vətəninin azadlığı, yenidən istiqlaliyyətə qovuşması uğrunda mübarizə amalından bir an belə olsun vaz keçməmişdir. Bir çox digər mühacirlər kimi onun üçün də yaradıcılıq, elmi və bədii missiyadan çox, siyasi məfkurəyə, əsarətdə olan doğma yurdun azadlıq mücadiləsinə xidmət etmişdir.

Ceyhun bəyin «Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür» adlı memuarı da onun yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Fransız dilində qələmə alınmış xatirələrin makina nüsxəsi Salman Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılır (4). Canlı müşahidə və gerçək faktlara söykənən xatirələr son dərəcə təsirli və obrazlı bir dillə qələmə alınmışdır. Memuarda XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr, çar üsuli-idarəsinin müstəmləkəçilik siyasəti, erməni qəddarlığı, qoçuların fəaliyyəti, Şuşanın mədəni həyatı, milli adət-ənənələrin yaşarı keyfiyyətləri və s. barədə maraqlı, yaddaqalan səhnələr maraqlı doğurur. Bütövlükdə xeyallarla həqiqətin vəhdəti fonunda qələmə alınan xatirələrin

sətirləri arasına həsrət və ayrılığın çəkilməz ağrı və acıları hopmuşdur.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin şəxsi arxivi 1990-cı ildə görkəmli diplomat, YUNESKO-nun sabiq əməkdaşı Ramiz Abutalıbov tərəfindən Fransadan Azərbaycana gətirilərək Salman Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə təhvil verilmişdir. Onun haqqında B.Nəbiyev, Ş.Qurbanov, A.Tahirli, B.Ağayev, X.İbrahimli, R.Abutalıbov, M.Teymur, M.Əmrəhov, Ə.Şamil, A.Həsənqızı və başqaları tədqiqatlar aparmış, bəzi əsərləri nəşr edilərək oxuculara təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Ceyhun. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı), Bakı, Ozan, 1999
2. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006
3. Hacıbəyli Ceyhun. XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqudu ağa Bakıxanov, «Azərbaycan», 2005, № 7, s.191-194
4. Salman Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, fond № 649, siy.1, saxlama vahidi 11
5. Tahirov Abid. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1997

Prof.dr.Vaqif Sultanly

Jeyhun Hajibayli: Heart beating with the motherland

Summary

The article is dedicated to the life and creativity of Jeyhun Hajibayli, one of the prominent representatives of the emigrant literature of Azerbaijan. Jeyhun Hajibayli is an author popular with rich literary and scientific research not only in Azerbaijan, but also throughout Europe. His feature articles include a novel titled "Haji Karim" and stories and parables such as "Pristav agha", "Correct

answer", "Completely satisfactory", "It is just the same", "Uncompromising father", "Wise doctor", "Exemplary evidence", etc.

A large article of the author titled "Azerbaijani flowers", which was published in 1911, depicting the life and creativity of seven Azerbaijani poetesses, including Aghabeyim agha, Ashig Pari, Govhar agha, Fatma xanim Kamina, Khurshudbanu Natavan, Fatma Bika and Gubali Bika can be considered as an output of a professional literary pen. As a writer dealing with translation work, he rendered the work "Lack of money" of I. S. Turgenev into the Azerbaijani Turkic language, as well. Such editorial articles of a man of letters as "Our sentimentalism", "Art and Muslims", "Our negligence", "Some remarks on home training", "Our degenerates", "Ours", "Needs of the clergy", "Islam during the conquest and domination of Arabs", etc. focus on social and political, religious and ethical and cultural problems concerning the Azerbaijani nation in the early twentieth century.

The emigration creativity of Jeyhun Hajibayli was very productive. He wrote and published the "First Muslim Republic – Azerbaijan", "Azerbaijan", "History of the Azerbaijani press", "Anti-Islamic propaganda and its methods in Azerbaijan", "The dialect and folklore of Karabakh" and other scientific works during the years of his emigration. Furthermore, the writer translated Uzeyir Hajibeyli's "Arshin Mal Alan" opera in the French language and had it staged at the Femina theater of Paris in 1925. His articles on the Azerbaijani literature published at French press such as "Aziatik", "Caucasus", "Revyu de Monde muzulman" and others include "Azerbaijani theatre", "Abbasgulu agha Bakikhanov – Azerbaijani historian of the XIX century", "The intelligentsia in the USSR", etc. The author took part in the preparation of Azerbaijani section of the work "History of Muslim media outlets by 1920 in Russia" published by French orientalist A. Bennigsen and Ch. Lemerrier-Quellejay in Paris.

The article titled "Jeyhun Hajibayli: Heart beating with the motherland" is analyzing the life, creativity, scientific, literary and journalistic investigations of the emigrant writer.

Key words: Jeyhun Hajibayli, emigration literature, folklore

“ƏSRİMİZİN SƏYAVUŞU” ƏSƏRİNDƏ TÜRKÇÜLÜK-TURANÇILIQ MƏFKURƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN PROBLEMİ

M.Ə.Rəsulzadə tarixi bir mövzuya müraciət etməklə elə bir orijinal əsər ortaya qoydu ki, burada tarixiliklə müasirlik qovuşur, bir-birini inkar etmir, əksinə müasir anlayış və həqiqətlər tarixin fonunda reallaşır. Bu əsərdə demək olar ki, konkret zaman duyumu yoxdur. Rəsulzadə tarixin dərin qatlarına endikcə, onları təsvir etdikcə, müasir həyat əsərdə reallığa çevrilir. Beləliklə, tarixi hadisələr, Firdövsinin «Şahnamə» qəhrəmanları yeni dövrün qəhrəmanları ilə qovuşur, bir vəhdət yaradır.

Tarixdən götürülən hadisələr dəyişmir, lakin zaman keçdikcə bu tarixə və hadisələrə münasibətlər dəyişir və hər bir fərdin tarixi mövzuya müraciətində yeni bir yanaşma meydana çıxır.

«Əsrimizin Səyavuşu» düşünürük ki, tarixi bir zərurətdən yaranmışdı. Çünki bu əsərdə müəllifin azadlıq arzuları, millətinin azad və hürr yaşamaq idealları, Rəsulzadəni çox düşündürən türkçülük, türk millətinin mənəvi birliyi, türk dövlətlərinin – xüsusilə Turanın canı, gözü olan Azərbaycanın gələcəyi haqda narahatlığı, eyni zamanda onun gələcəyə böyük ümidi, millətin istiqlal arzularının həyata keçəcəyinə böyük inamı ifadə edilir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin türkçülük məfkurəsinin ifadəsi baxımından «Əsrimizin Səyavuşu» əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəsulzadə özünün türkçülüyə dair baxışlarını əsərin «Azərbaycan Turanda» başlıqlı hissəsində şərh etmişdir. Bu dönmə Turan elində özünəqayıdış, milli ideologiya ətrafında daha sıx şəkildə birləşmə prosesi gedirdi. Bu birləşmədə Azərbaycan özünəməxsus şəkildə çıxış edirdi. Çünki bu ideologiyanın təməl daşlarını qoyanlardan biri və turançılıq məfkurəsinin yaradıcısı sayılan Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan türkü idi.

Təsadüfi deyil ki, özünəqayıdış çağdaşlıq düşüncəsi XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanda yaranmışdı. Bütün Şərqi dünyasında milli oyanış isə Mirzə Fətəli Axundzadənin fəaliyyəti ilə başlayır. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Bu günə qədər belə Azərbaycan səhnələrindən düşməyən və mədəni dünyanın bütün dillərinə çevrilmiş bulunan komediyalarında və fəlsəfi-publisistik əsərlərində, Mirzə Fətəli Müsəlman dünyasının ictimai və siyasi sahələrində radikal islahata lüzum olduğunu müdafiə ediyordu.» Rəsulzadənin «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqaləsində milli maarifçilik hərəkatında və ümumilikdə çağdaşlaşan ictimai-fəlsəfi təfəkkürümüzdə Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına toxunmuş və onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdi.

Sonradan bütünlənəcək olan üçlü formulun, «türkləşmək, islamlaşmaq və çağdaşlaşmaq» düşüncəsinin bir aspekti olan çağdaşlıq fikri bütün Şərqi dünyasına və eləcə də Turan elinə məhz Mirzə Fətəli Axundzadə gətirmişdi. Təsadüfi deyil ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin ideoloji banilərindən hesab olunan məşhur Turan ideoloqu Ziya Göyalp özünün «Türkçülüyn əsasları» kitabının girişində ilk turançılar kimi məhz Mirzə Fətəli Axundzadə və İsmayıl bəy Qaspirahıdan bəhs etmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türklər əvvəlki qüdrətini itirərək gerilənmiş və çağdaş dünyəvi inkişafdan geri qalmışdı. Belə olan təqdirdə ziyahılar milləti düşdüüy ağır durumdan qurtarmaq üçün yollar aramaq məcburiyyətində idi. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə yadelli təsirlər ucbatından özünün türk kimliyindən uzaqlaşmışdı. Məhz milli kimlikdən uzaqlaşma, özünü unutma məğlubiyyətin başlıca səbəbi idi. Yenidən toparlanaraq ayağa qalxınmasında türk etnosuna minillərdi onu qoruyan fəlsəfəyə-türkçülüyə qayıtması zəruri idi. Zaman-zaman unudurulmağa və aşağılanmağa çalıtılan türk kimliyini dövrün mütərəqqi fikir adamları öz fədakar fəaliyyətləri nəticəsində məfkurə halına gətirdilər. Məsələ ilə bağlı Ziya Göyalp qeyd etdiyimiz kitabında Osmanlının çökmə səbəblərini olduqca dürtüst şəkildə təsvir edir. Osmanlı türk kimliyinin

aşağılanması ucubatından zəiflədi və dağıldı. Yenidən toparlanaraq Türkiyə Cümhuriyyəti halında zühurunda da məhz özünəqayıdış, türk kimliyinin yüksəldilməsi, türkçülük ideologiyasına sığınmağın nəticəsində baş verdi. Təsadüfi deyil ki, XIX əsr Osmanlıdan bəhs edən fransız müəllifi Pionye türklərə ironiya ilə yazırdı: «Osmanlıda hər kəsə yaşamağa yer var, türklərə də». Özünə türk demək, türk kimliyindən bəhs etmək aşağılanmaq demək idi (7, s. 25-31).

Rəsulzadə əsərində bu məsələyə xüsusi olaraq diqqət yetirir. Ümumilikdə əsərdə türklərin yadelli millətlər və onların düşüncələri ilə mübarizəsi geniş şəkildə əks olunur. «Azərbaycanın İrənin təsiri ilə türklükdən uzaqlaşması, dini fanatizmə qapılması, Sultan Səlimin az qala fars dilini rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırması İrənin Turan üzərində üstünlük qazanması idi» (1, s. 33-37). Rəsulzadə bu məsələləri xüsusi incəliklə inkişaf etdirir. Tarixdə türklərin başına gələn faciələr və bundan çıxarılan nəticələr dəqiqliklə əsərdə təsvir olunmuşdur. Firdovsi bir farsçı olaraq «Şahnamə»ni türklərə qarşı yazmışdısa, əvəzində Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində özünün türkçü, turançı düşüncəsini Firdovsiyə cavab olaraq meydana qoymuş və bu fəlsəfinin tutarlı dəlillərlə haqlı olduğunu isbat etmişdi. Rəsulzadə 1813 və 1828-ci illərdə Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycanın işğal olunması və bu işğalın nəticələri barəsində öz düşüncələrini bölüşür. O, bu işğalın Azərbaycana böyük zərbələr vurmasına baxmayaraq milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir. İşğal nəticəsində azərbaycanlılar rüslardan ayrı bir millət olduğunu anladılar. Bu məğlubiyyət gələcək mübarizə və qələbə üçün zəmin hazırladı. Rusiya vasitəsilə Azərbaycan müasir Avropa elmi-texniki tərəqqisinə sahibləndi. Şərqdə Avropanın istər ictimai-fəlsəfi, istərsə də elmi texniki yenilikləri ilk dəfə olaraq məhz Azərbaycanda tətbiq olunmağa başladı. Bütün bu məsələlər gələcəkdə millətin Avropa dövlətlərindən milli ideoloji sistemin mənimsəməsinə səbəb oldu. Avropada inkişaf

etmiş müasir dövlət idarəetmə bacarıqları öyrənilirdi. Çar Rusiyası nə qədər çalışsa da bu axının qarşısını ala bilmədi. Azərbaycan türkləri durmadan «Əsrimizin Səyavuşu»nun doğuşu üçün mübarizə aparırdı.

Rəsulzadə Azərbaycanla Türkiyənin əlaqələrinin güclənməsini məhz hər iki toplumda milli ideologiyanın möhkəmlənməsi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Məzhəb ayrılığı bir çox tarixi məqamlarda bu birliyə mane olurdu. Lakin Rəsulzadənin də qeyd etdiyi kimi türkçülük, turançılıq məfkurəsi bu ayrılığı aradan qaldırdı və bizi ən sərfəli və doğru birliyə daşdı. O, Azərbaycanın çağdaş inkişafını İrənin dərviş, falçı, mərsiyə və mövludxanlar yetişdirən köhnə idarəçiliyi ilə uzaqlaşmadığını və məmləkətin gələcəyini Türkiyə ilə sıx şəkildə birlik qurmaqda gördü. Türkiyənin Qərbə üz tutması onu çox ağır bir duruma sürükləmişdi. Dövləti qurtaracaq yalnız bir düşüncə var idi. Rəsulzadə Türkiyəyə müraciət edərək onun yolunu bu cür gördü:

«Sənin istiqbalın ırtıq Qərbdə deyil, Şərqdədir. Kökün-dən uzaqlaşdığın üçün zamanın bağ qayçısı həddindən fəzlə uzanan budaqlarını kəsir ki, sən ixtiyarlaşmayıb öz kökün üzərində yaşarasan.

Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqi-Türkiüstəndədir, fəqət sənin yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var. Yeni Turanın açarı ondadır. Onunla öncə anlaşılmazlıq yaratsan, öncə onun könlünü qırıb özünə bir zərər vursan, bütün imkanların hədəf, əməllərin xarab, taxtın da bərhad olar» (1, s. 33-37).

Rəsulzadə haqlı idi. Osmanlının gah Qərbdə ağılıq uğrunda mübarizəsi, gah da Şərqdə xəlifəlik uğrunda çarpışması dövləti öz kökündən uzaqlaşdırdı. Dil, mədəniyyət, ictimai-fəlsəfi düşüncə yabanılaşdı, iqtisadiyyat yadellilərin əlində cəmləşdi. Get-gedə ərazilər itirərək zəifləməyə başladı. Hakimiyyətə gələn sultanlar sona qədər dövləti xilas edə biləcək doğru yolu müəyyən edə bilmədiklərindən dövlət bərhad bir duruma düşdü. Lakin daxildən toplum içərisindən başlayan türkçü, turançı

hərəkət sonda yadelli işğalçılar üzərində fantastik bir qələbə qazanaraq Mustafa Kamal paşanın öndərliyi ilə ölkə düşmüş olduğu bu ağır durumdan xilas edildi və yeni bir Türkiyə Cümhuriyyəti quruldu.

Bu dövrdə Türkiyə ilə Azərbaycanın milli istiqlalçı çevrələri sıx şəkildə bir birilə əlaqədə idi. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid və digər görkəmli ədiblərimiz ümumtürk düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayırdılar. Əhməd Cavad Türkiyəyə hücum edən İngilis qoşunlarına müraciət edərək yazırdı:

Dimaqında «Çanaqqala» ağısı
Sənmişin Türk ellərinin yağısı
İslam dünyasını, ölüm çalğısı
Ölüm niyyətilə yakan ingilis (5, s. 178).

Türkiyədə də Azərbaycana rəğbət hissi güclü idi. Rəsulzadə obrazlı şəkildə Türkiyə üçün «Qızıl alma»nın Bakıda yerləşdiyini bildirərək, Azərbaycanın oynadığı əhəmiyyətli roldan bəhs edirdi. «Qızıl alma» türklərin çatmaq istədiyi uzaq hədəfi, birliyi, bütövlüyü, xəşbətliyi şərtləndirir. Rəsulzadə 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Türk-İslam ordusunun yardımı ilə Bakının işğaldan azad olunmasını Türkiyənin «Qızıl alma»nı tapması demək olduğunu bildirirdi. Rəsulzadə Azərbaycanın zəngin sərvətini, yerləşdiyi strateji mövqeyini onun bütün sahələrdə sürətli inkişafını şərtləndirən başlıca amil olduğunu vurğulayırdı.

Qərbin sürətlə inkişaf edən elmi, ictimai və fəlsəfi düşüncəsinin qarşısında Şərq dünyasının geriləməsi müşahidə olunurdu. İlk dəfə olaraq Azərbaycanda qurtuluş üçün mübarizə başlandı. Təkcə Mirzə Fətəli Axundzadənin «əlifba islahatı» proqramını misal göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycanın Şərq dünyasında aparıcı ictimai düşüncəyə malik olduğu isbatlansın.

Mirzə Fətəli Axundzadə ilk dəfə kütləvi savadlanma məsələsini ortaya qoymuş və qarşıda başlıca əngəl olan ərəb əlifbasının ləğvi və latına keçidin zəruri olduğunu vurğulamışdı. Xüsusilə türk dillərində ərəb əlifbası ilə yazı zamanı olan çətinlikləri nəzərə alaraq bu layihəni Osmanlı sarayına da təqdim etmişdi. Layihə qəbul olunmasa da zaman atılan addımın doğruluğunu isbatladı. Mustafa Kamal Atatürk Türkiyədə Axundzadənin «əlifba islahatı» layihəsini həyata keçirdi.

«Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» üçlü formulu həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə aparıcı məfkurəyə çevrildi. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Türkiyədə Yurdçular bu üçlü prinsipi nəzəri şəkildə yaymaqda olanda, Azərbaycanda Turançılar bu məfkurəni aparıcı siyasi xətt kimi qəbul edib qurmuş oldukları «Müsavat» firqəsinin başlıca prinsipi kimi qəbul etmişdilər. Bu dövrdə firqənin nəşr olunan «İstiqlal» qəzetinin şüarı «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» idi. Türk millətini yalnız türkçülük, turançılıq məfkurəsi ilə xilas edəcəkdici. Bunu isə milli hərəkata Azərbaycanda rəhbərlik edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürk öz inadlı mübarizələri və şanlı qələbələri ilə isbatlayacaqdı. Daha əvvəl ortaya atılan beynəlmiləl islamıyyətçilik və Rusiyanın federasiya şəklində birləşməsi fikri türkçülük məfkurəsinin ortaya qoyulmasından sonra əhəmiyyətsiz bir fikir kimi kənara qoyuldu. «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» üçlü formulu türk toplumunun sığacağı ən doğru məfkurə idi. Rəsulzadə əsərdə özünə qədər müdafiə olunan və əslində toplumu geri qoyan «İttihadi İslam» (İslam birliyi) ideyasını xəyal, utopiya adlandırır. O, türklərin, ərəblərin, farsların və digər millətlərin ayrı-ayrılıqda öz milli ideologiyaları ətrafında birləşmələrini zəruri hal hesab edirdi.

Bu dövrdə türkçülüyə qarşı istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə kifayət qədər mübarizə aparən qüvvələr var idi. Azərbaycanda bu mübarizəni ruslar və onların ideologiyalarına uyumlu bəzi kommunist türklər aparırdısa, Türkiyədə bu müba-

rizəni Qərb ölkələri məqsədyönlü şəkildə davam etdirirdi. Xüsusilə Mustafa Kamal Atatürkün milli sisteminə qarşı Qərbin maliyyəsi ilə din üzərində sistemlər qurulur, İslamı alət edərək Atatürkə və ümumilikdə Türk millətinə qarşı mübarizə aparılırdı. Bu isə sözsüz ki, süquta uğrayacaq cəhdlər idi. Çünki uca Türk milləti işığa gedən yolu doğru müəyyənləşdirə bilmişdi.

Rəsulzadə əsərdə türklərin vahid birlik qurmalarını vacib hal hesab edirdi. Onun fikrincə federasiya şəklində birləşmə mümkündür və vacib idi. Əvvəlcə mədəni birlik qurulmalı daha sonra bu birlik federasiya formasını almalı idi. O, Azərbaycanı Turanın mühüm halqası hesab edirdi. Rəsulzadə bütün yazılarında və ümumilikdə varlığında Azərbaycan düşüncəsini daim müdafiə edir, öz yurduna ən ali səviyyədə yaşayır, onun maraqlarını istənilən fikir və düşüncədən üstün hesab edirdi. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqeyi də Rəsulzadənin bu yaşamasına haqq qazandırır. Azərbaycanın Türkiyə ilə Orta Asiya arasında mühüm birləşmə nöqtəsi olması onun strateji əhəmiyyətini şərtləndirir. Turanda Türkiyə məhz Güney Azərbaycan vasitəsilə Orta Asiya ilə əlaqə yarada bilir. Tarixən Azərbaycan bu coğrafiyanın mərkəzi olmuşdur.

Turanın böyük bir qisminin ruslar tərəfindən işğalını Rəsulzadə türklərin «Ərgənəkön»ə düşməsi ilə müqayisə edir. 1917-ci ildə baş verən inqilab türklərin «Börtəçin»si rolunda çıxış edir. Rəsulzadənin «Qurtuluş» kimi adlandırdığı «Ərgənəkön» dastanı türk millətinin əski dünyagörüşündə mühüm rol oynayan, onların milli psixologiyasını əks etdirən bir dastandır. Türklərin döyüşdə məğlub edilərək məhv edilmələri, yalnız bir neçə ailənin sağ qalması, onların Ərgənəkön adlandırdıqları, çıxışı olmayan bir ovalığa düşmələri, üç yüz ildən artıq burada törəyib çoxalmaları və sonda «Börtəçin» adlanan qurdun göstərdiyi yolla dəmiri əridərək Ərgənəkondan xilas olaraq yenidən dünyaya yayılmaları təsvir olunur. Türklərin dünya görüşündə mühüm yer tutan bu dastanı Rəsulzadənin əsərə gətirməsi və Azərbaycanın xilasının dastandakı türk millətinin xilası ilə mü-

qayisə etməsi təqdirəlayiqdir. Ziya Göyaldan gətirdiyi şeir nümunəsi ilə XX əsrin əvvəllərində ümumtürk milli fikrindəki vahidliyi nümayiş etdirir.

Rusiya dağılıb viran olacaq
Türkiyə böyüyüb Turan olacaq.

Beləliklə, Rusiyada I Dünya Savaşından sonra baş verən inqilab türklər üçün Börtəçinə qurdunun rolunu oynadı. Turanlılar girdəbdən qurtularaq müstəqil oldular və yenidən öz dövlətlərini yaratdılar. Çar imperiyasının parçalanmasından sonra bir sıra Türk vilayətləri, o cümlədən, Azərbaycan özünün müstəqilliyinə qovuşdu. Lakin bu müstəqilliyə mane olmaq istəyən ruslar hər vasitəyə əl atırdılar. Onlar «Səyavuş»un yenidən doğuşunun qarşısını almağa, onu ana bətnində qan içində boğmağa çalışırdılar. Rəsulzadənin əsərdə qeyd etdiyi kimi onunla Bakıda nəşr olunan bolşevik qəzeti arasında gedən söz münaqişəsində onların «Siz Azərbaycan muxtariyyəti deyil, nəticədə bir xarabazar alacaqsınız» deməsi rus bolşevizminin qəddarlığının ifadəsi idi. 1918-ci ilin 31 martından başlayaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törədilən qətləmlər bu qəddarlığın bariz nümunəsi idi. Milli hərəkatın hər gün daha da güclənməsi, müstəqillik meyillərinin artması rusları qorxuya salmışdı. İnqilabdan sonra Rusiyanın Azərbaycana, xüsusilə də, Bakı neftinə çox böyük ehtiyacı var idi. Məhz bu amilə görə onlar nəyin bahasına olursa olsun Bakını əldə saxlamağa çalışırdılar. Gərəkərsə bütün əhalinin qırılmasına belə ruslar hazır idilər. Artan müstəqillik fikirlərini məhv etmək, Müsavatın güclənən sosial bazasını zəiflətmək üçün ənənəvi qırğın metodundan istifadə etməyi planlaşdırırdılar. Plan yəni də həmişə maşa rolunu oynayan ermənilər vasitəsilə həyata keçirilməli idi. Belə də oldu. Martin 30-dan 31-nə keçən gecə Bakıda başlanan qırğın Qubada, Şamaxıda və digər Azərbaycan qəzalarında davam etdirildi. Nəticədə minlərlə günahsız insan

soyqırırma məruz qalaraq öldürüldü. Bütün bunlar Azərbaycana qarşı rus imperializminin maraqlarından doğan vəhşiliyin ifadəsi idi. Bununla da milli hərəkatı zəiflədərək məhv edəcəklərini düşünənlər yanıldılar. Azərbaycan türkləri «Səyavuş»un yenidən doğuşunun labüdlüyünü bir daha anladı. Heç bir maneə onları bu düşüncədən daşındıra bilmədi. Qələbə mütləq idi. Beləliklə «Əsrimizin Səyavuşu» 1918-ci ilin may ayının 28-də yenidən dünyaya gəldi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Şahnamə»də Əfrasiyabın Səyavuşa verdiyi Turan torpağı ilə çağdaş Turanın bir parçası Azərbaycanı müqayisə edir. Firdovsinin «Şahnamə»sindən məlumdur ki, Əfrasiyab Turanın ən gözəl hissəsini Səyavuşa verir. Rəsulzadə eynilə Azərbaycanı Turan elinin ən gözəl parçası olduğunu vurğulayır. Səyavuşun xidmətləri sayəsində onun rəhbərlik etdiyi ərazilər daha da çiçəklənərək inkişaf edir. Eynilə Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin əməyi və fəaliyyətinin nəticəsində Azərbaycanın Turanın ən gözəl hissəsinə çevrildiyini çəkinmədən bildirir. O, əsərin «Azərbaycan Cümhuriyyəti» hissəsində öz yurdunu, onun səfali yerlərini, təbii sərvətlərini sevsəvə vəsf edir. Vətəninin Bərdə, Qarabağ, Lənkəran, Quba, Şamaxı, Şəki, Zaqatala və Naxçıvan bağlarından, meşələrindən, isti və soyuq bulaqlarından bəhs edən Rəsulzadə Səyavuş yurdunun bütün əzəmət və gözəlliklərinin Azərbaycanda cəm olduğunu bildirir. Rəsulzadə öz vətəninə vurğun idi və bu təsvirlər vətən, yurd, dövlət və millət sevgisinin bir şəxsdə necə təcəssüm etməsinin bariz bir nümunəsidir.

Rəsulzadə dastanla dövrünü müqayisə edərək o dövrdə məmləkətin qüdrətinin ordunun sayı və gücü ilə müəyyənləşdiyini bildirir. Öz dövründə isə qüvvətin pəhləvanlıqdan çox təbii sərvətlərdə olduğunu bildirir. Çağdaş dövrdə, xüsusilə, nefti, dəmiri, kömürü və digər yanacaq ehtiyatlarına malik olan ölkələr digərlərindən daha qabaqcıl və yüksək inkişafa malik olur. Rəsulzadə dövründə neftin aparıcı təbii sərvət olduğunu göstərərək, Azərbaycanın neftlə zəngin olmasından bəhs edir.

Həqiqətən də, Yaradan Azərbaycanı bütün təbii sərvətlərlə, xüsusilə də, neftlə bol yaratmışdır. Bu amil bütün tarixi dövrlərdə onun başibəlalı və təhlükə içində olmasını şərtləndirmişdir. Azərbaycanın neftlə zənginliyi onun strateji əhəmiyyətini artıran mühüm amillərdən biri idi. Rəsulzadənin vurğuladığı kimi aparıcı dövlətlər neft mənbələrinə sahib olmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Dünya müharibələrinin bir-birini əvəz etdiyi XX əsr dünyasında neft qızıla bərabərdir. Bütün zirehli texnika, təyyarələrin işləməsi neft amili ilə bağlıdır.

Ötən əsrin tarixinə nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, hər iki dünya müharibəsində Bakının tutulmasına dair güc dövlətlərinin planları mövcud idi. Rəsulzadə obrazlı şəkildə nefti Azərbaycanın damarlarında axan qara qana bənzədir. Və bu qan Azərbaycanın ayaqda durması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Neft olmasa Azərbaycan mövcud sürətlə irəliləyə bilməz. İnkişaf edən XX əsr dünyasında yeni tanklar, maşınlar, təyyarələr icad olunmuşdur ki, bütün bunlar neftin hesabına hərəkat edir. Dünyada güc dövlətləri arasında qütbləşmənin getməsi və artan ziddiyyətlər fonunda neft öz əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Xüsusən də, Birinci Dünya müharibəsi dünyada neftin gərəkliliyini dünya güclərinə bir daha sübut etdi. Bakının neftlə zənginliyi dünya güclərinin gözündən yayınmır və bu şəhəri ələ keçirmək uğrunda açıq və gizli şəkildə mübarizə həmişə gedir. Rusiyada 1917-ci il inqilabından sonra bolşeviklər hakimiyyəti nəyin bahasına olursa olsun Bakını əldə saxlamağa çalışırdı. Mərkəzdən ard-arda Bakıda yerləşən və erməni Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Komissarlığına göndərilən məktublarda Bakını əldə saxlamağın zəruri olduğu qeyd olunurdu. Təsədüfi deyil ki, Rəsulzadə Cümhuriyyət hələ Gəncədə olarkən Bakının azad olunmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini, əsl qalibiyyətin məhz Bakının azad olunması olduğunu, əks halda qazanılan uğurun nisbi olacağını vurğulayırdı. Xəzər Dənizi vasitəsilə ingilislərin Bakıya gəlməsi və burada qurulan Sentrokaspi diktaturası Bakının dünya gücləri

üçün nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərən fakt idi. Lakin Rəsulzadənin başçılığı ilə Cümhuriyyət rəhbərləri bu məkrli planları lazımcına qiymətləndirərək zamanında doğru addımlar ata bildilər.

Cümhuriyyət qurulandan sonra Rəsulzadə dərhal Türkiyə hökuməti ilə müqavilə bağlayır. Müqavilənin maddələrinin birində qarşılıqlı hərbi yardım nəzərdə tutulurdu. Bu müddəaya müvafiq olaraq Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Türk-İslam ordusu Azərbaycanın köməyinə gəlir. Bolşeviklər lazım gələrsə bütün Azərbaycan əhaslisini məhv etmək müqabilində olsa belə Bakını əldə saxlamaq niyyətində idilər. Lakin Qardaş köməyi və Azərbaycan türklərinin azadlıq, müstəqillik istəkləri sonda qalib gəl-məyi bacardı.

Əsərin «Azərbaycan Cümhuriyyəti» hissəsində Rəsulzadə Azərbaycanın təbii sərvətlərini bir-bir vurğulayaraq bu məmləkətin həqiqətən «Səyavuş yurdu» olduğunu bildirir. Azərbaycanda olan dəmir yataqları, onun zənginliyini müəyyənləşdirən daha bir nümunədir. Azərbaycanın zəngin təbiəti, torpaq resursları burada hər bir ərzağın yetişdirilməsini mümkün edir. Bu da ölkəni daha da zənginləşdirir. Azərbaycan maldarlıq sahəsində Qafqazda başlıca mərkəz hesab olunur. Qafqazda ən çox mal-qara məhz bu ölkədədir. Balıq məhsullarının istehsalı Qafqazda yalnız Azərbaycandır. Rəsulzadə öz ölkəsinə sonsuz sevgisini, onun hər bir bölgəsinin, sərvətini sevə-sevə tərənnüm edir. Səyavuşun idarə etdiyi torpaqların təbii gözəlliklərinə rəng qataraq gözəl qalalar tikdirməsini Azərbaycan Cümhuriyyətində sənayenin inkişafı uğrunda görülən işlərlə müqayisə edir.

O, Azərbaycanın bütün tarixi dövənlərdə olduğu kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində də Şərqdə aparıcı elmi, fəlsəfi düşüncə mərkəzi rolunu oynadığından fəxrlə danışır. XIX əsrdə təkcə Mirzə Fətəli Axundzadə şəxsiyyəti yetər ki, bütün Şərqi inkişafının mənbəyi məhz Azərbaycan olduğu isbatlansın. Rəsulzadə özünün «Mirzə Fətəli Axundzadə» məqaləsində bu xüsusdan geniş şəkildə bəhs edir. Qərbin sürətli

inkişafı fonunda Şərqi cəhalət, dini fanatizm girdabına yuvarlanmasına ilk etirazlar məhz Azərbaycan ziyalıları tərəfindən edilməyə başlandı.

Təsadüfi deyil ki, Qərbin mütərəqqi ictimai-fəlsəfi düşüncəsi məhz Azərbaycan vasitəsilə Şərqi dünyasına yayıldı. Qərbdə geniş yayılmış dramaturgiya Azərbaycanda yarandı. Mirzə Fətəli Axundzadə 1950-1955-ci illərdə yazdığı altı məşhur əsəri ilə bütün Şərqdə ilk dramaturq kimi məşhurlaşdı. Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən irəli sürülən «Əlifbə islahatı» Azərbaycanın maarif sahəsində inkişafını göstərən amillərdən idi. İlk dəfə olaraq Axundzadə latın əlifbasına keçilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdi.

Həsən bəy Zərdəbinin rəhbərliyi ilə 1975-ci ildən «Əkinçi» qəzetinin fəaliyyətə başlaması olduqca mütərəqqi bir hadisə idi. Rəsulzadə bu faktı sadaladığı məsələlər sırasında qeyd edərək Çar işğalı altında olan türklərin arasında ilk qəzet yaradıcısının məhz Azərbaycan türkü olduğunu vurğulayır. Nəhayət Bütün İslam Şərqi və Türk dünyasında ilk cümhuriyyətin yaradılmasının da məhz Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu qürurla qeyd edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün İslam və Türk coğrafiyasında qurulmuş ilk cümhuriyyət idi. 1918-ci ilin 28 mayında qəbul olunmuş «İstiqlal bəyannaməsi» Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mahiyyətini əsaslandırın mühüm bir sənəd idi. Milliyətindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hər kəsə bərabər hüquq və azadlıqlar vermişdi. Ölkədə çoxpartiyalı siyasi sistem qurulmuşdu. Hər bir partiyanın özünəməxsus mətbu orqanı var idi. Bu hüquq və azadlıqlardan sonralar bolşeviklər daxildən dövlət əleyhinə təbliğatda uğurla istifadə etdilər. Ölkədə elə bir siyasi mühit yaradılmışdı ki, bu sistem demokratiyanın beşiyi sayılan bir çox aparıcı Qərb dövlətlərini belə qabaqlamağı bacarmışdı.

Parlamentin fəaliyyətə başlaması tariximizin şanlı və qürurlu hadisəsi idi. Bu dövlətin parlamentli respublika kimi

fəaliyyət göstərməsi onun demokratizmindən xəbər verirdi. Rəsulzadə parlamentin açılmasını ölkənin tarixi üçün mühüm hadisə olduğunu aşağıdakı fikirlərlə bildirirdi:

«Millət Məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilə tələyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlamaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət Məclisin etimadını qazandıqda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vəziyyət də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada qurulmayan həqiqi bir Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdu» (2. s.47-61).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün demokratik əsaslarını əməli olaraq həyata keçirirdi. Bu o dövr idi ki, ABŞ-da dövlət səviyyəsində qaradəriliyə qarşı irqçi münasibət mövcud idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millət Məclisi tam demokratik əsasda qurulmuş və iclaslarında bütün partiyaların nümayəndələri iştirak edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu müddətdə siyasi bərabərliyi mükəmməl bir şəkildə yaratmağı bacardı. Azərbaycan türkləri siyasi millət kimi formalaşdı.

Şübhəsiz ki, bütün bunların həyata keçməsində böyük öndər, təkrarolunmaz lider M.Ə.Rəsulzadənin türkçülük ideologiyasının əvəzsiz xidməti oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920, Bakı, 1990.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1919-1920. Bakı, 1998.
3. «Azərbaycan» dərgisi. №7, Ankara, 1955.
4. «Azərbaycan» dərgisi. №7, Ankara, 1952.
5. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
6. «Dirilik» dərgisi, Bakı, 1914.
7. Əliqızı Almaz. Azadlıq və istiqlal mücahidi. M.Ə.Rəsulzadənin 130 ildiyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı Dövlət

Universiteti nəşriyyatı, 2014.

8. Göyalp Z. Türkçülüğün əsasları, Bakı, 1991
9. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Bakı, 1990.

Prof. dr. Almaz Aligizi

Turkism – Turanism ideology and Azerbaijan problem in the work of “Siyavush of our century”

Summary

In this article, the author analyses main point of Turkism ideology in the “Siyavush of our century” by great Azerbaijani thinker and founder of Azerbaijani Democratic Republic, Mammad Amin Rasulzadeh. In the work, M.A.Rasulzadeh's liberation dreams, Turkism and Turanism ideology, faith of future and confirming of dreams are expressed.

Key words: M.A.Rasulzadeh, Turkism, Turanism, ideology

Prof.dr.Grazyna Zajac

Jagiellon Universiteti, Şərq Dilləri İnstitutu, Krakov /Polşa

POLYAK ŞAİRİ VLADYSLAV STRZELNICKI QAFQAZ SÜRGÜNÜNDƏ

Giriş

Tarixçilərə görə, polşalılarla azərbaycanlılar arasında orta əsrlərdə başlayan münasibətlər ilk əsrlərdə ticari xarakter daşıyırdı. İki ölkə arasındakı məsafə səbəbindən bu ilk münasibətlər sözsüz ki, məhdud idi; ancaq bunu da qeyd edək ki, bugünkü araşdırmaçıların qaynaq olaraq yararlana biləcəkləri yazılı mətnlər də ortaya qoyulmadı. XVI yüzilliyin sonuna doğru I Şah Abbasın dönəmində polşalı ziyarətçilərin artması onların missionerlik fəaliyyətləriylə bağlıdır. O dövəmdə Qafqaz ölkələrinə, əsasən də Gürcüstana gələn və bu arada Azərbaycanda da görünən polşalı missionerlər bir çox əcnəbi dil bilən ziyalı insanlar olduqları üçün həm ziyarətlərinə dair əsərlər yazdılar, həm də fəaliyyətləri gərəyincə Şərq dillərini öyrəndilər. Onlar arasında elm üçün ən faydalı əsərlər qoyanlardan; Tadeusz Krusinski (oxunuşu: Tadeuş Krusinski) və Ignacy Wiczorkovski (İgnatsı Vyeçorkovski) idi. XVIII yüzillikdə Qafqaza gələn polşalılar arasında yeni bir qrup ortaya çıxdı. Bunlar sırf dünyanı gəzmək və görmək məqsədilə gələn ziyalılar idi. Ən məşhuru isə şübhəsiz yazar Jan Potocki (Yan Pototski) idi.

Polşalılar arasında Azərbaycana maraq xüsusilə XIX yüzillikdə inkişaf etdi və bir çox dəyərli əsərin ərsəyə gəlməsi ilə nəticələndi. Unutmamaq lazımdır ki, o dövənm Polşası azadlığını itirən bir ölkə olaraq Rusiya, Prussiya və Avstraliya olmaq üzrə üç qonşu dövlət tərəfindən bölünmüşdü. Azərbaycanı, ya da ümumən, Qafqazı görən və müşahidələrini qələmə alan

polşalılar arasında 1) səyyahlar, 2) rus ordusunda xidmət edənlər, 3) milli mübarizəyə qatılmaları səbəbilə ruslar tərəfindən Qafqaza sürgün edilənlər vardı. Bu üç qrupdan ən sıx olanı ikinci və özəlliklə də üçüncü idi. Bunun xaricində, XIX yüzilliyin sonuna doğru Qafqaza gələn polşalıların son böyük qrupu, professional karyera qazanmaq məqsədi ilə gələn, çar Rusiyası vətəndaşı olan polşalı mühəndis, memar, müəllim, musiqiçi və s. mütəxəssislərdən ibarət idi. Bu yazıya mövzu olan və "Qafqaz qrupu" olaraq adlandırılan ədəbi qrupun üzvləri XIX yüzilliyin ilk yarısında Qafqaza gələn polşalılardandı.

XIX yüzillikdə Qafqazda olan polşalıların sayının dəqiq olaraq müəyyənləşdirilməməsinə rəğmən "minlərcə" desək, şişirtmiş olarıq. Polşa-Azərbaycan münasibətləri mütəxəssisi Bohdan Baranovskinin yazdığına görə, "[XIX yüzillikdə] Qafqazda yaşayan polşalıların sayını söyləmək çətindir, ancaq 40-cı və 50-ci illərdə onların sayı 40-60 min olaraq müəyyənləşdirildi. Təkcə Rus ordusundakı polşalı əsgərlərin sayı 20-25 faiz imiş" (27). O dövəmdə Qafqazda 12 il əsgəri xidmətdə olan Mateusz Gralevski isə yazdığı xatirələrdə Bakıda yaşayan polşalıların sayının artıq və bəzi restoran lövhələrinin rusca və lehcə olmaqla iki dilli olduğunu bəyan etməkdədir (yaz. Baranovski 28).

Burada onu da əlavə etmək yerinə düşər: O dövəmdə Qafqaz bölgəsi polşalı vətənvərlər üçün bir növ "ikinci Sibir" (1) və ya Maria Filinanın deyimi ilə "Güney Sibir" oldu (Filina, *Polonia Kaukaska*). Polşalı əsgərlərin çoxu üçün Qafqazda rus ordusunda xidmət etmək bir faciə idi. Çünki, birincisi, bu xidmət öz vətənləri üçün deyildi, Polşa torpaqlarını işğal edən və ölkəni azadlıqdan məhrum edən bir dövlət üçün edilən məcburi bir xidmət idi; ikincisi isə, hürriyyət üçün ayağa qalxan millətlərə qarşı savaşımaq, mübarizəni susdurmaq məcburiyyətində idilər. Necə ki bu durum Polşa əsilli əsgərlər arasında dərin psixoloji böhran yaradır, alkoqolizm, çeşidli xəstəliklər və ordudan qaçışa səbəb olurdu. Yalnız kiçik bir qrup, özəlliklə, soylu olan və zabıt rütbələriylə rus ordusuna

girənlər vardı ki, onlar orduda daha sürətli yüksəlmək üçün könüllü olaraq Qafqaza getməyə razı idilər.

XIX yüzillikdə Azərbaycanda olan minlərcə polşalı arasında fəaliyyətlərilə dərhal gözə çarpan, aktiv və özəl bir qrup vardı: ədəbiyyatçılar. Onların əksəriyyəti, əsas etibarilə əsərləri ucbatından sürgün edilən şəxslər idi. Gördükləri ilə yaşadıklarını qələmə almağı, olduqları hər yerdə yerli dili – bu arada Azərbaycan türkcəsini də – oxumağa vərdiş etdikləri üçün, bizə dəyərli əsərlər qoydular. Xatirə, gündəlik, qəzet yazısı, şeir, hekayə, roman, səyahət yazısı kimi əsərləri miras qoyan və “Qafqaz qrupu” deyə xatırlanan bu yazarlardan bu yerdə qısaca bəhs etmənin faydalı olduğu qənaətinə dəyər.

“Qafqaz qrupu”

Polşalı ədəbiyyatçılardan ibarət olan və “Qafqaz qrupu” (“Grupa kaukaska”) və ya “Qafqaz şair qrupu” adını daşıyan topluluq XIX yüzilin 30-cu illərində Tiflisdə fəaliyyət göstərməyə başladı və fəaliyyətlərini 50-ci illərin ortalarına qədər davam etdirdi. Topluluğun neçə üzvü olduğu konkret təsbit edilmədiyi üçün araşdırıcılar əsasən, 37 ilə 40 arasında bir rəqəm göstərir. Konkret bir say söyləmək mümkün deyil, çünki bu topluluğun üzvü olaraq qəbul edilən yazarlar əsasən bir araya heç gəlmədilər; bəziləri bir-birlərini heç tanıya bilmədi, bəziləri isə qrupun mərkəzi sayılan Tiflisə həyatları boyunca heç gəlmədi və Qafqazın bir-birindən çox uzaq guşələrində yaşadılar. Qrupa daxil edilənlər arasında qrupun fəaliyyət göstərdiyi bölgələrdə artıq Qafqazda deyil, Polşada yaşayan, ancaq əsərlərində Qafqaz müşahidələrini əks etdirən Novacki də var idi. Yazarlar heç bir ortaq proqramı da elan etmədilər. Bu şərtləri göz önünə gətirsək, bu ədəbiyyatçılar üçün “ədəbi topluluq”, “axım” və ya “qrup” kimi bir termini işlətmək ədəbiyyat tarixi baxımından bəlkə də çox uyğun deyildir. Ancaq

tarixə “Qafqaz qrupu” adı altında daxil olduqları üçün biz də burada bu termini işlədəcəyik.

Qrupa qatılan ədəbiyyatçıların ən geniş həcmli siyahısına Chodubskinin kitabında rast gələ bilirik (139). İkiisi anonim olan bu yazar siyahısına Chodubski 37 üzv daxil edir. Adı bəlli olanlar bunlardır (mötərizə içində Qafqazda olma dönməsi açıqlanır): Michal Butovt Andrzejkovicz (1839-1855), Marcin Cieplinski / digər adıyla Marcin Ossoria / (1831-1833), Vincenty David (1844-1853), Ignacy Dobrski (1834-40-cı illər), Henryk Dzierzek (40-cı illər), Vincenty Gedeon Giedrojce (1848-1861), Leon Gerszewski (1831-1837), Mateusz Gralowski (1844-1856), Adam İdzkowski (40-cı illər), Henryk Jablonski (1851-1854), Leon Janiszewski (1841-1861), Hipolit Javorski (1835-1846), Vladyslav Jurkovski (1839-?), Karol Kalinowski (1844-1858), Kazimierz Lapczynski (1846-1856), Edvard Machczynski (1852-1856), Jan Merllo (40-cı illər), Juliusz Muczler (40-cı illər), Stanislav Novacki (1813-1815), Franciszek Pantoczek (1845-1869), Ksavery Pietraszkiewicz (1839-1842), Stanislav Pilat (1831-1835), Wojciech Potocki (1831-1847), Franciszek Savicz (1838-1842), Arystarch Sosnovski (40-cı illər), Juliusz Strutynski (?-1846) (2), Vladyslav Strzelnicki (1839-1846), Julian Surzycki (1845-1857), Marcin Szymanowski (1845-1855), Adam Trzaskowski (1827-?), Stanislav Vinnicki (1839-1842), Tadeusz Lada-Zablocki (1837-1847), Jan Zahorski (1838-50-cı illər), Jan Zaleski (1840-?), Florian Zielinski (1838-1857).

“Qafqaz qrupu”nun önəmi və bugünkü dəyəri böyük sayılır. Yazarları, romantizm cərəyanına yaxın olmalarına rəğmən, sürgün illərini keçirdikləri ölkələrə “realist” gözlə baxaraq, əsərlərində gerçəkçi bir yazar üslubuyla çevrəsinə və yaşadıklarını dilə gətirdilər. Onların sayəsində polşalı oxucuların təsəvvüründə Qafqaz uzaq, məchul, eqzotik bir bölgə olmaqdan çıxdı, Polşa millətinin taleyi ilə sıx bağlanmış bir diyar oldu.

Əsərlərində bəhs etdikləri bölgələr əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstandır.

Qrupa daxil olan şairlər arasında ən böyüyü Tadeusz Lada-Zablocki (Tadeusz Lada-Zablotski), araşdırıcı-yazarlardan isə özündən sonra ən dəyərli əsərlər buraxan Aleksandr Chodzko (Aleksandr Xodsko) sayılır. İkisi də Qafqaz ellərində, daha çox Azərbaycanda qaldı və əsərlərində də əsasən, Azərbaycanı əks etdirdilər. Azərbaycan dilini yaxşı öyrənən Tadeusz Lada-Zablockinin ən önəmli əsərləri arasında Azərbaycan mövzulu şeirlər və Azərbaycan xalq şeirlərinin leh dilinə tərcümələrini saya bilərik. Qafqazda yaşadığı dövərdə Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundov kimi məşhur Azərbaycan ziyalıları ilə təmas qurduğunu da burada xatırlatmamız lazımdır. Aleksandr Chodzko isə Azərbaycan folkloru və xalq şeiri istiqamətində ilk elmi araşdırma aparanlardandır. Ölkəni gəzib xalq mahnıları, əfsanələri və xalq hekayələrini topladı. Bir çox dərjədə rusca, lehcə, ingiliscə və fransızca yayımladığı məqalələrdə Azərbaycan coğrafiyasını, mədəniyyətini, ənənələrini, Qafqaz siyasi problemlərini anladı və tədqiq etdi. Qərbi Avropada Azərbaycanın folklorunda bəhs edən ilk işlər ona aiddir. *Koroğlu* dastanının Qərbi Avropada ilk dəfə tanınması da yenə onun sayəsində olmuşdur (3).

Vladyslav Strzelnicki'nin qısa və ağırlı həyatı

“Qafqaz qrupu”nun şeir sahəsində başlıca təmsilçiləri olaraq Tadeusz Lada-Zablocki ilə yanaşı Vladyslav Strzelnicki (Vladislav Stjelnitski) də xatırlanmaqdadır. 1820-ci ildə soylu bir Polşa ailəsində bugün Ukraynada olan Kamieniec Podolskidə doğulan Strzelnicki şeir, səyahət yazıları və roman yazardır. Hələ lisey illərində ikən yeraltı təşkilatına üzv olur və bu risqli fəaliyyətə Kiyev Universiteti filologiya fakültəsinə yazılınca da davam edir. On səkkiz yaşında ikən həbs edilir və hərbi məhkəmədə ittiham olunur. Cəza olaraq Rusiya ordusunun

Qafqaz birliklərinə göndərilir. Məhkəmə qərarı gərəyinə əsgərlik xidməti on il sürməli idi. Qafqaza gəldikdən sonra ilk öncə Şamaxı bölgəsində qalır, sonra xidmət səbəbilə bütün Qafqazı, o cümlədən Şirvan, Quba, Bakı, Xocalı kimi yerləri dolaşır. Xidmət etdiyi son yer isə Tiflis olur. Xidmətini çox yaxşı etdiyi üçün 1844-cü ildə komandanlıqdan gələn qərarla soylu bir əsgər olaraq vəzifə icra etməyə başlayır. Bunun sayəsində durumu və yaşam şərtləri düzəlir. Qafqaz valisi şahzadə Mixail Vorontsov onu özəl bir təhqiqat heyətinə daxil edərək bölgədə elmi araşdırmalar aparmağa göndərir. Yazar azərbaycanca və ləzgicə öyrənməyə ən çox o dövərdə önəm verir.

Vladyslav Strzelnicki vaxtsız ölümünə qədər Qafqazda qalır. Ədəbi yaradıcılığa hələ məktəbdə ikən başlasa da, əsil ədəbi fəaliyyəti sürgündə inkişaf edir. Əsərləri lehcə və rusca olmaqla Tiflis, Varşava və Vilnüsə nəşr edilir. Azərbaycan folkloru və etnoqrafiyasına maraq göstərir, azərbaycanca öyrənməyə başlayır. Azərbaycanın ziyalı zümərəsi ilə təmas qurur. Dostları arasında Mirzə Fətəli Axundov da var idi. Xidmətinin son dövəmini Tiflisdə keçirərkən, orada yaşayan Polşa diasporu ilə sıx əlaqələr quraraq bu qrupun ədəbi və mədəni tədbirlərinə aktiv olaraq qatılır, əmək və zəhmət sərf edir. Tiflis dövəmində orada rus dilində çıxan “Qafqaz” qəzetində bəzi yazılarını yayımlamağa başlayır. Difteriya xəstəliyinə tutulanda ölüm döşəyində ikən ən böyük dərdi Qafqazda yaşayan həmyerlilərlə dindaşlarına özündən sonra heç bir yadigar qoya bilməmiş olmasıydı. Son istəyi əlyazmalarının yayımlanması və bundan əldə ediləcək gəlirin də son qəpiyinə qədər Tiflisdə olan polyak kilsəsinin yanında fəaliyyət göstərən Polşa kitabxanasına bağışlanmasıydı. Maria Filinanın yazdığı kimi, 26 yaşında dünyasını dəyişən yazarın arxasından yalnız Polşa diasporu deyil, gürcü və rus dostları da ağladı (Filina, *Polonia Kaukaska*). Ölüm tarixi 18 oktyabr 1846-cı ildir. Son istəyi 1860-cı ildə gerçəkləşdi: Ukraynanın Jitomir şəhərində mərhum yazarın qardaşı Jan Strzel-

nicki onun əsərlərindən ibarət dörd kitab nəşr etdirmişdir. Kitabları yayıma hazırlayan yazarın “Qafqaz qrupu” dostlarından Tadeusz Lada-Zablockidir. Bu dörd kitabdan üçündə Azərbaycanla bağlı məsələlərə rast gələ bilərik. *Poezye (Şeirlər)* kitabında otuz şeir yer alır, *Mahmudək (Mahmudcuq)* satirik roman sayıla bilər, *Szkice Kaukazu (Qafqaz qeydləri)* başlıqlı əsər isə yazarın Azərbaycan, Qarabağ, Dağıstan, Qafqaz mineral suları bölgəsi səyahətlərindən bəhs edir (4).

Bu hissədə Strzelnickinin əsərlərindən şeirləri və Azərbaycan – Qarabağ səyahətindən bəhs edən yazını tanıdacağıq. *Mahmudək* romanı rus dilində də yayımlandığından (5) Azərbaycan oxucuları və araşdırıcıları üçün asan əldə olunan əsərdir. Bu səbəbdən müvafiq hissədə bundan bəhs edilməyəcək. Olduqca həcmli və zəngin bir əsər olmaqla yanaşı, *Mahmudək* romanı ayrı bir məqaləyə və eyni zamanda, çoxözlü araşdırmalara mövzu olmalıdır.

Strzelnickinin bu qısa yaşam hekayəsini bu sözlərlə bitirək: Şeirləri arasında elə bir əsərə rast gəlirik ki, onu oxuyunca bu gənc və bəxtsiz şairin öz alın yazısını necə sezdiyini çəqinliqlə anlayırıq:

Dönməyəcəyəm, sevgilim
Dostlarım, dönməyəcəyəm
Yad əllər döşəyəcək məzarımı
Qərrib məzar udacaq məni. (*Poezye* 31)

Xəzər sahilində atlı – Strzelnickinin şeirləri

Vladyslav Strzelnickinin hələ məktəbdə ikən yazdığı ilk şeirlərində dominant mövzu doğulub böyüdüyi Şərqi Polşa – Qərbi Ukraniyanın romantik peyzajları idi. Sürgündə isə şeirlərində iki yeni ünsür görünür; Biri dərin lirizmlə din qarışıq hava, digəri sürgün taleyinin əks etdirilməsi... İkisi də bir-birilə əlaqəli şəkildə hər şeirində görünməkdədir.

Şairin Qafqazda olarkən yazdığı şeirlərində duyğu seli və dərin coşqu ən çox gözə çarpan özəlliklərdir. Bu yazılarda ayrılıq, həsrət, yalnızlıq, qürbət dərdi kimi sırf fərdi duyğulara rast gələ bilərik. Şair demək olar ki, oxucunun ürəyinə səslənib iç dünyasını, duyğularını pıçıldayaraq danışır, oxucunu coşdurur. İşlətdiyi dil olduqca təsirlidir.

1860-ci ildə qardaşı tərəfindən xronoloji olaraq yayımlanan şeirlərə sıra ilə baxdığımız zaman vətəndə yazdığı son şeir ilə qurbətdə yazdığı ilk şeir arasındakı fərq diqqətimizi çəkir. İkisinin də eyni başlığı vardır: *Tarla quşu (I)* və *Tarla quşu (II)*. İkisi də eyni quşdan bəhs edir, daha doğrusu, şairin ürəyində eyni quşun yaratdığı tabloları cızır. Bu tablolar bir-birindən çox fərqlidir, quşun yazarda oyatdığı duyğular da... 1838-ci ildə Kiyevdə yazılmış şeirdə tarla quşu “öz ağzından” səslənərək, nəşəsindən, baharın gətirdiyi sevincdən, günəş şüalarından, təmiz havadan bəhs edir. Son bənddə həsrətdən bəhs edilirsə də, bu üzücü bir həsrət və uzaqlarda qalan bir ölkədən ayrılıq deyildir. Daha çox üfüqlərin ardından görünən bir yerə duyulan həsrətdir:

Həsrət məni sardığı zaman
Məmləkətdən gələn ziya
Qırmızı və qızıl rəngli çələngdə
Mənə ölkəmin tablosunu gətirir. (*Poezye* 28)

Halbuki bir il sonra yazılmış və altında “15 iyun 1839, Şamaxı” kimi bir qeyd olan şeirdə quşun özü səslənmir, ondan şair bəhs edir. İlk növbədə eynilə öncəki şeirdə olduğu kimi, quş nəşə və sevinc içində səmələrdən səslənən, insan ruhunu gözəl şərqiləriylə xoş edən bir varlıq kimi qarşımıza çıxır. Ancaq mənzərə nədənsə birdən dəyişir: məsəvi göydə təmiz və aydın görünən bulud qəfildən şəklini dəyişərək fırtına dolu bir bulud olur. O an şairin quşa göndərdiyi çağırışda həmmən enib məmləkətdəki çalılar arasında gizlənməsi rica edilir. “Məmləkət” sözünün burada xüsusilə önəmli bir rolu vardır: fırtına yaxın-

laşanda quş ən yaxın bir ölkəyə deyil, uzaq da olsa öz məmləkətinə dönməli, sipərini orada axtarmalıdır, çünki ora güvənlidir. Son iki bənd oxucunun könlündə hüzn yaradır: Quş fırtından qaça bilməz və məmləkətinə yetişə bilməz... Oxucunun ürəyində doğan tək fikir bu bəxtsiz quşun şairin elə özü olduğudur.

Artıq gec oldu – göyərmiş buluddan
Şimşəklər çaya töküldü
Qara tüklü tarla quşu
Sabah şərqişini bitirə bilmədi.

Qasırğa onu qanadlarına aldı
Uzaq çöllərə çəkib apardı
Yad göylərin altında indi
Nə qədər məhzundur quşcuğaz! (Poezye 30)

Vətən həsrəti və sürgün ağrısı ən açıq bir şəkildə *Şərqi* şeirində əks etdirilmişdi. *Tarla quşu* şeirindən beş gün sonra Şamaxıda yazılan bu əsərdə şairin ümitsizliyi ilk misralarda gözə çarpar:

Ayrılıq və bədbəxtlik günündə
-gözəl günlər yaşanmışsa-
Gələcəyi rüyada görmək xoş deyil
Keçmisi anmaq da, acı... (Poezye 30)

Gənc sürgün səbəbindən geridə qoyduğu vətəni "fikir-lərində və ürəyində görür". Hafizəsində saxladığı ən dəyərli tablo isə "yaşıl tarlaların xalısında irmaqların mavi cizgiləri". Vətəni düşündüyü zaman fikrinə "Dnestr çayının dalğalarında axmaqda olan ayın kölgəsi" və "üfqlərin mərcan rəngi" gəlir. (Poezye 30-31).

Yenə 1839-cu ilin iyununda yazılmış *Arzular* şeirində yazarın ən gizli xəyalları ifadə olunmaqdadır. Şair ölüm zamanı gələndə atalarının yatdıqları məzarda gömülmək istəyir. Uzun

illərini dənizdə keçirən bir dənizçi ölmək üçün ata torpağına necə böyük bir sevinclə dönürsə, şair də eyni sevinci yaşamaq üçün Tanrıya dua edir. Son bənddən şairin bu bərdə ümitsiz olduğunu öyrənirik: həyatının son günlərinə qədər qürbət ağrısını yaşayacaqdır. Amma "məzar öncəsi anında ailəmi xatırlayacam və ruhum oraya 'ah'ımın qanadında uçacaq". (Poezye 32)

1840-cı ildə yazılmış dördüncü şeirdən başlayaraq, Strzel-nickinin şeirlərində daha çox Qafqaz mənzərələri və Qafqaza məxsus təbiət təsvirləri görünməkdədir. Şeirlər hələ də ayrılıq və kədər doludur, amma bu kədərlə ayrılığın arxa planı artıq Ukraynanın yaşıl tarlaları deyil, Qafqazın gözəl, amma çətin və amansız təbiətidir. Bu şeirlər arasında gözəlliyilə diqqəti ən çox çəkənlər arasında 1841-ci ildə Bakıda yazılmış *Xəzər sahilində atlı* şeiri yer alır.

Nostalji bir tabloda axşam çökərkən dağlardan dənizə doğru enən bir atlı və onun duyğuları verilməkdədir. Şeirin-başlığında anlaşıldığı kimi, dəniz – Xəzər dənizidir. Tək başına yolçuluq edən atlının yeganə dostu mindiyi "sadiq at"dır. Önündə axşamın qaranlığında "qonaqpərvər ocaq işildamaqdadır". Yolçuya yoldaşlıq edənlər; qarlı örtülmüş qayalar, ay işığında dalğaların yürüşü, bir-birinin belindən bastalaması, sirlə məbəd, Şeytan dağı, çılğın rüzgarların ulaması, göyləri çığırtaqları ilə doğrayan qırğılar, sahilə inləyən ac çaqqallardır. Şeirin ilk üç bəndində bu sərt, bir az qorxuducu, amma möhtəşəm peyzaj təqdim edilir və ancaq dördüncü, son bənddə şair özünə dair bir neçə söz deyir. Atından başqa yanında kimsə olmadığı üçün atına "Atım mənim, qartalım! Darıxıram, atım mənim!" (Poezye 40) deyir. Son iki misradan, şairin bu yad mənzərələrə baxarkən nələrlə arzuladığını öyrənirik. Arzuları isə, rüzgar olub alışılmış çayurlara dönmək və bulud olub göylərdə qeyb olmaqdır...

Bənzər nostalji tabloya 1841-ci ildə Xocalıda yazılmış *Duma* şeirində rast gəlirik. Şeirin başlığı Ukrayna folklorundan olub bir ədəbi janrın adıdır. Şeirin baş motivlərini yalnızlıq və məhzunluq kimi müəyyənləşdirə bilərik.

Nədəndir bilmirəm... Məhzunam ah Tanrım!
Şərqi söyləmək də həzin, eşlik edəcək biri yoxsa...
Arada bir yaşlar axıdaraq
Ah, nə qədər məhzunam, demək istəyirəm. (*Poezye* 42)

Strzelnickinin *Poezye* şeir kitabına daxil edilən əsərlərin ortaq cəhətlərini bu şəkildə ümumiləşdirə bilərik: Yalnızlıq və ölüm yüklü şeirlərdir; Polşa və Ukrayna mənzərələri Qafqaz mənzərələriylə yanaşdır və bir-birlərini tamamlayırlar; vətən həsrəti və ayrılıq şairin dilə gətirdiyi başlıca duyğulardır; şeirlərdə sıx şəkildə cızılan Qafqaz peyzajları – möhtəşəm olmasına rəğmən – şairdə nostalji və özgəlik duyğusunu yaratmaqdadır.

Qafqaz qeydləri

Yazarın qardaşı tərəfindən 1860-cı ildə yayımlanan *Szkice Kaukazu (Qafqaz qeydləri)* bir-birilə çox əlaqəsi olmayan altı ayrı əsərdən ibarətdir. Böyük ehtimalla yazarın qardaşı əsərləri nəşr etdirərkən əlyazma şəklində əlində olan və başqa kitablarda yer almayan yazıları da bu kitaba qoymaq, beləliklə, onları unudulmaqdan qurtarmaq istəmişdir. Birinci bölüm, kitabın əsas hissəsini ehtiva edən və *Qafqaz qeydləri* başlığını daşıyan bir bölümdür (səhifə 6-26). İkincisi, *İnqışların məmləkətinə səyahət* adını daşıyan qısa bir gəzinti xatirəsidir (s. 27-35); *Qafqaz mineral suları* adını daşıyan üçüncü bölüm bölgənin Pyatiqorsk və Yessentuki şəhərlərindən bəhs edən bir yazıdır (s. 37-48); dördüncü bölüm isə *Kazaklara dair bir neçə söz* olub kitabın son səyahət məzmunlu bölümüdür (s. 49-52). Beşinci və altıncı bölümləri isə, məktub mətnlərindən ibarətdir: adı bilinməyən bir dostundan Vladyslav Strzelnickiyə bir məktub (s. 53-55) və Dağıstandakı Akuşadan 1844-cü ilin iyulunda yazarın yazdığı cavab (s. 56-70).

Burada, kitabın əsas hissəsini əhatə edən birinci bölümü tanıdacağıq. Yazar bu əsərə "*Qafqaz qeydləri*" adlı bir başlıq verməsinə rəğmən, bunu "*Qarabağ qeydləri*" adlandırmaq da heç yersiz olmazdı. İlk paraqrafda yazar yola çıxma anını anladır. Şeirlərdən də göründüyü kimi, özünə xas bir nostalji əhvali-ruhiyyəsi ilə sözbə belə başlayır:

"Vidalaşacağı kimsəsi olan, xoşbəxtdir!" deyən şairin bu sözlərini təkrarlayaraq (6), ayağını üzəngiyə qoydum. Məhzundum, çox məhzundum! Gəncliyimin xatirələrindən ən dəyərli, ən gözəl olanı verməyə hazırım, yetər ki bir dostum mənə "sağ ol" desin, əlimi sıxsın! (*Szkice Kaukazu* 6)

Yalnızlıq ağrısı çəkən gənc əsgərimiz ixtiyarına verilən Mustafa adlı rəhbər əsgər ilə yola çıxarkən qarşılaşdığı mənzərəni təsvir edir. Dümdüz, çölə bənzəyən bir ova, ortasından axan gümüş rəngində bir dərə ilə kəsilir. Ətrafda kimsəsiz meşələr və dağlar. Dağların birində, uzaqda, "buludların üzərində" olan bir şəhər görünməkdədir: Şəhərin adı Şuşadır. Bu giriş paraqrafından şairin yolçuluğunun məqsədini öyrənmiş oluruq. Gedəcəyi yer – Qarabağdır. Uğradığı ilk yer Əskəran qalasının xarabalıqları. Yazarın bu yeri ifadə üslubundan, yıxıntıları və əski bina qalıntılarını çox gözəl mənzərə hesab etdiyini anlamaq olar. Başqa bir yazıda "viranələr səyyah üçün bir cöv-hərdir" (akt. Reyçman 190) - deyə etiraf etməsi əslində bunu sübut edir. Əskəran qalıntıları yazarın gözündə möhtəşəm bir mənzərədir:

Bir-birinə qarşı iki mövqedə iki qala durur; boz rəngli, vəhşi, durğun. Vadi boyunca qurulan yüksək bir divar, ikisini bir-birinə bağlayır. Qalaların bürclərini əski bir kitabda bəhs edilən divlərin skeletləri kimi; mazağalları da kəllə sümüyündəki gözlərə bənzər – artıq bax-

mayan, amma hələ qorxuducu... divarlarda, bürclərdə, hər viran yerdə tüfeyli bitkilər var, sanki keçmişin məzarında səlvilər kimi. (*Szkice Kaukazu* 6)

Yazar eşitdiyi hekayələri oxuculara nəql edir, bu məmləkətin əski hökmdarlarından (məsələn, adını “Pan Han” şəklində qeyd etdiyi Pənah xandan) və hələ həyatda olan nəvəsi Mehdiqulu xandan bəhs edir. Bu son xanın yaşadığı Vəndam kəndindən də bəhs edir, çox dürüst olan və xalq tərəfindən cömərdliyinə görə çox sevilən Mehdiqulunu yazar “son Qarabağ xanı” adlandırır. (*Szkice Kaukazu* 7) Burada onu da əlavə etmək lazımdır ki, yazar Mehdiqulu xandan bəhs edərkən indiki zamanı istifadə etməsinə rəğmən, o dövərdə Mehdiqulu xan artıq Qarabağ xanı deyildi.

Yolda rastlaşdırları ilk Qarabağ kəndi Hindarxdır. Gözə ilk çarpan, qamışdan hörülmüş fəqir evlər, aralarında da tut və üzüm ağacları. Kəndə gələn yad adamlara qızgın köpək sürüləri sataşır. “Əcəba, kim gəldi?”- deyə evlərdən çölə baxanlar olur. Amma “Eeee, bir urus” deyərək həməni geri çəkirlər. Yazar getdiyi hər kənddə ilk öncə “yüzbaşı”nı axtarır. Ondən lazım olan yardım, yemək, yeni at və ya gecələmək üçün bir yer alır.

Yazarın gecələdiyi hər yerdə onu rahatsız edən və yuxusunu qaçıran dörd səbəb var: ağcaqanadlar, ormandan gələn vəhşi heyvan ulaşmaları, otaqda çox sayda olan və yatan insanın üzərindən durmadan keçən kərtənkəllər, bir də yazarın “falanga” adını qoyduğu qocaman hörümçək qorxusu. Silah və at həvəskarı olan yazar Qarabağ kəndlərində birgə olduğu rəhbərlərin silahlarıyla atlarının möhtəşəm olduğunu fərqiinə varır və bunu əsərində vurğulayır.

Bir gün kimsəsiz bir yerdə yazarın yaşadığı olay bizə Qarabağ insanının ruhunu göstərməkdədir. Tək bələdçi ilə tənha bir dağ yolunda olan yazar uzaqdan yaxınlaşan atların səsinə və vahimə ilə söylənən sözləri eşidincə onu bir qorxu sarır. Ancaq bələdçi onun qorxusunu yatışdırır:

- Gəl, yola davam edək! Qorxmalı bir şey yoxdu! Bunlar yaxşı insanlardır!

- Hardan bilirsən?

- Şeir söyləyən insan quldur olmaz ki!

Az sonra qaranlıqda bir neçə adam və bir neçə at başı göründü. Adamlardan biri özünün və yoldaşlarının səyahət zamanını xoş keçirmək üçün *Şahnamə*'dən parçaları əzbərdən oxuyurdu (*Szkice Kaukazu* 12).

Sonrakı dayanacaq Ağcabədi kəndidir (yazarın işlətdiyi variant “Ağcəbet”dir). Ağcabədi düz, ormansız ovalıqda yerləşən olduqca yoxsul bir yerdir. Yazarın dediyinə görə, yerli xalq evlərinin baxımsız halından qətiyyən narahət deyil, çünki sadəcə, qış mövsümlərini orada keçirib, bahar gəlincə dağda yaylağa göçürlər. Qışda isə iqlim olduqca ilıq olduğu üçün yaşayış evlərinə lüzum qalmır. Yazarın daha öncə gördüyü kəndlərdə olduğu kimi, burada da ən yayılmış ağac – tut və üzumdür:

Tut ağacları ipəkqurdları üçün yemdir, üzüm isə ya xalq tərəfindən salxım-salxım yeyilir, ya da satılırdı. Çünki müsəlmanlar şərab istehsal etmirdilər. İpək istehsalı isə burada çox yayılmışdır. Ancaq istehsal metodları, fabrikələrdə olduğu kimi müasir deyildi. Burada hər kəndli ailəsi ipək istehsalını öz əlində saxlayırdı. Qarabağın ipək qumaşları arasında ən məşhurları cicim və şalvar idi. Birincisi yerli xalq tərəfindən siltə hazırlanmasında istifadə edilir, digərinin vəzifəsi zətən adından məlumdur. Bu qumaşların inanılmaz, şaşırdıcı bir özəlliyi vardır: çox davamlıdırlar (*Szkice Kaukazu* 14).

Yolçularımız günün ən isti saatlarını yerli xalqın çoxundan fərqli olaraq sünnü olan Xəlil bəyin evində keçirib axşama yaxın Kür çayına çatdılar. Çayın bu tərəfində evlər yoxdu, digər

tərəfində isə Zərdab kəndi vardı. Kəndin bəyi qayıqla çayı keçən səyyahları qarşılamağa çıxdı. Əsərinin bu yerində yazar Kür çayının tarixi önəmindən bəhs edir (*Szkice Kaukazu* 16-17). Bu çayı keçən, sularından içən, başda Pompey, İskəndər, Mitirdata, Xosrov, Ənuşiravan, Teymurləng, Şah Abbas, Nadir şah olmaqla dünyanın böyük hökmdarlarının adlarını çəkir. Yazar keçmişdə Kür çayının ölkələrarası ticarətdə necə önəmli bir rol oynadığını da vurğulayır. Avropa – Hindistan arasındakı ticarət Kür çayında üzən gəmilərlə də edilirdi və ancaq Vəşqo da Qama Hindistana yeni bir dəniz yolunu kəşf edəndən sonra Kürün önəmi büsbütün azaldı.

Səyahətin bu ilk mərhələsinin son dayanacağı Kürdəmir kəndidir. Böyük və varlı olan bu kənd möhtəşəm bağlar və üzümlərlə məşhurdur. Burada istehsal edilən üzüm Şamaxı bazarında ən çox rəğbət görən üzüm imiş. Bu kənddə hər ev böyük bir bağın ortasında yerləşməkdədir. Belə ki, evlər ağacların arxasından gözə çarpmır. Hər bağça isə dərin bir xəndək və tikanlı kollardan düzəldilmiş cəpərlə əhatələnib. Bu mənzərə Kürdəmir kəndini yazarın daha öncə gördüyü bütün kəndlərdən bütünlüklə fərqləndirir. Məqaləsinin bu yerində yazar Kürdəmirin müridizm ideologiyasının doğulmasında oynadığı roldan da bəhs etməkdədir. (*Szkice Kaukazu* 22-23). Strzelnickinin *Qafqaz qeydləri* yazısında Azərbaycan qismi burada bitir. Kitabın ikinci və üçüncü qisimləri Quzey Qafqaz bölgələrindən bəhs etməkdədir.

Son söz

Vladyslav Strzelnicki, daha çox gənc bir insan olmasına rəğmən, sürgündə aldığı yara onu vaxtından tez yetkinləşdirərək ruhən erkən qocaldı. Bəzi şeirləri və *Qafqaz qeydlərində* yazdığı kimi düşüncələr, gənc yaşda yaşadığı olayların yükü altında özünü necə yorğun hiss etdiyini göstərir. Özü kimi gənc bir sürgün dostu ilə bir neçə illik ayrılıqdan sonra yenidən görüşən-

də sürgündən öncəki son görüşlərini və ondan sonra yaşadıklarını nostalji bir şəkildə belə şərh edir:

Bundan sonra başımıza çox şey gəldi, çox şey dəyişdi. Dostlarımızın və düşmənlərimizin arasından bəziləri taleyin hökmü ilə harasa çıxıb getdilər; bəzilərini də qəzavü-qədərin özü qovdu; bəziləri də ölüm dəryayı ilə biçilib yox oldular.

Biz isə... Nələr nələr yaşadıq... Necə də hər yönüylə dəyişdik... Qarşından əsən rüzgarlar qayıqlarımızın bir-birinə doğru gəlməsinə izn vermədi. İkimiz dalğalara atılaraq sahiləndən uzaqlara gedirik, gedirik... (*Szkice Kaukazu* 12-13)

Ölümündən iki-üç il öncə bu sözləri yazan gənc yazarın "qayığı" sahilə heç yarı ala bilməyəcəkdi. Rus ordusundakı çətin şərait onu ölməyə sürüklədi. Ondan bizə qalan sürgün qardaşlarının gerçək və səmimi göz yaşları və əlyazma şəklində bir dəstə ədəbi əsərdir. Əsərlərindən bizə yaşam mücadiləsini vermək məcburiyyətində qaldığı bu uzaq, çox uzaq ölkəyə olan sevgisini, təbiətə heyranlığını, yerli xalqların tarixini, folklorunu və adət-ənənələrini polşalı oxucularına tanıtmaya arzusu qaldı.

Qeydlər

(1) Burada Sibir sözü bir simvol kimi işlədilmişdir: məlum olduğu kimi, Sibir Çarlıq və Stalinizm dönəmində Rusiyanın müstəmləkəsi altında qalan millətlər üçün sürgün, işgəncə və ölüm yeri idi.

(2) Juliusz Strutynski tərəfindən yazılan və Azərbaycandan bəhs edən *Gül-Szadə* (*Gül-Şadə*) romanı bu yazının müəllifi G. Zajac tərəfindən 2004-cü ildə Krakovda keçirilən elmi simpoziumda tanıtılmışdır (Zajac 2004).

(3) Aleksandr Xodsko "Koroğlu" dastanını ingiliscəyə çevirmiş və 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirmişdir.

(4) Yazarın həyatına dair bilgilər bu qaynaqlardan alınmışdır: Baranovski 57-61, Chodubski 147-150, Filina, Vasiliyev 7.

(5) "Mahmudək" romanı yazar tərəfindən rusçaya çevrilərək 1848-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmişdir (Chodubski 148).

(6) Strzelnicki burada "şair" deyərəkən böyük romantik şair Adam Mickievici nəzərdə tutur. "Krim Sonetləri"ndən dördüncüsündə olan sözləri buraya köçürmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Baranowski, Bohdan. *Polsko-azerbejdzanskie stosunki kulturalne w pierwszej polowie XIX wieku*. Lodz: Lodzkie Wydawnictwo Naukowe, 1979.
2. Chodubski, Andrzej. *Polacy w Azerbejdzanie*. Torun: Wyd. Adam Marszalek, 2004.
3. Filina, Maria. *Polonia Kaukaska*. 31 Mart 2011. <http://www.videofact.com/polska/robocze%20today/polonia_kaukaska.html>.
4. *Historia azerbejdzansko-polskich stosunkow kulturalnych*. 31 Mart 2011. <<http://azembassy.pl/pl/index.php?section=29>>.
5. Kubacki, Waclaw. *Malwy na Kaukazie*. Warszawa: Czytelnik, 1969.
6. Reychman, Jan. *Podroznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972.
7. Strzelnicki, Wladyslaw. *Mahmudek. Powiesc Kaukazka*. Zytomierz: Nakladem Jozefa Strzelnickiego, 1860.
8. Strzelnicki, Wladyslaw. *Poezye*. Zytomierz: Nakladem Jozefa Strzelnickiego, 1860.
9. Strzelnicki, Wladyslaw. *Szkice Kaukazu*. Zytomierz: Nakladem Jozefa Strzelnickiego, 1860.
10. Wasiliew, Wasilij. "Wladyslaw Strzelnicki (1820-1846)." *Glos znad Pregoly. Pismo wspolnoty kultury polskiej w Kaliningradzie* 126 (2007): 7.
11. Zajac, Grazyna. "Badacz Kaukazu Juliusz Strutynski (1810-1878) i jego Gul-Szada". *Wstrod jarlykow i fermanow*. Ed. Ewa Siemieniec-Golas. Krakow: Ksiegarnia Akademicka, 2004. 151-166.

Wladyslaw Strzelnicki, the Polish Poet and Writer in exile Caucasus

Summary

In the 1st half of the XIXth century, especially in the 1830's, when the national liberation uprising was bloodily suppressed, many Polish patriots were sent to Caucasus. Many of them were well-educated, some of them were writers. Those of them which wrote poetry created the so called "Caucasian Group". The main representatives of this group were Tadeusz Lada-Zablocki and Wladyslaw Strzelnicki.

Wladyslaw Strzelnicki (1820-1846) was a poet, publicist and novel writer. When he was still at the lycee, he attended a secret organization. In the age of 18 he was judged guilty, incorporated into the Russian tsarist army and sent to Caucasus. He stayed there up to his untimely death at the age of 26. He was involved in writing just after coming in Caucasus and published his works in Tbilisi and in Poland. He became interested in Azerbaijani, folklore and customs, and came in contact with some Azerbaijanian intellectuals. Mirza Fatali Ahundov was one of them. He published four books and in three of them we can find the themes and motives connected to Azerbaijan. They are: 1. *Poems* - some of the poems, as *Kazbek Dağı* or *Bey Bulat*, describes Azerbaijan. 2. *Notes of Caucasus* - the collection of the journey stories written during the travel between Shusha, Aghjabadi, Kurdemir and some Karabakh villages. 3. The novel *Mahmudek* - the most known writer's work, depicts the people of Azerbaijan in the satirical way.

Key words: Polish literature of the XIXth century, the "Caucasian Group", Wladyslaw Strzelnicki.

*Tərçümə edən və nəşrə hazırlayan:
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Məmmədli*

LEGİON ƏDƏBİYYATI MÜHACİRƏTİN BİR QOLU KİMİ

Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən proletar ədəbiyyatı ilə yanaşı, milli, istiqlal ruhlu ədəbi-bədii məhsulların da yazıldığını, lakin sovet dövründə bu ədəbi nümunələrin (əlbəttə, bunların sayı o qədər də çox deyil!) ya ədəbi dövriyyəyə daxil olmadığını (sərt senzura şərtləri əsasında), ya da ayrı-ayrı sətiraltı mənalarda ifadə olunduğunu araşdırmalarımızda qeyd etmişik. Bolşevizmə qarşı yazılan və ya milli ruhlu, Azərbaycanın azadlıq, müstəqillik amalını yaşadan əsərlər isə əsasən ölkədən kənar - mühacirətdə işıq üzgü görürdü. 20-ci illərdə Gültəkinin (Əmin Abid), Əhməd Cavadın Türkiyədə dərc olunan şeirləri, eləcə də Azərbaycan mühacirət mətbuatının nəşri ("Odlu yurd", "Yurd bilgisi", "Yeni Qafqasya", "Azərbaycan" və s.) bədii təfəkkürdəki bu mübarizə xəttini davam və inkişaf etdirir. *"Sosializmin realizmi" arealında deyə bilinməyən ideya və düşüncələr, həqiqətlər mühacirət mətbuatında və ədəbiyyatında bu və ya digər şəkildə öz ifadəsini tapırdı. Mühacirətdə yaranan ədəbi-bədii nümunələrinin mövzu və problematikasını, əsasən vətən, xalq, milli məfkurə barədə düşüncələr yer alırdı ki, bu da Azərbaycanın milli müstəqilliyi, azadlığı uğrunda mübarizəni sönməyə qoymurdu. Azadlığın, müstəqilliyin, milli ruhun Azərbaycan xalqının ideya-estetik, düşüncə-məfkurə yaddaşında yaşaması işində legion ədəbiyyatı özünəməxsus yer tutur.* Doğrudur, məhdud dərəcədə yaranmasına və yayılmasına baxmayaraq legion ədəbiyyatı xalqı yenidən yaddaşına qaytardı; iyirmi il keçməsinə rəğmən xalqın azadlıq, müstəqillik duyğularını ifadə etdi, bolşevizmin əsarətinə, qadağalara, repressiyalara qarşı çıxdı. Bu cəhətdən Azərbaycan legion ədəbiyyatını siyasi mühacirət dünyaya

görüşünün bədii əksətdirilməsi hesab etmək olar. Nədən ki, legion ədəbiyyatı ideoloji, siyasi qidasını birbaşa siyasi mühacirətin nəzəri-ideoloji düşüncəsindən alırdı. Buna görə də legion ədəbiyyatını mühacirət ədəbiyyatının bir qolu hesab etmək olar.

Məsələ burasındadır ki, İkinci Dünya müharibəsinin ilk aylarından almanlara xeyli azərbaycanlı əsir düşmüş və yaxud şüurlu şəkildə almanlar tərəfə keçmişdilər. Azərbaycan legionerlərinin başçılarından olan F.Düdənginskinin verdiyi məlumatda deyilirdi: *"Almaniya tərəfə keçən azəri türklərinin sayı 150 min, bütünü türklərin və başqa qafqazlıların sayı isə milyona çatırdı"* (3).

Təkcə azərbaycanlıların deyil, qeyri millətlərin də əsir düşmələrinin çoxluğu almanları bir legion ətrafında birləşdirmənin zərurətinə inandırmış və ayrı-ayrı millətlərdən ibarət legionlar təşkil olunmuşdu. Legionçuların təşkil olunmasında siyasi mühacirətin Sovetlərinin sonunun gəlib çatması və Azərbaycanın yenidən öz milli müstəqilliyinə qovuşması ideyası da mühüm iş görmüşdü. Az bir vaxtda təşkil olunan legionlar nəinki formalaşmağa, hətta döyüşlərdə uğur qazanmağa belə imkan tapmış, göstərdikləri şücaətə görə almanların orden və medallarına layiq görülmüşdü.

Belə bir siyasi-ideoloji təşkilatlanmanın ardından legionçuların ədəbi, bədii düşüncəsinin yaranması tamamilə qanunauyğun idi və Azərbaycan legionçularının həm öz yaradıcılığında, həm də müxtəlif şairlərin (onların arasında Sovetlərdə yaşayanlar da var idi) əsərlərində öz ifadəsini tapırdı. Azərbaycanın coğrafiyasından kənar da belə bir bədii düşüncənin yaranması milli ədəbi düşüncənin inkişafına bu və ya digər dərəcədə təkan verirdi. Professor N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, *"Azərbaycan sovet ədəbiyyatının çiçəkləndiyi dövrdə belə onun geniş mənada coğrafiyasından kənar da milli ideallardan doğan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün bilavasitə varisi olan ədəbiyyat da yaranmışdır"* (1, 4).

Buna baxmayaraq uzun müddət sosializm coğrafiyasında yaranan milli bədii nümunələr kimi, legion ədəbiyyatı da ədəbi dövriyyədən kənar qalmaqla yanaşı, elmi-nəzəri fikrin tədqiqat orbitinə də daxil edilməyib. Yalnız müstəqillik dövründən sonra legion ədəbiyyatının, xüsusilə onun poeziya nümunələrinin böyük bir hissəsi ədəbi dövriyyəyə daxil olub. Ayırı-ayrı müəlliflərin ədəbi ictimaiyyətə məlum olmayan əsərlərini (şeir, hekayə, felyeton, karikatura və s.) ilk dəfə olaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur (1). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru bütövlükdə bir mərhələ kimi səciyyələndirdiyimiz xammal şəklində olan bu ədəbi materialları ədəbi dövriyyəyə daxil etməklə ədəbi-bədii fikrin bütövləşməsinə şərait yaratmışdır. Onsuz da çərçivəli, ziqzaqlı bir inkişaf yolu keçən "sovet" ədəbiyyatının ayırı-ayrı mərhələlərində görünən boşluqlar sosrealizm metodunun prinsiplərindən kənar yaranan ədəbi-bədii məhsullar (bədii keyfiyyəti və ideya, poetika məsələləri başqa bir söhbətin mövzusudur!) hesabına nə vaxtsa bərpa olunmalıydı.

Legion ədəbiyyatını mühacirət, mühacirət ədəbiyyatını isə sovet Azərbaycanında yaranan ədəbi nümunələrdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hətta deyərdim ki, ayırı-ayrı areallarda, fərqli siyasi şərtlər daxilində meydana gəlsə də, bu nümunələr bütövlükdə XX əsr ədəbi-bədii fikrinin inkişaf mərhələlərini tamamlamış olur. Sovet senzurasının ağır məngənəsindən süzülüb çıxmayan və yaxud rejimin xofundan əksər hallarda elə bələkdəcə boğulan, sənətkarın qəlbində qalan, sənətə çevrilməyənin duyğu və düşüncələr bu və ya digər şəkildə legion ədəbiyyatında üzə çıxır: *"Bu nümunələr legion həyatı yaşamış, özlərini ictimai mücadilənin mərkəzində hiss etmiş, Vətəni yadlardan xilas etmək haqqında düşüncələri ürək döyüntüləri, könül çırpıntıları olmaqla yanaşı, həm də xalqın, millətin ictimai ideallarının ifadəsidir. Bu cəhətdən də legion ədəbiyyatı mühacirət ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edir. Vətən, Ana, Torpaq, Azadlıq, Müstəqillik, milli şüur və düşüncə və s. kimi ictimai*

ideallar həm mühacirət, həm də legion yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir"(2).

A.Bulaq, Alptəkin, Anar, An-ar, Atilla, Leg. Avaylı, legionçu Bəxtiyarlı, legionçu Daşqın, legionçu Dəniz, D.R. Elxan, legionçu Ə.Camal, legionçu Əhmədov K., legionçu Ə.Xaspoladov, legionçu Əliş M., legionçu Gəncəli, Gülbaz, Gültəkin, H.Azəri, H.Əli, H.İşıqlı, H.İ. leg. İsmail, Hüseynoğlu, leg. Kərim, leg. Qafarlı, leg. Q.Şirvan, legionçu Qürbətzadə, M.Baha, legionçu Məmədvəli, legionçu Miryaqub, legionçu Miri, legionçu M.Teymur, legionçu Münzəri və b. poeziya, Şuşalı, legionçu Avaylı, legionçu Həmidov S.Z.Yaşar Elçin, R.Vulqan, H.B. Hərdən-Birdən, Hərdənbirçi, N.Xaspolad və başqalarının bədii nəsr, felyeton və məqalələr sahəsində yaratdığı nümunələr bədii və sənətkarlıq cəhətdən zəif olmasına rəğmən ideya cəhətdən milli poeziyaya yeni nəfəs gətirən əsərlərdəndir.

Şübhəsiz, mühacirət ədəbiyyatı kimi, legion ədəbiyyatının da yaranması siyasi proseslərlə bağlı idi. İkinci dünya müharibəsi illərində əsir düşmüş əsgərlər (rus, gürcü, azərbaycanlı, tatar, başqırd, kumik, çeçen və b. xalqların nümayəndələri) Almaniyada təşkil olunmuş legionlarda toplaşır, öz xalqlarını bolşevik əsarətindən qurtarmaq üçün səy göstərirdilər. Hərbi əsirlər arasında keçirilən mədəni kütləvi tədbirlər, aparılan təbliğatlar tezliklə bu hərbi əsirləri öz xalqlarının müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşur. SSRİ-də yaşayan xalqların dilində gündəlik verilişlərdə kommunist siyasəti və idarə edilməsi pislənir, əsarətdə olan xalqlar müstəqilliyə hazırlanırdı. Burada işləyənlərin bir çoxu 20-ci illərdə Avropaya köçmüş mühacirlərdən, bir hissəsi isə hərbi əsir düşmüş legionerlərdən ibarət idi. Atabəy, doktor Məmməd Alazan, Məmməd Tuqay, Fuad Əmircan, Məryəm xanım Hur, Zöhrəbov Kəsəmənli, Məmməd Kərimov, Tofiq Orucəliyev, Şamil Əzizov, Zöhrə Rəhimbəyova və b. müəlliflərin hazırladıqları materiallarda reportajlarda (bu materiallar Azərbaycan dilində dərc olunurdu) mühacirlər və hərbi əsirlər Vətən, xalq təəssübü yaşadıqları, müstəqillik, tezliklə vətənə dönmək fi-

kirləri aşılırdı. Müharibə dövründə "Milli Birlik", "Türk birliyi" jurnalları, "Hücum", "Azərbaycan" qəzetləri, "Bizim döyüş vərəqəsi"ndə dərc olunan materiallar, dövrünün bədii düşüncəsini qiymətləndirmək baxımından zəngin material verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Almaniyada azərbaycanlıların dərc etdiyi jurnal, qəzet və döyüş vərəqələrində dərc olunan bədii əsərlərin hamısını legionerlərin şəxsi yaradıcılıqlarının məhsulu hesab etmək olmaz. Çünki burada legioner həyatı yaşamayan Gültəkinin, Alptəkinin, Əhməd Cavadın, Almas İldırımın şeirləri də çap olunurdu. Görünür, yüksək bədii, vətənpərvərlik ruhunu aşılamanı poetik nümunələrin az olmağından idi ki (yada saraq ki, bu müəlliflərin arasında peşəkarlar o qədər də çox deyildi), hətta sovet şairlərinin yaradıcılığına belə istinadlar edilirdi. Qəzet saylarında verilən elanlar da bunu sübut edir: *"Azərbaycan yazıçılarında Hüseyin Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Məmməd Rahim və digərlərinin əsərlərini əzbərdən bilən bütün azəri türklərindən bildiklərini yazıb redaksiyamıza göndərmələrini arzu edirik. Müəyyən əsəri (məsələn, "İblis", "Vaqif") bütünlüklə yazıb göndərənsə mükafat veriləcəkdir"* (1, 17).

Bütün bunlar həm də onu göstərir ki, Azərbaycan sovet şairləri kimi tanınmalarına rəğmən, Azərbaycan coğrafiyasında sovet rejiminin basqısı altında yazıb yaranan bir çox şairlərin milli ruhlu vətənpərvərlik şeirləri legion ədəbiyyatı ilə səsləşdiyindən, istər-istəməz, onların yaradıcılığına da müraciət olunurdu. Bununla yanaşı, legion yazarlar gənc olduqlarından müharibəyə gedərkən Ə.Cavad, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun və b. şairlərin yaradıcılığından estetik tərbiyə almışlar.

Azərbaycan legion ədəbiyyatında poeziya aparıcı janr olaraq diqqəti çəkir. Bu poetik nümunələrdən yalnız biri poema (An-arın "Gülərin göz yaşları"), qalanları isə müxtəlif formalı şeirlərdən ibarətdir. Bunlar içərisində həm hecada, həm də sərbəstdə olan şeirlərə rast gəlmək mümkündür. Legion həyatı yaşayanların yaradıcılığının baş mövzusu isə Azərbaycanın

müstəqilliyi, tezliklə işğaldan azad olmasına inam hissi tutur. Bu cəhətdən Alptəkinin "Biz və mücadiləmiz", Gültəkinin "Moskva" şeirlərinin dərc olunması legionerlərin poeziyada da varislik ənənələrini yaşatmalarını göstərir.¹

Yayılır
mücadiləmiz
getdikcə dərinə

Baxdıqca gözlərimiz
İstiqlal şəhidlərinə
Yayılır mücadiləmiz
Qızıl Moskvanın
Qanlı üfüqlərinə
Bir qorxu
bilməyən
Hürr azəriləriz
Könlümüzdə dalğaları
Dalğalı bir dəniz
Getdikcə alovlanır
İstiqlal mücadiləmiz.

Anarın (Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Anar sözünün və adının yaranması Xalq yazıçısı Anarın adı ilə bağlamaq düzgün deyildir. Göründüyü kimi, legionçuların içərisində "Anar", "An-ar" təxəllüsləri də işlənir ki, bu zaman müasirimiz Anarın cəmi bir neçə yaşı vardı. Halbuki, bu təxəllüslə yazanlar həm də bu adı daşıyan şəxsiyyətlər ola bilər) "Novruz", "Azəri türküsi", "Abbas Mirzə səslənirəkən", "Azərbaycan", "Ay-yıldız əfsanəsi", "Yoxdur", "Gəl və gəlmə", "Yanğın", "Bir tarix silsiləsi", "Xəzinə" şeirləri və "Gülərin göz yaş-

¹ Sitat M.Cəfərlinin "Azərbaycan legion ədəbiyyatı" kitabından götürülmüşdür. s. 37-38.

ları" poeması müəllifinin yaradıcılığı barədə tam təsəvvür yaradır. Şair uğrunda legion həyatı keçirdiyi Azərbaycanın keçmişini və bu gününü təənnüm edir; qəlbinin onun üçün həyəcanlandığını və çırpındığını və həyəcansız qəlbin Azərbayana yaraşmadığını söyləyir, onun Arazını, Kürünü, ceyran sürülü düzlərini, dağlarını vəsf edərək "ay ölkə", "günəş ölkə" adlandırır.

"Dünya mənim Vətənim" - kim desə, harda, haçan
Mənim dünyam, vətənim anamdır Azərbaycan.

Təbiətin və şair qəlbinin oyanması, dünyanın nura boyanması, ətirli baharın gəlməsi "Novruz" şeirində təsvir edilir, lakin şair bu dəfə Novruzun gəlişinə həmişə olduğu kimi sevinmir, çünki o, Vətəndən uzaqlardadır.

Yox, yox... nə şad oldum, nə üzüm gülür,
Yenə gözlərimdən yaşlar tökülür.
Vətəndən uzaqda belim bükülür,
Tükənir qəlbimin tavanı Novruz.

Şairin Vaqifi anarkən yazdığı "Yoxdur" rədifli qoşmasında isə Vətənin (eyni zamanda ananın, səmimiyyətin və s. olmaması ifadə olunur).

Qəriblik günümə kim olsun həyan?
Qəriblər qəlbini kim olar duyan?
Qürbət əsiriyəm qəlbimə uyan
Bir vətən sonası hayıf ki yoxdur.

Dinlədim səsini yad bülbüllərin,
Bağlarında gəzdim bu yad ellərin.
İylədim, iylədim, qızıl güllərin,
Ətirli rənası hayıf ki, yoxdur.

Legion həyatında yaranan əsərlərin əksəriyyəti Ana, Vətən, Millət üçlüyünü özündə ehtifa edir; bu məflumların bir-birindən ayrı olmadığını dənə-dənə poeziyanın əsas mövzuna çevirirdilər. Bu şeirlərdə ana məhəbbəti ilə vətən məhəbbəti bərabər tutulurdu. Müəlliflərin düşüncəsinə görə Ana məhəbbəti ilə vətən məhəbbəti arasındakı birlik döyüş meydanındakı Azəri türk ümumi döyüşçülərinin düşməne saldırdıqları birliyə oxşamalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, Vətəni qorumayan hər hansı bir döyüşçü, deməli, anasını qorumur. Vətən hissi olmayan bir insanda, deməli ana hissi də yoxdur. Ana və Vətən sevgisi üzərində hakimlik edən bir sevgi də vardır ki, o da millət sevgisidir. Leg Ə.Xaspoladov istiqlal uğrunda canından keçən legionerlərin ana yurdu ilə görüşünə inamını belə ifadə edir:

Mən ayrıldım bir axşam ən vəfalı yarımдан,
Turacli günlərimdən, maralli dağlarımдан.
And içmişəm, hazıram uğrunda verməyə can,

Qoy düşmənlər sanmasın məni kimsəsiz və tək,
Bir gün, ey ana yurdum, sənə görüşəm gərək.
Bir bolşevik kabusu qapılarkən torpağıma,
Ucaldım göylərə mən üçrəngli bayrağıma.
Uçan quşlar aparır Vətənə soracağımı,
Zəfər bizim olacaq - buna əmindir ürək,
Bir gün, ey ana yurdum, sənə görüşəm gərək.

Əsəd Eldostunun "GörəcəkmİYəm", "Vətən", "Mən vətən, vətən mənim" şeirlərində həyəcanla çırpınan vətən üçün döyünür, "Ey sevimli Vətən, ey Azərbaycan. Bir daha üzünü görəcəkmİYəm" deyər sual edir. Lakin lirik qəhrəmanın ən böyük dərdi vətəni azad görməkdir:

Bir təbii böyük fəlakətdə - sən,
Bir yaz içindəsən, mələmətdə - sən,

Cəllad əlində sən, bir afətdə sən.
Səni azad, sevinc görəcəkmiyəm?

Legionçular arasında iki şairin imzası ədəbi ictimaiyyətə daha yaxşı məlumdur; bunlardan biri "Qürbətəzadə" imzası ilə yazan məşhur Mehdi Hüseynzadə, digəri isə "Daşqın" və "Aşıq Məzahir" təxəllüsləri ilə yazan Borsunlu Məzahir Daşqındır. Hər ikisi legionda təşviqat və təbliğat işləri ilə məşhur olmuş, şeirlər çap etdirmişdir. Sonralar M.Hüseynzadə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, M.Daşqın isə vətənə qayıtdıqdan sonra Sibirə sürgün olunub. Sürgündən vətənə qayıdan şair xalq arasında populyar şeirləri ilə tanınmışdır.

Legionçu Qürbətəzadənin Almaniyada dərc olunan "Yar gəlir dedim" (aşiqvari), "Görən olaydı", "Deyiniz sevgilimə", "Mənim" (Aşıqvari bir təcnis), "Dəli ceyran", "Adriya sahilərində" və s. şeirlərində vətəndən uzaqlarda keçirdiyi hissləri, düşüncələri qələmə alır: "sabahın səhər yeli əsəndə", "bəyaz üfük al qana bulananda", "pərvanələr başına dolananda" nazlı yarını xatırlayır, sevgilisinə üz tutur, onun qəbri üstə gül qoyan zamanda təsəvvürünə gətirir. Adriya sahillərinin gözəlliyi belə onu çəkmir, çünki keçdiyi yollar onu yormuş, vətəndən, Xəzərdən, sevgilisindən uzaq düşmüşdür.

Gecə ay üzünə salırkən işiq,
Dalğalı suyuna verir yaraşiq.
Burax bu qəməni olmaram aşiq,
Çünki o Kaspinin vurğunuyam mən.

Bütün varlığımla onun varıyam,
Müqəddəs eşqinin səcdəgariyam.
Yazıq ki, halım yox gəzəm, arayam,
Keçdiyim yolların vurğunuyam mən.

"Daşqın" və "Aşıq Məzahir" təxəllüsü ilə yazan M.Axundov legion həyatında yaxından iştirak etmişdir. Müharibəyə qədər xalq arasında aşiq kimi tanınmış, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Gəncə filialının aşiq şöbəsinə rəhbərlik etmiş (1939), müharibəyə çağırılmış (1941), Kalulkiyada Arzgir şəhəri yaxınlığında əsir düşmüşdür (1942). Müxtəlif əsir düşərgələrində olan M.Daşqın Azərbaycan legionçularına qoşulmuşdur (1943). O, burada dərc olunan "Azərbaycan" qəzetində müxbir kimi fəaliyyət göstərmişdir. Berlində keçirilən AXC-nin 25 illiyinə həsr olunmuş yubileyində rəhbərlik etdiyi musiqi taqımı konsert proqramı ilə çıxış etmişdir: "Məzahir Axundov azərbaycanlıların Berlin qurultayının işində şeir və mahnıların müəllifi kimi iştirak etməkdən başqa, qurultay nümayəndəsi kimi Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin devrilməsinin labüdlüyü barədə siyasi nitq söyləmişdir. Bundan başqa o, Azərbaycan legionuna yenidən təyin olunmuş alman zabiti Bemenin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş çıxışını oxumuşdu. Daha sonra o, milli Birlik məclisi təşkilatına daxil olmuşdur (1, 34).

M.Daşqın legionda gördüyü işlərə görə III dərəcəli bürünc medalın və alman ordusunun feldfel rütbəsini alır. Legion həyatı boyu yazdığı şeirlər Almaniyada və İtaliyada legionların qəzetlərində dərc olunur: "Gözəl qız", "Vətən qəhrəmanına", "Şahlar", "Göy göl", "Dağlar", "Könül nəğməsi", "Aşıqiyəm mən", "Təbriz" və s. şeirlərində vətəni, onun təbiətini, tarixi keçmişini vəsf edir. Bəzən lirik ricətlərlə, bəzən isə tarixə müraciətlə şair vətəni dardan qurtarmağın yollarını arayır, "dəmir qollu", "polad sinəli", "fil qüvvətli" qəhrəmanlara üz tutur, Cavad xanın düşməne baş əymədiyini və son döyüşdə "Vətən", "Millət" deyə qəhrəmanlıqla həlak olduğunu ifadə edir və "el uğrunda", "haqq yolunda canlarından keçənləri "tarixi vərəqləməyə, ürəklərdə yanan atəşi alovlandıрмаğa çağırır:

Batan günəş qəhrəmanım! Yenə Şərqdən doğacaqdı,
Əqrəb kimi qaranlıqı yurdumuzdan qovacaqdı.

Heç bir zaman qul olmağa məhkum etməz ....
Almalıyıq, alacayıq qılınc ilə haqqımızı!

Azərbaycan şairlərindən Ə.Cavadın, S.Vurğunun vətəndaş Göygölə həsr etdikləri şeirlə yanaşı, M.Daşqının "Göygöl" şeiri də XX əsr Azərbaycan poeziyasında xüsusi yer tutur. Vətəndən çox-çox uzaqlarda özü əsirlikdə olan M.Daşqın Göygöülü də daim "kədərli, başı dumanlı", "halı pərişan" görür:

Ayna camalına baxdıqca Kəpəz,
Yağışı, çiskini əskik eyləməz.
Küskün işıq kibi dinnəz-söyləməz,
Axır gözlərindən sellərin, Göygöl.
Qoşqarın başından əksilmir duman,
Demir səbəbini çox olmuş şoran.

Nə hicran olaydı, nə fəslə xəzan,
Nobahar keçəydi illərim, Göygöl.
Murovda görünən qırov qarıdır,
Boranlı qışların yadigarıdır.
Sən çəkən elinmi ahu-zarıdır,
Niyə pərişandı halların, Göygöl?

Leg. Dənizin, leg. Ə.Camalın, leg. Əlişin, leg. Gəncəlinin, H.İşıqlının, Zəfər A-nın, Şuşalının, Şahzadənin, S.Təkinin, R.U.Ümidin, leg. Sürgünün, Sənanın, legionçu Yıldırımın, leg. Ucağağlının, legionçu Miskinin, M.Rahimin və b. onlarla legionçunun şeirlərində vətən məhəbbəti, yurd həsrəti, qarıblik, tezliklə vətəni azad edib ona qovuşmaq həsrəti təsvir olunur. Xarakterik cəhət budur ki, bu şeirlər cümhuriyyət dövrü poeziyasının yolunu davam etdirir, onun qanuni varisi kimi çıxış edərək azadlığa, müstəqilliyə, milli bayrağa həsr edilir. Bu legionçuların öz yaradıcılığında siyasi-ictimai motivi yaşatması, mü-

barizəni ictimai, milli azadlıq müstəvisinə keçirməsi deməkdir. Leg. Məmmədin şeirində olduğu kimi:

Fərəhlənir könül şən-şərəfindən,
Qorxmuruq uğrunda əsla ölümdən.
Zara gəlsin düşmən görək əlimdən,
Tutmalıyam səni əldə, bayrağım!

Tökmüşük illərlə uğrunda biz qan.
Gözləyir yolunu el, Azərbaycan,
Alırıq qüvvəni bil ki, adından,
Sadiq olmalıyıq sənə, bayrağım!

Vuruşaq uğrunda, keçək bir candan,
Türk oğlu qorxmasın bir damla qandan.
Qovulsun düşmənlər Azər yurdumdan,
Taxmalıyıq sənə orda, bayrağım.

Legion poeziyasında poetik düşüncələrlə yanaşı, siyasi motivlərin də bu qədər geniş inikası, hər şeydən əvvəl, xaricdə Azərbaycanın siyasi mühacirətinin təşəkkülündən və legionçuların siyasi mühacirlərlə müntəzəm əlaqə saxlaması nəticəsində öz fəaliyyətlərini bu istiqamətdə qurmalarından ibarət idi. Bu cəhətdən M.Ə.Rəsulzadənin Almaniyada siyasi mühacirətin təşəkkülündə və legionçuların bu prosesə qoşulmasında göstərdiyi səyləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

Legionçuların yaradıcılığında "An-ar"ın "Gülərin göz yaşları" poemasını və Anarın (*çox güman ki, eyni müəllifdir, sadəcə biz burada orijinalda olduğu kimi veririk-B.Ə.*) "Qılınc" dramını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Legionçular öz yaradıcılığında yalnız poetik formalardan istifadə etmir, nəsr əsərləri, felyetonlar, məqalələr də yazır, rəsm və karikaturalar çəkirdilər. Poetik formadan ona görə geniş istifadə olunurdu ki, poeziya bu zaman populyar olmaqla yanaşı, kiçik həcmdə böyük mətləblər, duyğu

və düşüncələr ifadə etmək mümkün idi. Şeir formasının populyarlığı, ağızdan-ağıza düşməsi də bu formaya müraciəti artırır. Bununla yanaşı, dərc olunan qəzetlərin, vərəqələrin həcmiminin kiçik olması da bu janrın inkişafına təkan verirdi.

Buna baxmayaraq, Şuşalının "Azərbaycan adlı bir ölkə var", "Hansı yaxşıdır", leg. Avaylının "Haş dva o dayte", leg. Tağıyev, Məmməd zadə, Əliyevin "Günahsız qurbanlar", leg. Həmidovun "Qurban bayramını necə keçirdik", Yaşar Elçinin "Həsəd", R.Vulqanın "Bahar çiçəkləri içərisində", H.B.-nin "Mədəni inqilab üçün hərbi əmr", "Hərdən birdənin "ayparalı ruslar, yaxud xaçlı müsəlmanlar", "Şair olub gəlmişəm", Hərdən birçinin "Bakı haradadır?", "Dərvişlik", "Purduq", "Həm hərdən, həm də birdən", hekayə, məqalə və felyetonları, N.Xaspoladın "İkimiz" povesti, eləcə də "Molla Nəsrəddin" ənənəsini yavaşdan məzmunlu karikaturalar legion ədəbiyyatının çoxjanrlı və müxtəlif formalı olduğunu təsdiq edir. Bu əsərlərin çoxunda Od-lar ölkəsinin tarixi keçmişi, bu günü, təbiəti təsvir obyektı olur, azadlıq uğrunda apardığı mübarizəsi təqdir olunur. Vətəndə Qurban bayramı rəsmən yasaq olduğu bir zamanda legionçular bu bayramı adət-ənənənin tələb etdiyi kimi keçirirdi: "Bundan sonra molla Əliyev Qurban bayramı haqqında çıxış edərək bolşeviklərin din əleyhinə apardıqları alçaq təqibləri qeyd etdi. Sonra şair Daşqın çıxış edərək almanlarla azəri türklərinin aparılan mübarizədə qalibyyət əldə etməklə bərabər hər bir vətən övladının öz andına sadıq olmasını tövsiyə etdi.

Üçrəngli yaşıl bayrağın altında vətənə doğru dönməyi və gözləri yaşlı Azərə, sevgisi olan istiqlalı aparmanı ən müqəddəs vəzifə sandı. Daşqın sözünü aşağıdakı cümlələrlə bitirib dedi: - *Gələcək Qurban bayramını azad Azərbaycanımızda, ana və bacılarımızın iştirakı ilə keçirməyimizi böyük Allahdan nəsib etsin" (1).*

Müəllif H.B.-nin "28, 28" yazısında (bunu esse adlandırmaq daha doğru olardı) 28 mayla 28 aprel müqayisə edilir və 28 mayın tariximizin xalqımız üçün müqəddəs bir gün olduğunu

bildirir: "28 may! Biz sənə məftunuq, ey böyük gün. Sən bahar günəşi altında parladsın. Səni biz bütün tariximizin ilk bahar müjdəçisi kimi alqışladuq. Səndə işıqla istiqlalımızın ay-ulduzlu bayrağını yüksəldik" (1).

Ah, günlər, günlər,
Biriniz bizi yüksəldirdən, digəriniz alçaltdıınız.
Eşq olsun sənə, 28 may,
Nifrət sənə, 28 aprel!
Ah, may, ah aprel!
Baxıb təsəlli tapıram.
Zira aprel-dən sonra may gəlir.

Ümumiyyətlə, XX əsr ədəbi-bədii fikir tariximizdə özünəməxsus yeri olan bu nümunələr həm bədii, ictimai-siyasi, həm də ideoloji baxımdan əhəmiyyətli olduğu üçün bu əsərləri ədəbi-bədii fikir dövryyəsinə daxil etməyin və kompleks şəkildə mühacirət ədəbiyyatının bir qolu kimi araşdırmağın çoxdan zamanı çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfəri M. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. B., 2005
2. Əhmədov B. Azərbaycan Legion ədəbiyyatının tədqiqinə töhfə. "525-ci qəzet", 2005, 21 iyul
3. Fətəlibəyli D. General Biçeraxova açıq məktub. "Sabah" qəzeti, 5 may 1992

Prof.dr. Badirkhan Ahmadi

Legion literature as a field of Emigration literature

Summary

The subjects of literary specimen which established in migration, were ideas of country, homeland, nation, and national ideology. From this point of view legion literature occupies a special

place. Although it was established and spreading in the limited circle, this literature turned against the repression, domination of Bolshevism. In the presented article the legion literature is involved investigation as a field of emigration literature and analysis the creation of representatives of this literature.

Key words: Emigration literature, Legion literature, Azerbaijani literature

Prof.dr.Mübariz Süleymanlı

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU MALTA SÜRGÜNÜNDƏ (dünyagörüşündəki ziddiyyətlərin mədəni-siyasi aspektləri)

M.Ə.Rəsulzadənin "Türk təfəkkür və təhririnin çox canlı və həyəcanlı bir siması", "Avropa qəzetəçiliyinin Şərqdə çox qüvvətli bir müməssili", "Yaxın Şərqdəki tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloqu" (10, s.11) adlandırdığı Əhməd bəy Ağaoğlunun türklük naminə arzuladığı və çox zaman məhz belə təsəvvür etdiyi yeganə çarə – "qəlblə, hisslə şərqli olmaq, dimağla, qafa ilə qərblə olmaq" ideali həyatının bütün dövrlərində onun düşüncələrinə hakim kəsilmişdir. Özünün də etiraf etdiyi kimi, "kültür etibarilə türk-islam qalmaq və mədəniyyət etibarilə də avropalı olmaq" (1, s.65) istəyən bu böyük insanın – "Qərb və Şərq mədəniyyətini birlikdə mənimsəmiş, canına hopdurmuş müstəsna bir şəxsiyyətin" (6, s.75) zövqü, fikirləri, baxışları da həyat yolu qədər ziddiyyətli olmuşdur. Onun "Altmış yeddi il sonra" başlıqlı xatirə yazısından oxuyuruq: "Ah, bu yarım yamalaqlıq nə tükənməz bir dramdır! Bir iç dramı, bir ruh tragediyasıdır! Mən indi heç bir zaman tam və bütün duya bilmirəm. Və bilirsinizmi, yarım yamalaq duymaq nə cəhənnəm əzabıdır! Mən Avropa musiqisindən də, şərq musiqisindən də xoşlanıram. Eyni zamanda görürəm, hiss edirəm ki, nə birincisini bir avropalı qədər tam və bütün duyuram, nə də ikincisini bir şərqli kimi" (4, s.90). Qərb düşüncəsi ilə Şərq zehniyyəti, çağdaş yaşam tərzii ilə klassik ənənələrin ağıl və hisslərinə, təfəkkür və duyğularına hakim kəsilməsi səbəbindən bəzən şərqliymi, qərblimi olmasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkdiyini Ə.Ağaoğlu bir sıra əsərlərində, xüsusilə də xatirələrində etiraf etmişdir.

Həqiqətən, yaradıcılığı qədər şəxsiyyəti də, həyat yolu da, yaşadığı dövrü də mürəkkəb və ziddiyyətli olan Əhməd bəy Ağaoğlu irsinin, ümumiyyətlə isə XIX əsrin sonu və XX əsrin

əvvəllərini əhatə edən türk düşüncə tarixinin araşdırıcıları bu böyük mütəfəkkirin nəinki bütün əsərlərinin bir araya gətirilməsinin, hətta əsərlərinin mükəmməl bibliografiyasının hazırlanmasının nə qədər müşkül bir məsələ olduğu fikrində həmrəydir. Bu bir həqiqətdir ki, “əlli ildən artıq qızgım, fırtınalı, həm də fasiləsiz, aramsız bir yaradıcılıq yolu keçən, adı, şöhrəti Parisdən Bakı və Tiflisə, Peterburq və Moskvaya, bir az sonra İstanbul və Ankaraya, nəhayət, bütün Türkiyə və Yaxın Şərqə yayılan, fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat və din tarixinə, ədəbiyyat, hüquq, ictimaiyyət və elm-mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuş ciddi elmi-nəzəri və publisist əsərlərin müəllifinin, fəal mədəniyyət, elm və siyasət xadiminin” (12, s.305), XIX yüzilliyin 90-cı illərindən etibarən dünyanın bir neçə ölkəsinin arxiv və kitabxanalarına səpələnmiş yazılarını toplamaq və nəşr etmək şərəfli olduğu qədər də ağır bir işdir. Ayırı-ayrı şəxslər tərəfindən görülməsi çətin olan bu işə bir çox tədqiqatçılar zəhmət sərf etsələr də, hələ tam bir nəticənin ortada olmaması faktı bu sahə mütəxəssislərini yeni-yeni çalışmalara sövq edir.

Amma həyatının digər dövrləri ilə müqayisədə ən ağır, böhranlı və kəşməkəşli illəri Malta adasında keçirdiyi iki il yarımlıq bir dövrdür. İlk günlərdən təzadlı düşüncələr məngənəsində sıxılan, bir müddət hətta “bolşevizm, yoxsa milli istiqlal mücadiləsi” dilemması qarşısında qalan, nəhayət “Azərbaycanmı? Türkiyəmi?” seçimində, onu Malta sürgünündən qurtarmış Mustafa Kamal Paşanın xidmətinə getməyə, Anadoludan başlayan milli mücadilə hərəkatına qatılmağa qərar verir.

Gerçəkdən də, Ə. Ağaoğlunun mütərəkkə və sürgün xatirələri başdan-başa ziddiyyətli hadisələr və baxışlarla doludur. Özünün də üç sənəlik böhran dövrü adlandırıdığı bu sürgün həyatının ümumi təsviri bu ziddiyyətləri bütün çılpalığı ilə ortaya qoymaqladır. İstər Şərq-Qərb mədəniyyət fərqlilikləri, sülh və müharibə zehniyyəti, haqq və ədalətə yanaşmalarda baxış ayrılıqları olsun, istərsə İstanbulun bayram əhval-ruhiyyəli insanları ilə matəm tutan və qan ağlayan əhalisi, eləcə də

Türkiyə hüdudları daxilində düşmən işğal və əsarətinə boyun əymiş sultan hökuməti ilə Anadolunun milli mücadilə qəhrəmanları arasındakı ziddiyyət, istərsə də Ağaoğlunun bolşevizmlə milli hərəkat seçimi qarşısında, Azərbaycan və Türkiyə ayrıcında qalması kimi faktlar həm tarixi olaylardakı, həm də şəxsi düşüncələrdəki böhranlı yaşantıları əks etdirməkdədir.

İşğalçı, istilacı imperialist dövlətlərin əlaltılama çevrilmiş İstanbul iqtidarının əxlaq düşkünlüyünün, xəyanətinin səbəblərini açıqlayan Ə. Ağaoğlunun fiziki, maddi, ruhi, mənəvi vəziyyətini dərk etmək üçün dövrün tarixi hadisələri, ictimai-siyasi vəziyyəti hökmən dərinədən öyrənilməlidir. Çünki 1919–1921-ci illərin tarixi hadisələrini, dünyada baş verən ictimai-siyasi dəyişiklikləri, Türkiyənin düşdüyü böhranlı vəziyyəti dərinədən araşdırmadan, sürgün illərində qələmə alınmış əsərlərin yazılma şəraitini nəzərə almadan Ə. Ağaoğlunun mövqeyini, qətiyyətini, hadisələrə, ideallara, ənənə və müasirliyə, nəhayət vicdan, namus, qeyrət, şərəf, ləyaqət kimi əxlaqi sərvətlərə, kultür və mədəniyyət kimi mücərrəd məfhumlara münasibətini aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək mümkün olmaz. Amma, bir şey gün kimi aydındır ki, zaman və məkanından, düşdüyü maddi, iqtisadi, siyasi vəziyyətindən, ruhi, mənəvi, psixoloji durumundan asılı olmayaraq vətənin azadlığı, millətin istiqlalı, fərdin hüriyyəti və demokratik cəmiyyət quruculuğu kimi ideallar Ə. Ağaoğlu şəxsiyyətinin ən mühüm dəyərləndirmə meyarları olmuşdur.

Malta sürgünü dönməndə Ə. Ağaoğlunun dünyagörüşündə ziddiyyətli təbəddülatlar baş vermiş, özünün və ailəsinin çətin müsibətlərə düçar olması onda siyasi nihilizm ovqatı yaratmış, hətta həyatının müəyyən dövrlərini əbəs yerə qurban verməsi haqqında peşmançılıq notları ilə fikirlər söyləmiş, marksizm təkəkkür tərzinə müsbət münasibətini ifadə etmişdir. Lakin bu mövqe, xalqının düçar olduğu böhranlardan, əzab-əziyyətlərdən, məşəqqətlərdən və bütün bunların əsas baskarı olan imperialist

dövlətlərinin işğalından xilas üçün qurtuluş yolu axtaran bir mücahidin psixoloji və ruhi çarpışmalarının ani, keçici məqamlarının ifadəsindən başqa bir şey olmamışdır.

1918-ci ilin 7 dekabrında fəaliyyətə başlamış Azərbaycan parlamentinin qərarına (5) əsasən, Azərbaycanın istiqlalını tanımaq məqsədilə Versal Sülh Konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin üzvü kimi Bakıdan ayrılaraq yola çıxan Əhməd Ağaoğlunun Tiflis, Batum, İstanbul şəhərlərindəki vəziyyətə dair məlumatlarından başlayaraq Malta əsarəti və sürgün sonrakı hadisələrin gedişatını gözlərimiz önündə canlandıran "Mütərəkə və Malta xatirələri" müəllifin ictimai-siyasi və kultural baxışlarını və ruhi-psixoloji durumu haqqında da bizlərə bilgi verməkdədir. Xüsusilə, öyrənirik ki, Ə.Ağaoğlunun sürgün həyatı, cəmiyyətin bir fərdi, aydını olaraq onun özünə və ailəsinə də olmanın müsibətlər gətirmişdir. Millətə qarşı olan ədalətsizlik hissəsinə və mənəvi sıxıntılara, sürgün həyatının ehtiyac və səfaləti, üstəlik ailəsinin güzəranı ilə bağlı iztirablı düşüncələr də əlavə edilmişdir.

Lakin bütün fəlakətlərə, sıxıntılara və məhrumiyyətlərə baxmayaraq qələmini yerə qoymayan, daim mütaliəsini artıran, daha çox öyrənməyə çalışan Ə.Ağaoğlu millətinin qurtuluşu üçün istər Qərbin, istər Rusiyanın ictimai-siyasi quruluşlarındakı müsbət örnək və təcrübələrdən faydalanma yolları aramışdır. Hələ Mondrosda ikən o, ingilislərə bir neçə dəfə diləkçə verərək günahsız olduğunu təkrarlamışdır. Hər dəfə də: "Lütf ya da əfv istəmirəm... Acınmağı ya da bağışlanmağı əsla qəbul etməm! Mən ədalət istəyirəm" (6, s.90-96). Haqsızlığın, ədalətsizliyin, hər cür qeyri-insani münasibətlərin hökm sürdüyü bir dövərdə Ə.Ağaoğlu psixoloji sarsıntılara məruz qalmış, "hətta həyatının müəyyən dövrlərini əbəs yerə qurban verməsi haqqında peşmançılıq notları ilə fikirlər söyləmiş, marksizm təfəkkür tərzinə müsbət münasibətini ifadə etmişdir" (7, s.9).

Əslində Ə.Ağaoğlu istər sürgün dövründə, istərsə də sonra yazdığı əsərlərində hər bir nəzəriyyənin insanlığa faydalı

olan dəyərli cəhətlərini əxz etməyə çalışdığı kimi, marksizmə qarşı münasibətdə də tamam əks mövqe, qəti inkar xətti tutmamış, onun tənqidi təhlilini vermişdir. Çünki Ə.Ağaoğlu marksizmi sonralar Sovetlər Birliyindəki təhrif olunmuş halı ilə deyil, müasir Qərb nəzəriyyələrindən biri kimi təhlil etmişdir.

Ə.Ağaoğlu marksizm məktəbinin tarixə aid nəzəriyyəsini qismən qəbul edərək yazır ki, "bu məktəbin iddia etdiyi vəchilə maddiyyat və iqtisadiyyatın bəşərin inkişafı, müqəddəratı və tarixin tərəqqisi üzərinə dərin və geniş bir təsir icra etdiyində şübhə yoxdur. Mədə əndişəsi, fikri, dərdi həqiqətən fərdlərdə olduğu kimi cəmiyyəti-bəşəriyyətdə də böyük və qəti rol oynamışdır.

Fəqət bu amil yalnız deyildir. Bunun yanı başında eyni dərəcədə mühüm və təsiredici ruhi və mənəvi amillər vardır ki, marksizm məktəbinin bizcə ən böyük qəbahət və qüsuru bu amilləri inkar etməkdən ibarətdir. Cəmiyyətlər fərdlərdən ibarət olar. Fərdlər isə bir mədə ilə bərabər bir dimağ, bir qəlb də daşırlar. Mədənin ehtiyaclarını təminə nə qədər möhtac isələr, dimağ və qəlb də ehtiyaclarını təminə o dərəcədə möhtacdırlar" (1, s.53-54).

Ə.Ağaoğlu marksizmin bir həqiqətə sanki göz yumduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə bizi əlaqədar edən mənfəətlər arasında yalnız maddiyyat deyil, bir də mənəviyyat və ruhaniyyat vardır: "Bəzən şərəf, namus, heysiyyət kimi mücərrəd və mənəvi qiymətlər bizi çörək və su ehtiyacı qədər müztərib (iztirablı, əzab-əziyyət – M.S.) edər və bunların təmini üçün ölümə qədər vararız" (1, s.54).

Əhməd Ağaoğluna görə, din kavğaları (mübarizələri) tarixi bəşəriyyətin ən mühüm və ən uzun səhifələrini təşkil etmişdir. Həqiqətdə də bəşər həyatında maddiyyat və mənəviyyat yan-yanı yaşamış, biri o birini tamamlamışdır. Məgər bəşəriyyətin daimi tərəqqisi və təkamülünü təmin edən amil, hər mühit və camaat içində həmişə mövcud olan, münəvvərlər zümərəsinin yüksək və pak bir qisminin ehtiva etdiyi, şəxsi mənafeyi

ayaqları altına alaraq mənəviyyat üçün nəfslərini fəda etmələri deyildirmi? Cəmiyyətdə belə bir zümrə təşəkkül edər-etməz, onun yüksək, pak qismi daima həqiqi ilham mənbələrini kəşf edər və camaatın həqiqi səadət və rifah yolunu göstərirlər. Təbiəti ilə belə bir zümrə, hər şeydən əvvəl camaatı təşkil edən ünsürün əksəriyyətini arar, onu anlamağa çalışır, ondan ilham almağa başlar, maddi, mənəvi ehtiyaclarını təminə çalışırlar (1, s.54-55).

Sürgün illərinin Əhməd Ağaoğlu zehniyyətinə təsirlərini öyrənmək baxımından, onun həmin dövərdə yazdığı əsərləri, məktub və xatirələri mühüm qaynaq kimi dəyərləndirilməlidir. Bu qaynaqlar incələndikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, onun bəzən tərəddüd və mübahisələrə yol açan pərişan halı, həm o vaxta qədərki, həm də ondan sonrakı ideallarına, siyasi əqidəsinə, dini, milli, mədəni dünyagörüşünə tamamilə ziddir və bircə bu da ötəri maddi və mənəvi böhran və sarsıntıların nəticəsi olduğuna dəlalat edir. Çünki Malta sürgünü zamanı qarşılaşdığı dəhşətləri, qəddarlığı və laqeydliyi “Üç mədəniyyət” və “Malta xatirələri” əsərlərində təfsilatı ilə şərh edən müəllif bir müddət inamsızlığa, pessimizmə qapıldığını etiraf etməkdədir: “Ah! Keşəkə tale mənə lövhənin bu tərəfini görməyi nəsb etməmiş olsaydı!” (2, s.55).

Zehniyyətdəki bu pessimizm, tarixi şəraitə və düşüncəyə vəziyyətə görə təbii hal sayılmalıdır. Çünki özünün də yazdığı kimi, “İndiyə qədər tarixdə bir dövlətin öz övladını öz əlilə düşmənlərinə təslim etmiş olduğu görülmemişdir. Osmanlı dövləti kedi kimi öz yavrularını yeyir (...) Tarixdə görülmemişdir ki, bir dövlət şeyxülislamı məqamını ikras etmiş bir ruhanisini, sədrəzəmini, vükəla, məbus, mühərrir və paşalarını üç dörd ay mühakiməsiz həbs etdikdən sonra düşmənin əlinə təslim etmiş bulunsun! Bu rəzaləti yalnız altıncı Sultan Mehmet kimi səfil birisi irtikap edər!” (3, s.84, 90). Şərqləminin acınacaqlı halını həyatdan aldığı və “üz qızardan” misallarla şərh edən Ə. Ağaoğlu bütün bu rəzalətlərin qaynağını hökumət haqqındakı

görüş tərzində, hüquqi zehniyyətdə və bu zehniyyətin ilham aldığı əsaslarda görür (2, s.143). O, yazır ki, dövlətdə tək yaşayan və əsaslı olan ünsür, dövləti doğuran millətdir. Bu səbəbdən dövlətin də tək təbii adı o millətin adına bağlı olmalıdır. Bizdə isə tarixən bir-birini əvəzləyən hakim sülalə, iqtidar özlərini ayrı-ayrı düşmən dövlətlər saydıqlarından, hər sülalə özünü əvvəlki iqtidar sülalələrin bütün əsərlərini, bütün miraslarını yıxmaq, pozmaq və dağıtmaqda mükəlləf saymışdır (2, s.121).

Əsl dövlət məşələsini xalqın hissləri, əməlləri və istəklərində birliyin meydana gətirilməsi ilə bağlayan Ə. Ağaoğluna görə tariximizdə şəxsə (hökmdara) bağlılıq qaydası dövlətə bağlılıq prinsipinə hakim olandan bəri, türk idarə sahəsindən qovulmuşdur ki, bu da bu xalqın xarakterinin hakimiyyətin tələblərinə uyumsuzluğundan doğmuşdur. Müxtəlif millətlərlə qarışımlar, digər millətlərdən dönmələr, assimilyasiya olunmuşlar isə daima Türk dövlətinin hakim dairələrində, yanı-başında təmsil olunmuş, yerlərini möhkəmlətməmiş, dara düşəndə milləti satmış, vətənə xəyanət etmişlər. Son bir neçə əsrdə milli tariximizə qanlı və müdhiş bir şəkil verənlərin yüzdə doxsanı da məhz elə saraya girmək imkanı tapan, soyu-kökü bəlli olmayan, canında, qanında türk xarakterindən, özəlliyindən əsər-ələmət belə olmayan, dövlətin qurucu ünsürü ilə maddi və mənəvi heç bir ilgisi olmayan “qatır cinsini” xatırladandır (2, s.130-132).

Ə. Ağaoğlunun deyiminə görə, “nation”, yəni millət ünvanını “yalnız heysiyyət və şərəfini duymuş, istiqlal və hürriyyət eşqini dadmış və şərəfi-nəfsibəşər üçün, hürriyyət və istiqlal vücut üçün ölmək lazım olduğunu idrak etmiş və gərək daxil və gərək xaricdə bu hürriyyət və istiqlala və onları təmin və təyin edən qəvaidə qarşı icra olunan bir təcavüzə təhəmmül etməyən cəmiyyətlərə verirlər” (1, s.60).

“Dövlət millətdir, millət dövləti quran ünsürdür” qənaətində olan Ə. Ağaoğluna görə bütün hakimiyyət millətə aid olduğu kimi, bütün haqlar da ona aiddir. Əgər belə bir hakimiyyət

və haqqa öz xoşumuzla, qətiyyət və iradəmizlə, mübarizəməzlə nail olsaq nə yaxşı, yoxsa tarix qarşısında pərişanlıqımız və məğlubiyyətimiz labüddür. Məğlubiyyətdən yaxa qurtarmağın yolunu isə Ə.Ağaoğlu Qərb mədəniyyətini mənimsəməkdə görür. Lakin bu proses eyni zamanda cəmiyyətin özünü daxili naqisliklərindən, nöqsanlarından, qatı mühafizəkar ənənələrindən özünütənqid yolu ilə qurtulması sayəsində həyata keçirilə bilər. Ə.Ağaoğlu müasir Qərb aləminin qədim cəmiyyətlərin statik, qapalı sistemlərindən əsas fərqlini özünüinkar və özünütənqid prinsipinin mahiyyətində axtarır. Çünki qapalı-ənənəvi cəmiyyətlər özünə tənqidi münasibətə dəyər, qiymət verməmiş, geriliyin, "məğlubiyyətin" kökünü özlərində deyil, kənarda aramış, bu səbəbdən də digər toplumlar, çevrələrlə daimi çarpışmalarda olmuşlar.

Ə.Ağaoğlu sürgün həyatı yaşamağa məcbur edilmişlər arasındakı qeyri-insani münasibətlərin dəhşət doğuran mənzərəsini xırdalığına qədər təsvir edir. O, təbii fəlakətlər zamanı, hətta doğuşdan bir-birinə düşmən kəsilmiş vəhşi canlıların da bir-birinə isinməsinə nəzərdə tutaraq yazır ki, ilk öncə mənə elə gəldi ki, eyni fəlakətə uğramış, eyni cəmiyyət fərdləri arasında dayanışma və yardıma qayət təbii və ən əvvəl olacaq bir hal kimi özünü bürüzə verəcək və doğruldacaq. "Halbuki Malta bunu göstərmədi. Gələ-gəlməz parçalandıq. Sayımızdan artıq qisimlərə bölündük. Bu bölünmə fikir və duyğuların, əxlaq və təbiətlərin uyğunluğuna görə deyil, sırf cibdəki paranın miqdarına görə yapıldı. Zətan düşüncə və duyğu birliyi heç yoxdu. Demək ki, yaşamaq, nə olursa olsun yaşamaq! Düşmənin olayları, təhqirləri altında, min türlü alçalışla bulaşmış olsun, yenə yaşamaq!" (2, s.57)

Sürgün zamanı ingilislərin qeyri-insani davranışlarına qarşı protesto etmə, etiraz səsinə ucaltma təşəbbüslərinə arkadaşlarının laqeyd münasibətlərini xatırlayan Ə.Ağaoğlu təəccüblənir ki, "Biz türklər nə qədər sabır və mütəhəmmiliz?! Doğrusu, bu dərəcəsi mənim xoşuma gəlməyir!". "İnsan

nəticədə əldə etməsə belə özünə qarşı yapılan haqsız və fəna muamiləni daima rədd və protesto etməlidir. Varsın nəticəsiz qalsın, varsın hətta zalımları daha ziyadə şiddətə səvq etsin! Haqqın müdafiəsi öz başına və bizzat bir zövqdür. Bundan dolayı daha ziyadə şiddəti rəva görənlər yollarında uzun müddət davam edəməzlər. Çünki onlar da insandır, onların da vicdanlarında haqqa qarşı istər istəməz bir hörmət, bir təzim vardır" (3, s.98-99).

Nəinki sıradan olan insanlar, hətta eyni dövlət və hökuməti, partiya və idealları təmsil edən yüksək mövqe sahibləri arasında birliyin olmamasına acıyan Ə.Ağaoğluna görə bir yerdə eyni taleyi, eyni məhrumiyyəti yaşayan şəxslərin əksəriyyəti ruhi və mənəvi baxımdan bir-birilərindən çox fərqliliklər göstərdilər: "Aramızda dünyalarca məsafələr olan və bir-birimizə heç bir növ sement ilə bağlanmış fərdləriz" (3, s.99).

Məğlubiyyətin səbəblərini də zehniyyət və xarakter fərqliliyinə bağlayan Ə.Ağaoğlu döyüşən hər iki tərəfi müqayisə edərək yazır ki, avropalılar "Yalnız öz hüquqlarına və bu hüququ müdafiə yolunda mücadilə edənlərə hörmət edərlər. Fəqət biz hələ də bu həqiqəti anlayamıdık. Padşah və ətrafını almış olan budalalar zənn etdilər ki, məmləkəti avropalılara təslim və zillət ibraz etməklə qurtara bilərlər. Halbuki onlar zillət və miskinliyə qatlandıqca, ötəkilər küstahlıqlarını, təcavüzlərini artırdılar. Hökmdar və hökumət məşhur komandanlarını, məmləkətin seçkin adamlarını təslim etməklə namuslarından bilə vazkeçmiş olduqları halda ötəkilər tərəfindən bir zərrə belə mərhəmət və şəfqət ibraz olunmadı (3, s.99-100)".

Ə.Ağaoğlu ingilislərin onlara qarşı qeyri-insani münasibətlərinə qarşılıq olaraq etiraz əvəzinə təşəkkür, razılıq bildirən bir müraciət təşəbbüsünə nəinki qatılmır, hətta hər fürsətdə protesto edir. O, ingilis zabitinə müraciətini belə xatırlayır: "Vəhşi heyvanlar kimi dəmir hörgütlər altına alınaraq zəncirli qapılar arxasından ət parçaları almaq mənim heysiyyət-i bəşəriyyəmi təhqir

edir. Mən ac qalmağı bu kimi hallardan min kərə üstün tuturam, fəqət bu maddi mülahizələrin fəvqündə olaraq günahımın nə olduğunu, nədən buralara qədər sövq edilmiş bulduğumu, hansı qayda və qanuna görə əsir-i hərbi hesab edildiyimi anlamaq istərəm. Əgər məni bir şeylə ittiham etmək istəyirlərsə mən dərhal bir məhkəmə, bir hakim tələb edirəm. Mənə sözünüz nədir? – dedim” (3, s.111).

Bu çarpışmalar sonucunda Ə. Ağaoğlu bir daha bu qənaətə gəlir ki, “haqqını arayan daima möhtərəmdir. Hörmətə layiq olmaq üçün həqiqətən möhtərəm olmalıdır. Təəssüf ki, biz şərqililər bu həqiqəti idrak edə bilməmişik. Məsələn, bizlər ki, məmləkətin mümtaz adamlarıyıq, belə olduğu halda zora, zülmə və maddi qüvvəyə qarşı anlaşılmaz bir itaət göstərməkdəyik. Haqq və hüququ aramaq kimsənin ağına bilə gəlmir. Haqsızlıqlara baş əyərək, itaətlə, mülayimliklə, səs çıxarmamaqla haqqın təslim olunacağına zənn edirik. Bu bəlkə bizim kimi ağlasığmaz davranışlara alışqan, vərdişkar mühitlər üçün doğrudur. Fəqət ümumilikdə Avropa və bilxassə ingilis əhval-ruhiyyəsi nöqtəyindən bu təsəvvür həqiqətə müvafiq deyildir. Avropalılar zülm və cəfaya qarşı feryad və zülmədən şikayət etməni, nalə və fəğanı, lütf və mərhəmət dilənməyi ən az hörmətə layiq bir əskiklik hesab edirlər. Bu kimi düşkünlük, əskiklik və zəifliklər göstərənləri nifrətə və aşağılamağa daha ziyadə layiq görürlər. Onlara qətiyyənlə üzülməzlər.

Əksinə, haqsızlığa qarşı qəlblərində üsyan və coşma duyğuları, haqqı müdafiə edənləri, istər müsəlman olsun, istər olmasın, möhtərəm tuturlar. Hətta onları şiddətlə cəzalandırırsalar belə yenə içlərində hörmət duyurlar. Fəqət təəssüf ki, biz hələ də Avropanın bu ən ibtidai ruhi xüsusiyyətini anlaya bilmədik. Zillət və miskinliklə ingilis və fransızların mərhəmət və şəfqətlərini tələb etməyə girişdik. Padşahdan başlayaraq bizlərə qədər hamımız zillət irtikap etdik və müqabilində mərhəmət yerinə şiddət, şəfqət yerinə həqarət gəldi” (3, s.113).

Ağaoğluna görə, “haqqpərəstlik bir zehniyyətdir. Başqalarına və öz şəxsiyyətlərinə hörmət etmək xassəsi belə arzu ilə, söyləməklə hasil olan şeylər deyildir! İqtidar mövqeyində başqalarını aşağılayaraq haqq və haqqaniyyətə riayət etməyənlər zorakı qüvvədən başqa şeylər tanıyamazlar; əsarət halında da başqalarından haqq və haqqaniyyətə riayət etmək xassəsi bəkləməzlər və o yoldakı təşəbbüsləri də faydasız hesab edirlər” (3, s.114).

Sürgün arkadaşları içərisində də məğlubluğun səbəblərinə təzadı münasibətlər bəsləyənlər vardı: “Sait Halim Paşa bütün fəlakətlərimizin səbəbinin özümüz olduğunu, Ziya Bəy de Avropada olduğunu iddia edirdilər. Ziya Bəy bütün fəlakətlərin Avropadan gəlmiş olduğuna, Avropanın fəna niyyətlə işlərimizə qarşı bizi fəaliyyətdən akim buraxmasına aid edirdi. Sait Halim Paşa isə əksinə, bütün fəlakətlərin bizim cəhəlatimizdən və bizim yetərsizliyimizdən gəlmiş olduğunu iddia edib dururdu. Halbuki, iki tərəf də haqlı idi. Bizim yetərsizliyimiz günəş qədər aşkar olduğu kimi, Avropanın da bu yetərsizlikdən istifadə etdiyi rədd ediləməz bir həqiqətdir” (3, s.107-108).

Zahirən məlumath, zəki olan türklərdə bu haləti-ruhiyyənin mənşəyini əsasən nəhayətsiz və hüdudsuz eqoizmə, iradəsizlikdə və qeyri-müəyyənlikdə görən Ə. Ağaoğluna görə “Zavallı türkü öz ruhundan ayırmışlar. Tarix, tarix olalı əfəndi və müstəqil yaşamış olan bu millət, bir sıra əsarət və zillət altında əsrlərcə inləmiş olan millətlərin təmtəraqlı, fəqət boş, parlaq fəqət çürük üslublarına qapılmış, öz mənliliyini qeyb etmişdir” (3, s.101).

Sürgün həyatının bu dəhşətləri azmış kimi, Ə. Ağaoğluna daha çox sarsıdan “üst təbəqənin” əxlaqsızlığı, İstanbul iqtidarının şəərəfsizliyi, satqınlığı və xəyanəti olmuşdur. Onun fikrincə, Maltadakılar nə qədər şəərəfsizlik, qeyrətsizlik nümayiş etdirsələr də vətənə xəyanət kimi kiçiklik göstərməzdilər. “Burası mühaqqəq. Fəqət əcaba bu fəzilətdirmi? Vətənə xəyanət etməmək, milləti satmamaq! Bu nə deməkdir? Bunlar hər sıradan adamların

da vəzifəsi deyildir? Öndərlik iddiasında bulunan adamlardan, bu kimi mənfi sifətlərin üstündə, daha yüksək və müsbət fəzilətlər istəmək təbii deyildir...” (2, s.57-58).

Deməli, Malta sürgünündəki rəzaləti ürək ağrısı ilə xatırladan Ə.Ağaoğlu, bütün bunları İstanbulda baş verənlərlə müqayisədə keçiləsi, bağışlanması mümkün olan hal sayır. Çünki sürgündəkilər nə qədər şəxsiyyət və qədrətlərini itirdilər, vətəni satmaq, millətə xəyanət kimi alçaqlığa getmədilər. Amma bu zaman son xəlifə Əbdülməcid İstanbulda ingilis əsgərlərinə şəxslərə məhəbbət paylayırdı. İqtidar sahibləri taxt-taclarını qorumaqdan ötrü ingilis missionerləri qarşısında şərəf və ləyaqətlərini satırdılar, millətə, vətənə xəyanət edirdilər.

Belə bir acı mənzərənin etirafı zorunda qalan müəllif yazır ki, bir tərəfdən İstanbul iqtidarının doğurduğu bu rəzalət, digər tərəfdən Ankaranın milli istiqlal davası kimi şərəfli bir hərəkət! Ə.Ağaoğlu sonralar da bu mövzuya dönə-dönə qayıtmışdır: “Bəşərdə ağıl və zəka, iqtidar və istibdad xassələri qaldıqca bir qisminin digər qisim üzərində üstünlüyü, bir qisminin digər qismini idarə etməsi zəruri və təbii olaraq qalacaqdır. Şəkli hökumət nə olursa olsun millətlər daima məhdud bir azlıqdan ibarət olan zümrə tərəfindən idarə olunmuşlar və olunacaqlar. Məsələ yalnız bu azlığın müraciət etdiyi ilhamın mənbəyindən və mahiyyətindən, idareyi dövlətə verdiyi şəkil və istiqamətdən, təqib etdiyi qayələrdən ibarətdir. Əsl mühüm və canlı məsələ budur” (1, s.39).

Nəhayət, M.K.Atatürkün: “Malta əsarətinə qarşılıq Anadoluadakı ingilis əsirləri sərbəst buraxılacaq!” – qərarından sonra Malta sürgünündə olanlar ingilis əsirləri ilə dəyişdirilir və beləliklə, Ə.Ağaoğlu da İstanbula doğru min bir müşkülə qarşılaşdığı yolçuluğa çıxır.

Beləliklə, iki ildən artıq davam edən sürgün həyatı başa çatır. Malta məhbuslarını gətirən gəmi İtaliya sahillərinə yan alır. Azərbaycanda müstəqil sovet respublikası qurulduğunu və onun başında çoxdan tanıdığı fikir və mübarizə dostu Nəriman

Nərimanovun dayandığını öyrənən Əhməd bəy doğma vətənə qayıtmaq qərarına gəlir. O, bu haqda İtaliyanın Taranto şəhərindən N.Nərimanova göndərdiyi 11 may 1921-ci il tarixli məktubunda ətraflı yazır. Əslə rus dilində olan həmin məktub “Kommunist” qəzetinin 1921-ci il 19 iyun tarixli 109-cu sayında aşağıdakı qeydlə dərc edilmişdir:

“Doktor Nəriman Nərimanov yoldaşımız namına Azərbaycanda məruf və məşhur Əhməd Ağayevdən bir məktub alınmışdır ki, ruscadan tərcüməsini tamamilə aşağıda dərc edirik”.

Əhməd bəyin dünyagörüşünün və onun sosialist inqilabına münasibətini öyrənmək baxımından mühüm sənəd olan bu məktubda deyilirdi: “Möhtərəm Nəriman! 26 aylıq əsarətdən sonra nəhayət mən buraxıldım və başqa arkadaşlarımız ilə bərabər gətirilib bizim xilaskarımız olan Ankara hökumətinin Romadakı nümayəndəsinə tapşırıldıq.

Doğrusunu söyləsəm, mən indi də bilmirəm ki, mənə neyçin həbs etmişlərdi və indi nə səbəbə azad edirlər? Bu uzun müddətdə qoca vaxtımda nə qədər cismani maddi və mənəvi əziyyətlər çəkdiyimi, təhqirlər və istehzalar gördüyümü təsəvvür eləməzsiz. Mənim ailəm İstanbulda qalıb məndən az əziyyət çəkmirdi. Mən iki dəfə sizə müraciət etmişəm, ailəm də həmçinin müraciət etmişdir. Ola bilsin ki, bizim diləkçələrimiz ya sizə gəlib yetişməmişdir və ya siz belə müavinət etmək imkanı əldə edə bilməmişsiniz” (9, s.36-37).

Professor Vilayət Quliyevin tədqiqatlarından (9) öyrənirik ki, Malta məhbuslarını ingilislərin əlindən xilas etmək üçün Ankara hökuməti ilə birlikdə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov da mümkün olan bütün yollara baş vurmuşdur. O, hətta Bakıda saxlanan ingilis əsirləri ilə Malta sürgünlərini dəyişdirmək təşəbbüsü ilə də çıxış etmişdi. Bu fakt Əhməd bəyin məktubunda da etiraf olunur: “Bakıda bulunan ingilis əsirləri hadisələrindən və bizi xilas etməyə çalışdığımızdan bizi unutmduğumuz məlulumumuz idi. Görünür ki, siyasi vəziyyətdən dolayı bunu icra etmək sizə mümkün

olmamışdır. Bununla bərabər istər mən, istər mənim arkaşaş-
larım təşəbbüslərinizə qarşı sizə minnətdardılar”.

Lakin məktub yalnız iki görkəmli Azərbaycan ziyalı və ictimai xadimi arasındakı münasibətləri aydınlaşdıran bioqrafik çarlarla diqqəti cəlb etmir. Bu diqqətəlayiq sənəd eyni zaman-
da Malta sürgünündə olarkən Əhməd bəyin düşüncələrində, siyasi baxışlarında yaranan mühüm təbəddülatdan xəbər verir. Ə. Ağaoğlu məktubda yazırdı: “Şərsiz xeyir olmaz” – demişlər. Bu əsirlik müddətində mən çox oxudum, fikirləşdim, düşündüm. Qabaqcadan mənə tanış olan ingilis dilini əsaslı surətdə öyrən-
dikdən sonra onun sayəsində və fransız dilinin köməyi ilə mən Qərb kultürünün əsasları haqqında çox oxudum. Sizə də məlum olduğu kimi, müsəlman millətlərinin dillərini də bildiyimdən mən çoxdan lazımcınca Şərqi bilirdim.

Bütün bu mütaliələr, düşüncələr və bu müddətdə görmüş olduğum təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirdi ki, istər Şərqdə, istərsə Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan, qaba arzu, güclülərin gücsüzləri əzməkləri üzərində durmaqdadır; o şeyə ki, mədəniyyət, hüriyyət, müsavat deyilir, zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsul-
idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam etdikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur. Ondən ötrü yeganə qurtuluş hal-hazırda Rusiyada hükməfərma olan ideal sayəsində mümkündür. Mən bu hərəkətin rəhbərlərinə, bəşəriyyətin xilas-
karlarına, istirahət, məhəbbət və səadət üçün insaniyyətə doğru yol göstərən peyğəmbərlərə baxan kimi baxıram. Bu, Şərq üçün də yeganə qurtuluş yoludur... İştə Şərqi əsarətdən xilas edəcək və onunla bərabər Qərbi də qurtara biləcək budur” (9, s.37).

İngilislərin əli ilə göndəriləndi məhrumiyyətli və ədalətsiz sürgün, Türkiyədə və Azərbaycanda Avropa imperialistlərinin törətdikləri özbaşınahılardan doğan sarsıntı, bir zamanlar Qərbi tərəqqinin, mədəniyyətin beşiyi sayan, Qərbdən öyrənməyə çağırən Əhməd Ağaoğlunun dünyagörüşündə ciddi təbəddülat

yaradır. O, despotik, gerilikçi Şərqi də, imperialist Qərbi də eyni qətiyyətlə rədd edir. O, inanır ki, “bu üsul-idarə öz yalan və riyakarlığı ilə davam etdikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur”. Nə qədər qərribə olsa da, Əhməd bəyin nəzərləri bu dəfə Şimala – Rusiyaya yönəlir. O, insanlıq üçün nicat yolunu bolşevik ideyalarında – “Rusiyada hükməfərma olan idealda” görür. Əhməd Ağaoğlunun fikrinə, Rusiya inqilabının rəhbərlərinin böyüklüyü onların imperialist istismar üsullarını rədd edərək qurmağa başladıkları yeni cəmiyyətdə “təyini-müqəddərati-millî, millətlərin federasyonu və daxili işlərdə millətlərin ixtiyaratı prinsiplərini” əsas tutmalarında idi. Əhməd bəy Rusiya inqilabı ideyalarını “Şərqi əsarətdən xilas edəcək və onunla bərabər Qərbi də qurtara biləcək” bir qüvvə hesab edirdi (9, s.37).

Bu məktubunda özünün əhval-ruhiyyəsini emosional bir tərzdə belə səciyyələndirən Ə. Ağaoğlunun dünyagörüşündəki ziddiyyətlərə toxunaraq professor Şahnəzər Hüseynov yazır ki, marksizm təfəkkür tərzinə, Rusiyadakı inqilabi hərəkətə müsbət münasibətin səbəbləri böhranlı sürgün illərinin fəsadlarında axtarılmalıdır (7, s.9). Məhz belə bir psixoloji durumda yazılmış olan məktubda bildirilirdi ki: “Biz Şərq millətləri bütün varlığımızla bu ideala iltihaq edərək Şərq naminə onun vücudə gəlməsinə xidmət etməliyik. Ələlxüsus, İslam Şərqi onu qəbul edəcək və bütün Asiyayı, Afrikayı öz arxasınca dartaraq, bütün Qərbi də onun qarşısında səcdə etməyə məcbur edəcək, zəhmət-
keş sinfi istismara alan imperialistlərdən onu xilas edəcəkdir. Bu barədə Bakı fəvqəladə tarixi bir rol oynaya bilər. İslam Asiyasının yol mərkəzində bulunan Bakı öz coğrafi və iqtisadi vəziyyəti sayəsində bütün Asiya təbliğati üçün asanlıqla bir mərkəz halını ala bilər. Bu təbliğati təşkil etmək bir vəzifədir” (9, s.38).

Ə. Ağaoğlunun zəhmətkeş təbəqələrin mənafeyini ifadə edəcək, istər Qərbi, istərsə də Şərqi öz arxasınca dartmağa qabil olacaq bir ideal axtarışı mütəfəkkirin yalnız tarixi-mütərəqqi mövqeyindən irəli gəlir. O, İslam aləmində hər hansı bir mütə-

rəqqi, liberal-demokratik təbəddülatın, hərəkətin və bütövlükdə təkamülün uğurlarını alqışlayır və dəstəkləyirdi. Təsadüfi deyildir ki, o, Türkiyənin respublika quruluşunu, onun ilk prezidenti Atatürkün siyasi demokratik quruculuq dəst-xəttini, daxili və xarici siyasətini müdafiə edir, bu sahədə onun məsləkdəşi rolunda fəaliyyət göstərirdi. Sovet diplomatı S.Aralov özünün xatirələrində (13) Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşündəki sosial-demokratiya prinsiplərinin mövcudluqlarından bəhs edirdi. Ə.Ağaoğlunun mənəvi təkamülü Avropa maarifçiliyinin, ümumbəşəri mütərəqqi baxışların, dünyanın böyük mütəfəkkirlərinin humanist ideyalarının, məhəlli-milli, islami dəyərlərin və onların zəminində şəxsi, subyektiv təhlil süzgəcindən keçmiş qənaətlərin qovşağında baş vermişdir (7, s.10).

Nəhayət, Əhməd Ağaoğlu yalnız nəzəri mülahizələrlə, tarixi paralellərlə kifayətlənmirdi. O, konkret fəaliyyət göstərməyə hazır idi və gənc Azərbaycan Sosialist Respublikasına öz xidmətini təklif edirdi: "Möhtərəm doktor, əgər mənim nəzəriyyə və imanımın səmimiyyətinə, qabaqca əhəmiyyət verə bildiyinizdən şimdiki bir yararlıq göstərəcəyimə inanırsınız isə, əmrinizə əməl etmək üçün bir sözünüzü bəklirəm. Açıq söyləyəlim: məni bu işə vadar edən xüsusi bir səbəb də var. Mənim əlli bir yaşım vardır. Qocalığım yaxınlaşır. Bir neçə illik qüvvəm qalmışdır. Mən istərdim ki, bu illərimi doğma vətənimə ithaf edim, son çağlarımı orada keçirəm, vətənimin torpağında dəfn olum" (9, s.38).

Məktubundakı fikirləri baxımından Ə.Ağaoğlu nə qədər səmimi olsa da, bu da bir tarixi faktıdır ki, Nəriman Nərimanova bu sətirləri yazanda iki yol ayrıcında idi. O, Ankara ilə Bakı arasında qalmışdı: "Məni Ankaraya cəlb edirlər və orada yenə geniş fəaliyyət imkanı verirlər. Hərgah vətənim imtina edərsə, mən oraya gedirəm".

F.Gülsevənin yazdığına görə Ə.Ağaoğlu 1921-ci il 28 may tarixində artıq İstanbula yetişmişdi (6, s.96). O, bu vaxt N.Nərimanovdan aldığı cavab məktubunda Azərbaycana dəvət edilirdi.

N.Nərimanov, Ə.Ağaoğlunu dərhal Bakıya, yeni hökumətdə yüksək bir vəzifəyə dəvət etmişdi. Görünür, Türkiyəyə gəldikdən və soyuq başla, faktlar əsasında hər şeyi araşdırdıqdan sonra Əhməd bəy "Azərbaycanımı? Türkiyəmi?" – dilemmasında ikinciyyət üstünlük vermiş, bütün türklərin xilas yeri saydığı yeni Türkiyəyə xidməti amorf sovet rejiminə qulluqdan üstün tutmuşdu. Bütün bunların nəticəsi kimi doktor Nərimanova göndərilən və xalqımızın hər iki böyük oğlunun səciyyəsinə, qarşılıqlı münasibətlərinin təmizliyini, saflığını müəyyənləşdirməyə imkan verən ikinci tarixi məktubunu yazmışdır.

Bu məktubunda N.Nərimanovun səmimiyyətini qiymətləndirən, şəxsiyyətini uca tutan Ə.Ağaoğlu, onu Azərbaycana dəvət etdiyinə görə minnətdarlığını bildirir və dəvəti qəbul edə biləcəyinin səbəblərini açıqlayır. O, N.Nərimanovdan fərqli siyasi əqidəyə, ideoloji cəbhəyə qulluq etdiyini, onu Malta əsərdən qurtarıb Atatürkün öndərlik etdiyi milli qurtuluş davasında fəal iştirak etmək arzusunun və istiqlal hərəkətinə qoşulmağı özü üçün vicdani və insani borc hesab etdiyini ən mühüm səbəblər kimi göstərir. Azərbaycan elmi ictimaiyyəti üçün maraqlı ola biləcəyini ümid edərək həmin məktubu eynilə təqdim edir:

"Pək əziz və möhtərəm Nəriman Bəy əfəndi,

Əski bir dost haqqında göstərdiyiniz böyük təvəccübə qarşı çox minnətdar və mütəşəkkirəm. Fəqət üç türlü düşüncə məni bu təvəccühdən yararlanmaqdan menedir;

1. Təmsil etdiyiniz fikir sisteminə qatılmamaqdayam,
2. Türklər üçün tək qurtuluş imkanının Osmanlı türklüyündə bulunduğu haqqında sizcə də bilinən əski fikir və qənaətim,
3. Məni əsərdən qurtararaq mənə yenidən can və varlıq vermiş olan Ankaraya koşmanın mənim üçün bir namus borcu olduğu fikrim.

Bu üç düşüncə, məni doğum yerim olan Azərbaycana gəlməyə və mənə təklif olunan yüksək məqamı qəbul etməyə

mane olur. Sizin kimi hər şeydən əvvəl açıqlıq və doğruluğa qiymət verən bir zətin məni mazur görəyindən şübhə etmirəm. Türklük bölmə qəbul etməyən bir bütündür. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada yapılsa mübarəkdir, müqəddəsdir. Sizin kimi doğru və səmimi bir zətin bütün Türk aləminin və özəlliklə Osmanlı Türk mühitinin keçirməkdə olduğu bugünkü faciəli böhran arasında, Azərbaycanın başında bulunması, bütün Türk aləmi üçün xeyirli bir əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir məqam sahibi olaraq, mən də Ankarada, Ankara rəislərinin məyyəyətində və ikimiz də daşdıığımız fikir və qənaətlər içində – hər şeyin üstündə olan Türklüyə xidmət. İştə məsafələrin uzaqlığına rəğmən bizi birləşdirəcək və təmin edəcək qayə.

Bakı gözələrinizdən hörmət və məhəbbətlə öpər, qardaşım ilə ailəsinə yüksək himayənizə əmanət edirəm” (3, s.141-142).

Ə. Ağaoğlu N. Nərimanova yazmış olduğu sonuncu məktubundan bir neçə gün əvvəl Ankaraya – o zaman Milli Təhsil və Tədrisatı Bakanları olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) bəyə bir məktub yazaraq Ankaraya gəlmək istədiyini bildirmişdi.

Bu məktubda Əhməd Ağaoğlunun həyat amalı öz əksini tapmışdı, – o, dünyanın harasında olursa-olsun, türklüyə xidməti ən müqəddəs vəzifəsi sayırdı. Təbii ki, bu vəzifə və iman gətirdiyi qayələr onu türklüyün taleyi ilə bağlı ən odlu, ən qaynar nöqtələrə çəkirdi. 1921-ci ildə Türk dünyası üçün belə qaynar nöqtə, böyük və qədim bir millətin taleyinin həll edildiyi Anadolu idi. Əhməd Ağaoğlu Anadoluya – Milli Mücadilə qəhrəmanlarının sırasına, onu Malta sürgünündən qurtaran Mustafa Kamal Paşanın köməyinə tələsirdi.

Hər iki məktubun tarixi və məzmunu təsdiq edir ki, Ə. Ağaoğlunun Rusiyadakı “ideallara” münasibəti, orada cərəyan edən hadisələrin mahiyyətindən xəbərdar olmamasından, onları yaxından müşahidə etmək imkansızlığından, bolşevik iqtidarının niyyətlərini gizli saxlaya bilmək məharətindən doğmuşdur. “Panislamist”, “pantürkist”, “qatı qərbçi” damğası vurulmuş bir insanın marksizmə və

bolşevizmə “ideal” kimi baxması məntiqə sığmayan bir haldır. “Doğunun tək əlacı demokrasiyə” deyən bir şəxsin bu əlacı Rusiyada axtarması səbəbini həm yuxarıda sadələşdirdiyimiz imkansızlıq və məlumatlılıqda, həm də Qərb mədəniyyəti çevrəsinə mənsub imperialist dövlətlərin işğalçılıq siyasətlərinin amansız nəticələrində axtarmaq lazımdır. Çünki həmin dövrdə qələmə aldığı bütün yazılarında Ə. Ağaoğlu müasir mədəniyyətin demokratik prinsiplərini Qərbdə axtarıb, Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi quruluşlarını, müəssisə və təşkilatlarını, düşüncə tərzlərini örnək kimi mənimsəmənin Şərq üçün qaçılmaz bir zərurət olduğunu döndə-döndə təkrarlamışdır. Bu yolda – Qərb mədəniyyətini tam anlamıyla, bütün müəssisələrlə birlikdə qəbul etmək, “Bu və bənzəri fikirlərdən, iqtisadi və ictimai məsələlərdəki fərqli düşüncələrdən dolayı başlanğıcda bərabər olduğu islamçı və türkcü aydınlarla fikri mücadilə içinə girmiş, başda İsmayıl Qasımlı olmaq üzrə, Babanzadə Əhməd Naim, Süleyman Nazif, Yaqub Qədri, Şövkət Sürəyya Aydınir və Məhəmməd İzzət tərəfindən şiddətlə tənqid edilmişdir” (8, s.465).

Əslində qərbçi düşüncə tərzini Ə. Ağaoğlunun Paris, Bakı, İstanbul və Ankara dövrü yaradıcılığının bütün sahələrində nəzərə çarpmış, düşüncəsini hər zaman məşğul etmişdir. Onun məhz Qərb fikri və ideyalarını təbliğ etdiyi üçün “Fərəng Əhməd” adı ilə tanındığı Bakı mühitindəki yazılarında, 1919-1920-ci illərdə Malta sürgünündə olarkən qələmə aldığı “Üç mədəniyyət” əsərində (2), 1922-ci ildə Ankarada “Hakimiyyəti milliyyə” qəzetində dərc edilmiş silsilə məqalələrində, 1942-ci ildə isə “İxtilalı, inqilabı” adı ilə nəşr edilmiş kitabında (1) Avropa mədəniyyətinin mənimsənilməsi uğrunda apardığı mübarizə qətiliyi və kəskinliyi ilə Cümhuriyyətdən sonrakı yaradıcılığında heç də “geri qalmır”. Əksinə, Cümhuriyyətə qədərki dövr yaradıcılığında problemin qoyuluşu, məsələnin şərhli, böhrandan çıxış yollarının aranması, qurtuluşun yalnız Avropa mədəniyyətinə girilməsi ilə mümkünliyi ideyası

tarixilik prinsipi və müqayisəli təhlil üsulu ilə izah edilmiş, məntiqi, inandırıcı faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Ə. Ağaoğlunu həyatı boyu düşündürmüş, narahat etmiş əsas mədəniyyət problemləri sürgün illərində qələmə aldığı "Üç mədəniyyət" əsərində sistemli bir ifadəsini tapmışdır. Ə. Ağaoğlu şəxsiyyətinin və ideyalarının bu əsərdə daha qabarıqlığı ilə özünü büruzə verməsi müasirlərinin də diqqətindən yayınmamışdır. M. Ə. Rəsulzadə bu barədə yazırdı ki, "Özünəməxsus mücadilə və münasipşə hərəkətilə Türkiyəyə idealist Avropa nəşriyyatçılığını gətirdüyü üçün arkadaş və akranı arasında "ustad" avtoritetini qazanan Əhməd bəyin fikri həyatındakı şəxsiyyətini təsbit üçün, Malta əsərəti əsnasında yazdığı "Üç mədəniyyət" risaləsinə müraciət etmək lazımdır" (10).

Ə. Ağaoğlu Maltada sürgündəyəkən (1919-1921) yazdığı və yalnız Cümhuriyyət dönməndə yayılana bilən "Üç mədəniyyət" əsərində dünyanın tanıdığı üç böyük mədəniyyətdən Budda-Brahma və İslam mədəniyyətinin çökməkdə olduğunu, Qərb mədəniyyətinin isə bütün ünsürlərilə dünyaya hakim olduğu fikrini irəli sürmüş, təməl prinsipləri insan haqq və hüriyyəti olan Qərb mədəniyyətinin mənimsənilməsinin qaçılmaz bir zərurət olduğunu təkidlə söyləmişdir.

Ə. Ağaoğlu mədəniyyəti daha geniş, bütün tərifləri özündə ehtiva edən və bu kəlməyə ən geniş mənanı verən "həyat tərzii" kimi qəbul edərək yazır: "Mədəniyyət demək – həyat tərzii deməkdir". Bir şərtlə ki, burada həyat qavramının özü ən geniş və hərtərəfli bir məna daşımali, həyatın bütün sahə və tərəflərini, maddi və mənəvi hadisələrini özündə ehtiva etməlidir. Belə olan halda mədəniyyət düşüncə və axtarış tərzindən başlayaraq geyiniş şəklinə qədər həyatın bütün təzahürlərini, hadisələrini əhatə etmiş olur (2, s.4).

Müasir mədəniyyətin mənimsənilməsində üstünlüyün yalnız elm və texnikaya bağlılığını qəbul edərək digər tərəflərdən vaz keçmək istəyənləri nəzərdə tutan Ə. Ağaoğlu yazır ki, onlar

Avropa mədəniyyətinin nöqsanlı və hətta iyərnc tərəflərindən qurtulmaq niyyətilə o mədəniyyətin bir süzgəcdən keçirilməsini istəyirlər. Halbuki, "Bir mədəniyyət zümrəsi bölünməz bir bütündür. Parçalana bilməz. Qalibiyət və üstünlüyü qazanan onun bütünlüyüdür" (2, s.11). Vahid orqanizm halına gəlmiş Avropa elmi-texniki tərəqqisi də bu bütünlüklə şərtlənir. Müasir dünyanın elm və bilikləri məhz Avropa şəraitinin, ümumi ünsürlərinin, mexanizminin bəhrəsidir. Ə. Ağaoğlu mədəniyyət çevrəsini canlı orqanizmlərlə müqayisə edərək, onun bütövlüyünü o bitkilərə bənzədir ki, yetişmələri və inkişafı üçün bəlli şərtlərin olmasına möhtacdirlər. Başqa çevrələrdə, başqa şərtlər içində həmənlə solub gedərlər. Avropa mədəniyyəti də yalnız elm və texnikası ilə deyil – bütünlüyü, ümumi əlamətləri, xüsusiyyətləri, bütün nöqsanları və fəzilətləri ilə qələbə çalmışdır (2, s.11-12). Odur ki, bu sellab qarşısında öz həyatını elə onun vasitəsilə mühafizə etmək istəyənlər onu olduğu kimi qəbul etməlidirlər.

Ə. Ağaoğlu eyni mədəniyyət çevrəsində olan, eyni dinə etiqad edən, hətta eyni dildə danışan xalqların milli şəxsiyyətlərinin dəyişməz olduğunu, aralarındakı fərqin daimi olduğunu bildirməklə bərabər, belə bir sual da verir ki, əcəba millətdə dəyişməyən, ölməstüz, müqəddər bir özəllik, bir özlük varmıdır? Əsla yox! Tarixdə dinini ən azı iki dəfə dəyişməyən hansı millət vardır? Əxlaq və hüquq da mahiyyətləri etibarilə belə dəyişəndir. Dünən fəna və çirkin sayılan bir şey və ya hərəkətin, eyni çevrə içində bu gün yaxşı və gözəl sayıldığı, hər gün hamımızın şahidi olduğumuz hadisələrdəndir (2, s.14). Az-çox "əbədilik qoxusu dildən gəlir. Fəqət bu da gerçək və ümumi deyildir" (2, s.15). Bununla bərabər bir millətin tarixində ən sağlam olan və həmin dəyişməz dərəcəsinə varan amil dildir. yəni yalnız dildir ki, mahiyyəti dəyişmədən inkişaf xüsusiyyətlərini daşıyır.

Demək ki, ümumilikdə şəxsiyyət və özlük deyilən məşhum dillə bərabər bir millətin maddi varlığında başqa bir şey deyildir. Hər maddi vücudun bir şəxsiyyəti vardır. Yəni onu başqa

vücdulardan, başqa əşyadan ayıran tərəflər vardır. “Bunun kimi, millət varlığı ilə belə bir şəxsiyyət daşıyır. Digər millətlərdən mütləq surətdə ayrılır. Fəqət bu şəxsiyyət filan əxlaq və hüquqla, filan muzik və timari ilə şərtlənmiş deyildir” (2, s.15).

Ə. Ağaoğluna görə eyni mədəniyyətin dəyişik bir çox əlamətləri, müəssisələri çeşidli millətlərin ruhlarından keçərkən müxtəlif şəkil və rəng alır. Hər millət onlarda özünə xas və doğuşdan gələn şəxsiyyətini əks etdirir. Ə. Ağaoğlu Qərb mədəniyyət çevrəsində ingilis, alman, fransız və s. xalqların, Şərq mədəniyyət çevrəsində isə türk, ərəb, fars və s. xalqların milli xüsusiyyətlərini – belə bir şəkil çoxluğunu, özəlliyi milli şəxsiyyət adlandırır. Onun qənaətinə görə özlük deyilən şey elə bundan ibarətdir. Bu doğuşdandır, müqəddərdir, istəyə bağlı deyildir, istər-istəməz özünü göstərir. Kainatda eyniyyət yoxdur. Eyniyyət olmadıqca şəxsiyyət labüddür. Başqalarından heç bir alışı onu təhlükə qarşısında qoymaz. Əksinə olaraq, özünü göstərmək üçün yeni sahələr hazırlar. Milli şəxsiyyəti yalnız hərəkətsizlik öldürər. İstər fərdlərdə və istər millətlərdə həyat nə qədər koyu (həqiqi) və qüvvətli isə, şəxsiyyət də o nisbətdə ziyadədir. Qəlbinin həyəcanlarını yeni ahənglərlə söyləməyən, zəka və dimağının məhsullarıyla insanlığı verimli etməyə qüdrətli olmayan, fəaliyyətinin meyvələrini ümumi bazara çıxarmayan cəmiyyətlər hansı şəxsiyyətdən, hansı özlükdən söz edə bilərlər (2, s.17).

Malta sürgünündə yazılmış “Üç mədəniyyət” əsərini nəzərdə tutaraq M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, Osmanlı imperatorluğunun I dünya müharibəsindəki müdhiş fəlakəti Əhməd bəyin ötədənbəri daşdığı düşüncə və tənqidlərini müəyyən bir sistem halında şəkilləşdirməyə sövq etmişdir. Uzaq Şərq – Budda mədəniyyəti kimi, Yaxın Şərq – İslam mədəniyyətinin də Qərb mədəniyyətinə qəti surətdə məğlub olduqlarını özünəməxsus kəskin bir ədə ilə yazan Əhməd bəy bu risaləsində bizə mütləssib bir qərbçi sifətilə təqdim olunmaqdadır (10).

Ə. Ağaoğlu sürgün dövründə yazdığı hər iki əsərində qətiyyətlə bəyan edirdi ki, bütün Şərqi öldürən və bizim də bir çox səy və çalışmalarımızı, fəaliyyətlərimizi batıl edən – prinsipsizlik, riyakarlıq, cəhalət və təşkilatsızlıqdır. Bütün bunlara “çarə tapmadıqca belə başımızdan əskik olmaz, toxmaq daima başımızın üzərində asılı durar” (1, s.66-67). “Ya çağa uyaraq müəssisələrini olduğu kimi, qəlbləri və ruhları ilə qəbul edib uyğulayacağıq və ya bunu etməyərək məhvimizə razı olacağıq... Mədəniyyət əlaında məğlubiyyətimiz qətidir. Qalib mədəniyyəti mənimsəmək məcburiyyətindən vaz keçilə bilməz” (2, s.17, 146).

Gətirilən sitalardan da göründüyü kimi, həyatı boyu gah “panislamist”, “pantürkist”, gah da “qatı, mütləssib bir qərbçi” və bəzən hətta marksizmə və Rusiya bolşevizminə meyillənən bir fikir və siyasət adamı kimi ittihamlarla üzlaşən, tənqidlərə məruz qalan Ə. Ağaoğlunun düşüncələrindəki, yazılarında müəyyən ifratçılıq halları tarixi, ictimai, siyasi vəziyyət və Türkiyədə, Rusiyada, Azərbaycanda, bütövlükdə bütün dünyada baş verən hadisələrin sürətli inkişafı və dəyişmələri ilə izah olunmalıdır. Burada fikri ideallar, qənaətlərlə yanaşı, sürətli dəyişmələrlə müşayiət olunan ictimai durum, daxili və xarici siyasət, xalqın düşar olduğu hadisələrin gedişatı da hökmən nəzərə alınmalıdır. Çünki Ə. Ağaoğluna qarşı qaldırılan “ittihamlar”ın tam, məntiqi bir əsası yoxdur. Bu “ittihamlar”ın hər birini o, öz əsərlərində dəfələrlə cavablandırmışdır. Ə. Ağaoğlu N. Nərimanova ünvanladığı məktublardan bir il sonra – 1922-ci ilin avqustunda bu barədə yazır: “Dünyada heç bir millət xarici siyasətini müsbət, daimi, dəyişməz əsaslar və prinsiplər üzərində qura bilməz. Çünki xarici münasibətin mahiyyət və istiqaməti yalnız o millətin iradəsinə tabe deyildir. Bu iradənin xaricində zühur edən bir çox amillər və hadisələr hər gün o münasibəti poza bilər və siyasi adamların bütün məharət və qeyrətləri bu dəyişmələri vaxtında müşahidə və qeyd edərkən mənsub olduğu məmləkətin ibrei siyasətini ona görə

çevirməkdən ibarətdir. Dünənki düşmən bu gün dost ola bilir və əksinə bugünkü dost yarın düşmən ola bilir. Ona görə də aramızdakı Şərq və Qərbə aid ictimai ixtilafı sifət xarici siyasət sahəsinə məhdud qalırsa, belə bir ixtilafda məmləkət üçün heç bir zərər və ziyan görməyiz. Biz bu gün Şərq siyasəti tərəfdarıyıq. Zira məmləkətim üçün mənafeini bunda görüyoruz və bugünkü şərait davam etdiyi, Şərq akvamı (qövmləri) və xüsusilə Rusiyada bugünkü vəziyyət davam edildiyi müddətə, bu siyasətin tərəfdarı olacağıız. Lakin yarın hər hansı bir səbəb dolayısıyla, məsələn, Rusiyada əksinqilab olaraq imperialist kadeler resi kara gəlırsə, dərhal siyasətimizin dəyişməsinə arzu edərəm. Zira o zaman bugünkü siyasətin məmləkətim üçün pək zərərli olacağına da tamamən kaniim” (1, s.64).

Deməli, istər fikir adamı, istərsə də siyasət adamı kimi Ə. Ağaoğlunun məqsədi, amalı təkdir: Türklüyə xidmət, kəltürə sahib durmaq şərtilə müasir mədəniyyəti mənimsəmək, demokratik prinsiplərə əsaslanan cəmiyyət qurmaq. Bu mənada fəaliyyətinin ayrı-ayrı dövrlərində, ictimai-siyasi situasiyaların dramatikliyindən irəli gələn mövqə dəyişkənliyi fonunda daha çox sabit görünən faktlardan biri bundan ibarətdir ki, Ə. Ağaoğlu ictimai problemlərin həllinin birinci yolunu Avropa mədəniyyətini mənimsəməkdə görmüş və bu məsələyə münasibətində daha səmimi olmuşdur. Gerçəkdən də Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığında, baxışlarında, ümumiyyətlə nəzəri və əməli fəaliyyətində daha çox qətiyyətli və səmimi olduğu mövzulardan biri kəltür və mədəniyyətlə bağlı idi. O, yuxarıda da vurğuladığımız kimi, bütün həyat və yaradıcılığı boyu qətiyyətlə söylədiyi bir fikri sürgün illərində yazdığı əsərlərində xüsusi bir iddia ilə bəyan edirdi ki: “Qəlblə, hisslə şərqli olmaq, dimağla, qafa ilə qərbli olmaq, işlə bizim məmləkətimiz üçün arzu etdiyimiz ən yüksək ideal və təsəvvür edə bildiyimiz yeganə çareyi nicat! Bir sözlə kəltür etibarilə Türk-İslam qalmaq və mədəniyyət etibarilə də Avropalı olmaq istərəm” (1, s.65)

Şübhəsiz, Əhməd Ağaoğlu kimi böyük bir həyat məktəbi keçmiş, nüfuzlu və təcrübəli bir siyasət adamının Azərbaycana gəlib orada fəaliyyət göstərmək istəməsi, hər şeydən əvvəl, onun böyük vətənpərvərliyindən xəbər verirdi. Onun bolşevik ideallarının insanlığı xilas edəcəyi barəsindəki düşüncələrinə gəldikdə isə, bu təbii ki, bir aldanış idi, həm də daha çox ümitsizlikdən, çıxılmazlıqdan doğan aldanış idi. Gizli deyil ki, bolşeviklər ilk baxışdan son dərəcə cəlbədiciləri görünən şüarlar arxasında gizlənərək bir müddət özlərini dünyanın bir sıra mütərəqqi yazıçı, alim və ictimai xadimlərinin nəzərində əzilənlərin dostu, köləliyin, zülm və istismarın barışmaz düşməni kimi qələmə verə bilmişdilər. 1918-1921-ci illərdə Sovet Rusiyasında gedən proseslərə dərindən bələd olmayan Əhməd Ağaoğlu da ilk növbədə bolşevik şüarlarının bu zahiri cəlbədiciliyinə aldanmış ola bilirdi.

Əhməd Ağaoğlunun mübarizəsinə və ideallarına tərs mütənasib görünən bu məktubla bağlı mühüm bir təfərrüat – məktubun kimə ünvanlandığına da diqqət yetirmək lazımdır. Əhməd bəy, Nəriman Nərimanovu kifayət qədər yaxşı tanıyırdı, onun fikir və düşüncələrinə, millətin, torpağın və dilin taleyi ilə bağlı məsələlərdə prinsipliliyinə və dönməzliyinə bələd idi. Əhməd bəy inanırdı ki, Nəriman Nərimanov sadəcə hakimiyyət, rəyasət naminə özünün prinsiplərindən imtina etməz, arxasında qüvvə dayanarsa, onu əymək, sındırmaq o qədər də asan olmaz. Məhz bu baxımdan Əhməd Ağaoğlu sovet Azərbaycanında, doktor Nərimanovun rəhbərliyi ilə xalq və millət üçün işləməyi mümkün sayırdı. Və nəhayət, unutmayaq ki, məktub uzaq Rómada, iki ildən çox davam edən sürgün həyatından sonra, kifayət qədər gəttür-qoy edilmədən və təhlil aparılmadan yazılmışdı. Ona görə də, fikrimizcə, Əhməd Ağaoğlu zehniyyətinə təsirləri baxımından yalnız müəyyən məqamlarına toxunmağa çalışdığımız sürgün illərinin təzadlı düşüncə və baxışları (xüsusilə də, çahan savaşı və sonrakı dövrdə dünyanı

cənginə almış böhranlı ictimai, siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni hadisələr kontekstində baxıldıqda) təbii sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Ahmet. İhtilalı, inkilabı? Ankara, 1942.
2. Ağaoğlu Ahmet. Üç mədəniyyət. İstanbul, 1972.
3. Ağaoğlu Ahmet. Mütareke və sürgün hatıraları (Yayına hazırlayan: Ertan Eğribel – Ufuk Özcan). İstanbul, Doğu Kitabevi, 2010.
4. Ağaoğlu Samet. Babamdan hatıralar. Ankara: Zerbamat matbaası, 1940.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.
6. Gülseven Fahrettin. Ahmet Ağaoğlunun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadeleləri. "Azərbaycan" dergisi, Ankara, 1989, sayı: 268, s.72-109.
7. Hüseynov Şahnəzər. Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. Bakı, 1998.
8. İslam ensiklopediyası. I cild. Ə. Ağaoğluya aid məqalə, s.464-466.
9. Quliyev Vilayət. Ağaoğlular. Bakı, Ozan, 1997.
10. Rəsulzadə M.Ə. Ə. Ağaoğlunun vəfatı münasibətilə yazdığı məqalə. "İstiqlal", Berlin, 1939; "Azərbaycan" dergisi, Ankara, 1952, sayı 4, s.11-13.
11. Süleymanlı Mübariz. Ahmet Ağaoğlunun zihniyyətinə təsirləri baxımından sürgün illəri. Ahmet Ağaoğlunun "Mütareke və sürgün hatıraları" əsərinin Ertan Eğribel və Ufuk Özcan tərəfindən hazırlanmış nəşrinə təqdimat (ön söz). İstanbul: Doğu kitabevi, 2010, s.33-46.
12. Talıbzadə Kamal. Əhməd Ağaoğlu və onun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" əsəri. Seçilmiş əsərləri. İkinci cild. Bakı: Azərneşr, 1994.
13. Аралов С. Воспоминания советского дипломата. Москва, 1960.

Mubariz Suleymanli

Ahmet bey Agaoglu in exile in Malta

Summary

This paper is based on Ahmed Agaoglu's memoirs which include 1918- 1921 years, historical sources and studies of researches on this issue. We tried to evaluate objectively to the contrary thoughts of Agaoglu at this era (At two years which he spent on Island of Malta). In this study reviewing the affects of exile life which spent with important Turkish persons, on thoughts of Agaoglu. In article is mentioned the letters which are written to Nerimanov. We examine the differences of these letters which are written in short period. His tendency to bolshevism is considered as because of his temporary mental tendency and lack of knowledge about the nature of the events taking place in Russia. This article shows the causes of why Agaoglu joined to the national struggle of Anatolia and entry service of Mustafa Kamal. In article used studies of researchers from Azerbaijan, Turkey and Russia.

Key words: Ahmed Agaoglu, culture, civilization, social justice, independence.

MÜTAREKE, SÜRGÜN VE İMPARATORLUĞUN TASFİYESİNE DAİR

Osmanlı Devleti'nin uzun çözülme sürecinin başlangıcı XIX. yüzyıl başlarına kadar geri götürülebilir. Geleneksel Osmanlılık siyasetinden vazgeçilmiş ve Batıcılığa devresi açılmıştır. İmparatorluğun bu yüzyılda karşılaştığı sorunların asıl kaynağı siyasi olduğu gibi, çözülme süreci de temelde siyasi niteliktedir. Belirli bir Batılı gücün yedeğinde girilen ve birbiri ardı sıra gelen harici savaşlar bunun bir başka görüntüsüdür. Öte yandan Batılı devletlerin müdahaleleri sonucu iç sorunlar da büyümüştür. Mora ve Girit ayaklanmalarının peşinden Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması Osmanlı'nın bütün bir yüzyıl boyunca karşılaştacağı ve çözmekte büyük güçlükler çekeceği sorunların ilk örneğidir: Devletin gayrimüslim tebaasının ulusçu eğilimlerle ayrışması. Yunan bağımsızlığı diğer uluslar için de bir model oluşturmuştur. "İyi niyetli" çabalarla girilen Tanzimat da soruna çare olamayacaktır. Batılı devletlerin Balkanlardaki kışkırtma ve müdahalelerinin ardı arkası kesilmemiştir. Sorunun kaynağı dizginsiz Batı yayılmacılığıdır. Sorun Batı sorunudur, ama Osmanlı bu açmazdan kurtulmak bir yana, Batı dengeleri içinde rol üstlenerek ve Batılı güçler arasındaki çelişkilerden yararlanarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Böylece sorunları gittikçe büyüyen Osmanlı Devleti, Batı için Doğu sorununun en önemli maddesi haline gelmiştir. Yunanistan ve Mısır'da başlayıp bütün Balkanlara yayılan isyan, ayaklanma ve savaşlar XX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Art arda gelen Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin - Çanakkale gibi önemli bir askeri-mevzi başarıya rağmen - Batı güçleri karşısında siyasi mahkumiyetiyle sonuçlanmıştır. İmpa-

ratorluk, yüzyıla yayılan savunma savaşlarında bütün enerjisini tüketmiş, nihayet I. Dünya Savaşı'nın sonunda, kendisiyle birlikte iki imparatorluğun (Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusyası) da sonunu getirecek gelişmeler içinde tasfiye edilmiştir. Yeni dönemde Osmanlı'nın çöküşü ve yokluğu dünya tarihinin yeniden biçimlenmesi açısından son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Ancak gelişmelerin tamamen Batı dünyası lehine gerçekleştiğini sanmak safdillik olacaktır. Osmanlı'nın tarih sahnesinden silinmesi savaşın hiçbir tarafa üstünlük kazandırmaya yetmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın sonlanması Batı içi çelişkilerin sona ermesini sağlayamadığı gibi, kısa süre sonra yeni bir hesaplaşmayı da zorunlu kılmıştır. Birinci büyük savaştan muzaffer ama yıpranmış olarak çıkan İngiltere dünya egemenliğini sürdürmekte büyük güçlüklerle karşılaşacak, giderek yerini ABD'ye bırakmak zorunda kalacaktır.

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sona ermesi sadece Türkiye için değil Batı dünyası için de yeni gelişmelere yol açmıştır. Türkiye açısından baktığımızda, Mondros Mütarekesinin oldukça ağır koşulları, İttihatçı devlet kadrolarının etkisiz hale getirilmesi ve İstanbul'un işgali, merkezi siyasal iradeyi adeta felç olma noktasına getirmiştir. Bu gelişme, İstanbul'dan bağımsız yeni bir siyasal merkez için arayışları zorunlu kılmış, çok geçmeden Anadolu'da milli mücadele hareketi başlamıştır. Aynı yıllarda dünyanın birçok yerinde Batı egemenliğini tehdit edecek gelişmeler alevlenmiştir. Bolşeviklerin öncülüğü ve tahrikiyle Kafkasya, Orta Asya, Çin, Hindistan ve İslam dünyasında İngiliz karşıtı ulusal hareketler ivme kazanmıştır. Bolşevik anti-emperyalist propaganda ve self-determinasyon ilkesi İngiltere'nin dünya egemenliğini tehdit ve tahdit edecek düzeye ulaşmıştır. İngiltere bir yandan içeride muhalefetin ağır baskısına direnmeye çalışırken diğer yandan sömürgelerini denetlemekte çeşitli güçlüklerle karşılaşmaktadır. Üstelik ABD Başkanı Wilson'un

açıkladığı ulusal self-determinasyon hakkı ilkesi dolayısıyla bir de burnunun dibinde peydahlanan İrlanda sorunu ile boğuşmak zorunda kalmıştır.

Savaş sonu gelişmelerinin İngiltere'yi zor durumda bırakmasına karşılık, Türkiye'nin Batı güçleri tarafından denetlenmesi can alıcı bir önem taşımaktaydı. Büyük savaş, Batılı devletler arasındaki hiçbir temel meseleyi çözmeye yetmemişti. Bu nedenle İngiltere'nin himaye ve desteğiyle gerçekleşen Yunan işgalinin yanı sıra İstanbul'un müttefik güçler tarafından yeniden işgali söz konusu olmuştur. Türkiye, siyasi kadroları, ordusu ve devlet kurumlarıyla büyük ölçüde etkisizleştirilmesine rağmen, Batılı güçler için hala çok bilinmeyenli bir denklem olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle savaş sonrasında, savaşta işbirliği yaptığı Almanya gibi müttefiklerinden çok daha ağır ve çok yönlü yaptırımlara maruz bırakılmıştır. Mütareke ve ardından gelen Malta sürgünü, bütün bu olayların başlangıcında yer alan ve daha sonra izlenecek diplomasinin yönünü birinci derecede belirleyen gelişmelerdir. Kısa süre sonra Anadolu'da başlayacak milli mücadeleyi ve Türkiye'nin yeni yönelişlerini bu koşullar içinde anlamlandırmak doğru olacaktır.

Mütareke ve Malta sürgünü hakkında ilk söylenebilecek şey, İngilizler tarafından, büyük bölümü Almanya yanlısı kadrolardan oluşan İttihatçıların tasfiyesinin sağlanmasıdır. İngilizler, gerçek amaçlarını birtakım bahanelerin arkasına gizleyerek söz konusu kadroları iki yılı aşkın bir süre esaret altında tutmuşlar, bu süre içinde Türkiye'deki gelişmeleri kendi kontrolleri altında tutmayı ummuşlardır. Amaçları açısından kısmen başarılı oldukları da söylenebilir. İttihatçı kadroların etkisizleştirilmesine karşılık İtilafçı/İngiliz yanlısı kadrolar serbest ve faal kalmışlardır. Sözgelisi, Malta'da İttihatçılar endişe içinde gün sayarken, yıllarca yurtdışında sürgünde bulunan Sabahattin Bey gibi İngilizperverler yurda dönerek özgürce faaliyet gösterme olanağı bulmuşlardır. Başka deyişle İngiliz dünya egemenliğine karşı muhtemel direnç unsurları

baskı veya denetim altında tutulurken, imparatorluğun siyasi varlığına son verebilecek uygun ortam hazırlanmıştır. Sonraki bütün gelişmeler -Anadolu milli hareketi de dahil olmak üzere- imparatorluğun adım adım çöküşüne katkıda bulunacak niteliktedir.

Ağaoğlu'nun Mütareke dönemi ile sürgün yaşamına dair gözlem ve tanıklıkları bu karanlık devre ışık tutacak niteliktedir. Sürgün sırasında tuttuğu günlük birkaç açıdan önemlidir: Öncelikle Mütareke yıllarında sorumlu hükümetin ve İtilafçı kadroların İtilaf devletleriyle kurdukları ilişkiler, sorumsuz ve teslimiyetçi tutumları, İstanbul'un boğucu ortamı, Beyazıt'ta gerçekleştirilen idamlar, halkın yaşadığı ağır koşullar ve içine düştüğü ümitsizlik, birtakım zümrelerin bu olumsuz koşulları kendi menfaatlerine dönüştürme gayretleri, gayrimüslimlerin yaptıkları taşkınlıklar, İttihatçı avı, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu geçen aylar; kısacası Ağaoğlu'nun dönemin İstanbul'unda bizzat tanık olduğu manzaralar gözümüzün önünde canlanmaktadır. (Ağaoğlu başta padişah olmak üzere Damad Ferit, Ali Kemal gibi hükümetten üst düzeyde sorumlu kişileri açıkça "ihanel" ve "alçaklık"la itham etmektedir.) İkinci olarak, hatıralar, Limni ve Malta sürgününün farklı yönlerini aydınlatacak mahiyettedir. Sürgün koşulları, tutukluların moral durumları, yaşadıkları fikir bunalımı ve zihniyet dönüşümleri hakkında birinci derecede gözlemler içermektedir. İlgili çekici olan, bu sürgünden sonra hiçbir İttihatçının eski angajmanlarını hatırlamak bile istememesidir. Dirençleri kırılmıştır. Sürgünden sonra yurda dönerek imparatorluk karşıtı yeni siyasi kadrolar içinde yer alacak olanları bambaşka bir ortam ve yeni koşullar beklemektedir. Üçüncüsü, hatıralar, Mütareke ve işgal dönemi ile günümüz Türkiye'sinin koşulları arasında bazı yönlerden paralellikler, benzerlikler kurmamız için anlamlı veriler içermektedir. Dördüncüsü ve en önemlisi, Ağaoğlu, Batı'nın ikiyüzlülüğü ve Batı sorununun Türkiye için nasıl felaketsel sonuçlar doğurabileceği konusunda

kritik ipuçları vermektedir. Bu açılardan günlük bellek tazeleyici olduğu kadar öğreticidir de.

Ahmet Ağaoğlu'nun sürgün yaşamı ve düşünsel serüveni ile Türkiye'nin serüveni arasında bir bağlantı vardır. Ağaoğlu, Mondros Mütarekesi'ni izleyen dönemde İngilizlerin baskısıyla birçok üst düzey İttihatçıyla birlikte tutuklandı ve Bekirağa Bölüğü'nde yaklaşık dört ay geçirdi. Bu dönemde İttihat ve Terakki hükümetinin önde gelen yöneticileri -Enver, Talat ve Cemal Paşalar- yurtdışına kaçmış bulunuyorlardı. Geride kalanlar ise açık hedef durumuna düştüler. Bekirağa Bölüğü'ndeki sorgulamalar tamamlanınca siyasi tutuklu olarak önce Limni adasındaki Mondros'a, sonra da Malta'ya götürüldü. 28 Mayıs 1919 gecesi Princess Ena adlı İngiliz gemisi 78 kişilik sürgün kafilesiyle hareket etti. Bunların 67'si Bekirağa Bölüğü'nden alınan ve resmi tutanaklarda adları geçen kişilerdir. Diğer 11 kişinin Türk makamlarına bildirilmemiş olması İngilizlerin telaşına ve hukuksuzluğuna delalet eder. Tutuklular arasında Ahmet Ağaoğlu'nun dışında Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ebüzziyade Velid, Ahmet Emin (Yalman) gibi yazar ve gazeteciler; Fethi (Okyar), Yarbay Ali (Çetinkaya), Abdülhalik (Renda), Ali İhsan (Sâbis) Paşa gibi yüksek rütbeli ordu mensupları; sadrazamlık görevi yapmış Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa ve Şeyhülislam Hayri Efendi gibi yüksek bürokratlar ve etkili parti üyeleri vardır. Bu 78 kişilik katile Amiral Calthorpe tarafından birinci sınıf tutuklular olarak görülmüş ve Limni adasındaki esir kampında dört ay tutulduktan sonra Malta'ya nakledilmiştir. Şuna dikkat çekmek gerekir ki, sürgün mekânının Limni/Mondros'tan Malta'ya aktarılması, tutukluları moral olarak çökertmeye yönelik psikolojik bir baskı yöntemidir. Sürgün mekânı olarak Mondros'un seçilmesi de sembolik bir anlam taşır: İngilizlerin Mondros'ta imzalanan mütareke koşullarının dayatılmasında ısrarlı tutumu ve Türk makamlara bir gözdağı.

Çoğu İttihat ve Terakki hükümeti içinde yer alan veya İttihatçıların savaş sırasındaki sorumluluklarını paylaşan sürgünler, liderlik vasfı taşıyan ve İtilaf devletlerine karşı muhtemel bir direnişi örgütleyebilecek olan kişilerdir. Bu nedenle öncelikli olarak saf dışı edilmeleri düşünülmüştür. Değişik zamanlarda yapılan başka tutuklamalarla sürgün sayısı artacaktır.

İtilaf güçlerinin sözcüleri ve İstanbul hükümeti tarafından değişik sürgün sebepleri öne sürülmüştür. Çeşitli suç isnatları vardır ama hiçbir somut delil ortaya konmuş değildir. Ağaoğlu siyasi tutuklu olarak sürgünde bulunmalarını şu kızgın cümlelerle sorgulamaktadır: "Bizi İngilizler ne sıfatla buraya getirdiler? Hükümet mi teslim etti, yoksa kendileri mi aldılar? Behemehal başımıza gelen bu macera tarihte emsali görülmemiş bir hâdisedir ki, Osmanlılık ve hilafet için ebedî bir leke ve şin teşkil edecektir. Tarihte görülmemiştir ki, bir devlet şeyhülislamlık makamını ihraz etmiş bir ruhanisini, sadrazamını, vükelâ, meb'us, muharrir ve paşalarını üç-dört ay muhakemesiz hapsettikten sonra düşmanın eline teslim etmiş bulunsun! Bu rezaleti yalnız VI. Sultan Mehmet gibi sefil birisi irtikâp eder!" İttihatçıların tutuklanma şekli ve Ağaoğlu'nun bu haklı suçlamaları, sürgünün sıradan bir olay olmadığını göstermektedir. Mütareke sırasında ve sonrasında girilecek yeni düzenlemelerin en belirgin habercisi niteliğindedir.

Tutuklanıp Malta'ya sürgüne götürülenler İttihatçı siyasi kadrolardır. Ama hepsinin aynı siyasi yaklaşım içinde olduğu söylenemez. Aralarında, büyük savaş yıllarında Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu gibi pantürkizm siyasetine bağlı olarak faaliyet gösterenler olduğu gibi, Said Halim Paşa, Ubeydullah Efendi gibi panislamistler de vardır. Pantürkist hareketin en önemli özelliği, Rusya'ya karşı bir savunma stratejisi olarak hizmet görmesidir. Panislamizm ise doğrudan İngiltere'nin egemenlik alanını hedefliyor; özellikle Hindistan ve Müslüman Arap dünyasının Almanya'nın egemenlik çıkarları doğrultusunda İngilizlere karşı örgütlenmesini ifade ediyordu. Osmanlı Devleti'nin ve

müttefiklerinin savaştan yenilgiyle çıkması sonunda her iki siyaset de geçersizleşecek ve sönmeye yüz tutacaktır. Malta sürgünü bu dönüşüm açısından oldukça kritik bir dönüm noktasıdır.

Ağaoğlu'nun sürgün sırasında tutmaya başladığı günlük, 1918'de Azerbaycan'dan ayrılışından başlayarak, Batum üzerinden İstanbul'a gelişi, Mütareke koşulları, ağır ateşli hastalığı, tam bu esnada başlayan tutuklamalar, Bekirağa Bölüğü'nde sorgulamalarla geçen aylar, yetkili kişilerin muğlak suçlamaları, İstanbul'da İtilaf güçlerine mensup askerlerin tutumları, yerli ahalinin çaresizliği, yöneticilerin içinde bulunduğu gaflet ve halka yönelik yaptıkları itidal çağrılar, İstanbul basınına yansıyan beyanatlar, Rahip Frew gibi İngiliz sözcülerinin faaliyetleri, bir İngiliz vapuruna bindirilerek Ege Denizi'ne açılmaları, ayrılış sırasında ailelerin yaşadığı dram vb. olayların anlatımıyla sürmektedir. Ağaoğlu, bazı tutukluların deniz yolculuğu sırasında gemilerinin batırılacağı veya İngilizler tarafından kurşuna dizilecekleri kuşkusunu yaşadıklarını aktarmaktadır. Daha sonra Limni'de geçen aylar, mahkumiyet koşulları, tutukluların kendi aralarında yaşadıkları fikir ayrılıkları ve gündelik yaşam temposuna ilişkin tafsilatlı gözlemlere yer vermektedir.

Günlüğün tutulma biçimi ve üslubu da ilgi çekicidir. Ağaoğlu yaşadığı zorluklar, aile özlemiyle uykusuz geçen geceleri ve zihinsel hesaplaşmalarından vb. bahsetmekle birlikte, bu türden kişisel yaşantıların anlatımıyla yetinmemektedir. Ayrıca sürgün koşullarına, İngiliz askerlerle Türk mahkumlar arasındaki ilişkilere dair detaylı bilgiler vermekte; eline geçen gazetelerden İngiltere'nin Doğu politikasını, Avrupa'daki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri, muhtemel barışın koşullarını büyük bir merakla izleyerek yorumlamaya çalışmaktadır. Diğer sürgünlerin gündelik yaşamları hakkında verdiği bilgiler de önemlidir. Ziya Gökalp'in katıldığı sosyoloji ve felsefe konferanslarında, tutukluların değişken ve edilgen ruh hallerinde, kendi aralarındaki ihtilaflarda, bir zihniyet değişimi geçirmekte oluşlarının işaretleri yakalanabilir. Günlük, Osmanlı

İmparatorluğu'nun çöküş yılları hakkında – sınırlı bile olsa – bazı değerlendirmeler yapmamıza da izin vermektedir. Ağaoğlu'nun, İngilizlere ve yerli işbirlikçilerine yönelik hırçın ve direngen bir üslup kullandığı göze çarpmaktadır. Ağaoğlu'nun, mahkumlar arasında İngiliz yetkililere karşı oldukça cesur karşı çıkışlarda bulunduğu görülmektedir. Muhtemelen İngilizlerin antipati duydukları kişilerin başında gelmektedir. Belki de bu nedenle adadan en son tahliye edilen kişiler arasındadır.

Maruz kaldıkları sürgünün hak ve adalete uygunluğu sorunu, aynı zamanda Sorbonne'lu bir hukukçu olan Ağaoğlu'nun zihnini en fazla meşgul eden sorunlardan biridir. Günlüğünde sıklıkla, kendilerine "savaş esiri" muamelesi yapıldığından, gerçek bir yargımanın olmayışından, yetkili makamlar tarafından kendilerine yönelik uzun süre herhangi somut bir suçlama getirilmemesinden, yargısız-hükümsüz aylar boyunca alıkonulduklarından, kamp koşullarının kötülüğünden yakınmakta; sürgünün gerekçeleri ve bu gerekçelerin muğlaklık ve dayanaksızlığı hakkında da açıklamalarda bulunmaktadır. "Beni buraya getiren ve vahşi bir hayvan gibi bu demir kafes içine sokarak günde bir parça etle ekmeğe atanlar bütün müracaatlarına rağmen bir tek kere olsun bana günah ve cürmümün ne olduğunu söylemek istemediler." diye yazmaktadır.

Ahmet Ağaoğlu'nun günlüğü, sürgün koşulları ve gündelik yaşam temposu hakkında da çarpıcı bilgiler içermektedir. Özellikle Limni'deki esir kampında mahkumların haberleşmelerinin ve tedavilerinin engellendiği, gerçek bir izolasyon ortamının söz konusu olduğu, barınma ve gıda sorunlarının çözümünde kendilerine türlü güçlükler çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Limni'de kaldıkları dönemde mahkumların aileleriyle serbestçe mektuplaşmaları önlenmiştir. Sınırlı sayıda ulaşan mektuplar bile sansüre tabi tutulmaktadır. "Pek kısa ve yalnız aile ahvalinden bahseden mektuplar kabul edilmiştir." Memleketin içinde bulunduğu durumdan bahseden mektuplar

alikonulmuştur. Ağaoğlu, İstanbul'dan gelen birkaç gazetenin de haber içeriği yönünden son derece zayıf olduğunu, bu durumun basının ciddi bir sansüre tabi tutulduğunun belirtisi sayılabileceğini belirtmektedir. Ziya Gökalp'in oldukça büyük bir yekun tutan *Limni ve Malta Mektupları*'nın bu açıdan da okunması gerekir.

Ayrıca Ağaoğlu siyasi tecrit koşulları yanında sıklıkla barınak ve yiyeceklerin kötülüğünden şikâyet etmektedir. Kaldıkları barınak için biraz da kinayeli bir üslupla "fıçı", "ağıl" gibi tabirler kullanmaktadır. Bunlar, demir tellerle çevrili bir arazinin ortasında, demir kafesli ve kilitli barakalardır. Sıcaktan ve gürültüden uyumak mümkün değildir. Günlüğün anlatımından, tutukluların bozguna uğramış bir ruh halini yaşadıkları, teslimiyetçi düşüncelere kapıldıkları, başka sorumlular bularak kendi siyasal geçmişlerini aklama peşine düştükleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Tecrit bir anlamda bu iç hesaplaşmanın ve geçmişten kurtulma çabasının kaynağıdır. Bütün bu olumsuzluklara karşılık günün belirli saatlerinde ve subay nezaretinde dışarı çıkmalarına, açık havada gezmelerine izin verilmektedir. Bazılarının ıssız yollarda öldürülme korkusuyla böyle bir olanaktan yararlanmaktan kaçınması ve kafeste kalmayı tercih etmesi, sistemli baskı altında tutulduklarının bir belirtisidir. Yine tutuklular, tecritte belli bir biçimde yönlendirildiklerini gösterecek biçimde, İngiliz gazetelerini ve sınırlı da olsa (ciddi sansürden geçirildiği belli olan ve günü geçmiş) bazı İstanbul gazetelerini okuyabilmekte, ders ve konferansları takip etmekte, kendi aralarında fikir tartışmaları yürütmekte, briç, dama ve satranç oynayıp resim yaparak vakit geçirmektedirler. Bu açıdan sürgünün, mahkumlara bir tür akademi ortamı sunduğu ve siyasi görüşlerini yeniden gözden geçirmelerine vesile olduğu söylenmelidir. Bu açıdan Malta sürgünlüğü yeni Türkiye'nin siyasi ve fikri temellerinin kuruluşu açısından önemli dönemeçlerden biridir denebilir.

Malta sürgünlüğünü yeni koşullarla ilişkili açık, özgürce bir tartışma ve eleştiri süreci olarak değerlendirmek mümkün

değildir. Şurası açıktır ki tutuklular sürgünde oldukça zor koşullar altında yaşamışlardır. Ağaoğlu, sürgünde karşılaştıkları olumsuz muamele hakkında şu cümleleri kaydeder: "Bu gibi muameleler belki Afrika vahşileri üzerinde icra-yı tesir eder! Fakat bizi de müteessir ettirmek istemek tıflâne bir hüiyadır. Maatteessüf bu gayri insani muamelelere karşı protesto olunmasını ne kadar teklif ettim ise de bir fayda vermedi. Arkadaşlara dinlettiremedim. Biz Türkler ne kadar sabur ve mütehammiliz! Doğrusu bu derecesi benim hoşuma gitmiyor ve hissizliğe atfetmeye meyyalim." Ağaoğlu'nun, kendisi ve diğer önde gelen İttihatçıların sürgün yaşamı hakkındaki gözlemleri gerçekçi bir tasviri ortaya koymaktadır. Günlüğü, Malta mahkumlarının değişen halet-i ruhiyelerini yansıtan adeta bir barometre gibidir. Birçok tutuklu arkadaşının yaşadıkları moral bozukluğu satır aralarından okunmaktadır. Bu anlatımlardan, bazı İttihatçıların İngilizlere karşı teslimiyetçi bir tutum içine girdikleri anlaşılmaktadır. Sözgelisi Almanlarla barış anlaşması imzalandığı haberini alan bazı mahkumlar serbest bırakılacakları fikrine kapılmışlardır. "Diğerleri ise bilâkis pek bedbindirler ve İngilizlerin bizi imha edecekleri fikrindedirler. Ben ise bunun ikisinin arasındayım: İngilizler ne bizi mahvederler, ne de serbest bırakırlar. Bizi atalete mahkûm edeceklerdir. Ötede beride uzun müddet süründüreceklerdir. Belki de beynelmîl mahkemeye tevdi ederler." Buna karşılık Ağaoğlu, uğradıkları haksızlıklar karşısında adeta tek başına kararlı bir hukuk mücadelesi içine girdiğini ifade etmektedir. Barış görüşmelerinde izledikleri tutum dolayısıyla İngiliz yüksek makamlarına, İtilaf devletleriyle işbirliği içinde olan ve acz gösteren Osmanlı padişahına ve İtilaf kadrolara oldukça sert eleştiriler yöneltmektedir. Onları tutarsızlık, ihanet ve ikiyüzlülikle itham etmektedir. Osmanlı yöneticilerinin içine düştükleri gaflet hakkında şöyle yazmaktadır: "Padişah ve etrafını almış olan budalalar zannettiler ki, memleketi Avrupalılara teslim ve zillet ibraz etmekle kurtarabilirler. Halbuki onlar zillet ve meskenete

katlandıkça, ötekiler küstahlıklarını, tecavüzlerini arttırdılar. Hükümdar ve hükümet namdar kumandanlarını, memleketin güzide adamlarını teslim etmekle namuslarından bile vazgeçmiş oldukları halde ötekiler tarafından bir zerre bile merhamet ve şefkat ibraz olunmadı". Diğer siyasi tutukluların bu tür hassas konularda suskunluk gösterdikleri ve tereddütlü davrandıkları düşünülmürse, Ağaoğlu'nun bu çıkışlarının cesurca olduğu teslim edilmelidir. Ancak yine de biraz aşırıya kaçan, öznel nitelikte ifadelere başvurduğunu belirtelim. Malta firarilerinden Ali İhsan Sâbis'in hatıralarına müracaat etmek belki daha gerçekçi bir resim verebilecektir.

Şüphesiz sürgünün en ilgi çekici yönlerinden birisi Ziya Gökalp'in entelektüel sohbet ve tartışmalarıdır. Verdiği ders ve konferansların büyük bölümünü *Felsefe Dersleri* adı altında kendi el yazısıyla kaleme aldığı on iki defterde toplamıştır. Çoğu mahkum okuma, araştırma ve düşüncelerini paylaşma yönünde enerjik bir çaba içinde olmuşlardır. Sözgelisi Ağaoğlu, bazı arkadaşlarına Rusça öğretirken kendisi de İngilizcesini geliştirir ve İngiliz edebiyatının seçkin eserlerini okumaya yönelir. Günlüğünde belirttiğine göre, Ziya Gökalp bir yandan sosyolojinin matematiksel kesinlikte bir bilim olduğu yolunda aşırı pozitivist yargılar içeren konuşmalar yaparken, öte yandan "vecd", kıymetler, maneviyat, kolektif ruh/şuur gibi metafizik konulardan bahsetmekte, sosyologun kitleler önünde oynayacağı sevk edici rolü peygamberlerin çığır açıcı rolüne benzetmektedir. Ağaoğlu'nun aktardığı bu anekdot, sürgündeki sosyologumuzun zihninin ne kadar "özgür", ama bir hayli de karışık olduğunun göstergesidir.

Günlükte ele alınan bir başka tema, Batı politikalarının ikiyüzlülüğüyle ilgilidir. Ağaoğlu ömrü boyunca hayranlık beslediği Batı uygarlığının başka bir yüzünü görmüştür ve duyduğu hayal kırıklığını gizlemez. Batı uygarlık değerlerinin büyük savaş sırasında çürüdüğünü düşünür. Örneğin *Times* gazetesinde okuduğu bir makaleden "Düşman ricalini tahkir

etmek ve ezmek beşerî bir vazifemizdir. Onların, gerek mensup oldukları muhitleri içinde ve gerek bütün beşeriyet nazarında her türlü haysiyet ve nüfuzu kırılmalıdır" pasajını aktardıktan sonra tepkisini şu sözlerle ortaya koyar: "Fakat bu tahditleri İngilizler yalnız Türkler hakkında tatbik edebildiler. Ne Bulgaristan, ne Avusturya-Macaristan, ne de Alman ricalinden hiçbir kimse bizim durumumuza maruz kaldı!" Ağaoğlu'nun, ABD başkanı Wilson'ın ortaya attığı ve milliyetlere göre yeni siyasi sınırlar belirleyen self-determinasyon siyasetine yönelttiği keskin eleştiriler de son derece düşündürücü ve önemlidir. "Wilson iflas etti. O kadar etti ki, hattâ kendisi bile ne yaptığını bilemiyor. Meydana bütün milletlerin kendi mukadderatına malik oldukları fikrini attığı halde kendisi bizzat herkesten evvel İngilizlerin Mısır üzerinde drektuasını tasdik etti. Fakat Mısır'ın yanı başındaki bedevî Hicaz Arapları ve ahalinin üçte birini teşkil edemeyen Yahudileri müstakil bir hükümet haline getirdi. Türkler hesabına bir Ermenistan kurmak istediği halde İngiltere'nin yanı başında İrlanda, Hindistan ve saire unutuluyor." Geçtiğimiz yüzyılın koşullarını belirleyen ve toplumlar arasındaki eşitsizliği besleyen politik ilkeler hakkındaki bu saptamalar, bugün dahi çoğu yakın dönem tarihçisinin farkında olmadığı bir gerçeği ifşa etmektedir.

Asıl hastalığın Avrupa'nın kendisinde olduğu kanaatinde olduğunu, İngiltere'nin kendi değerlerine ihanet ettiğini yazan Ağaoğlu, bir yandan da sürgün bulunduğu yıllarda İngiliz basını, özellikle *Times* gazetesini yakından izlemekten geri durmaz. İlgisi ve okumaları salt Osmanlı Devleti'nin yakın geleceği ile sınırlı kalmamış, dünyadaki yeni gelişmeler üstüne de düşünmüş, daha önceki görüşlerini gözden geçirmiştir. Malta sürgününü izleyen dönemde Ağaoğlu'nun Batı uygarlık değerleri konusundaki görüşlerinin belirgin bir değişim gösterdiğini öne sürmek yanlış olmaz. Hatta İngiliz kültürüne sempatisinin zihninin derinliklerinde bu yıllarda yer ettiğini öne sürmek güç olmayacaktır. Batı uygarlığının üstünlüğüne, Doğu (İslam ve Buda-

Brahman) uygarlıklarının çöküşünün ise kesinleştiğine dair görüşleri berraklık kazanmıştır. Nitekim bu değişimin izlerini “Üç Kültür” başlıklı makalesinde ve Malta’da kaleme almaya başladığı *Üç Medeniyet* adlı eserinde görmek mümkündür.*

Ağaoğlu’nun Limni’de tutmaya başladığı günlüğün Malta’ya götürülmeden hemen önce kesintiye uğraması, ne yazık ki Malta koşulları hakkındaki gözlemlerinden yoksun kalmamıza sebep oluyor. Ama Gökalp’in Malta tasviri belirli bir fikir verecek niteliktedir. Polverista Kışlası’ndan yazdığı mektuplarından birinde ailesine şöyle yazar: “Bulduğumuz yer, Malta’daki üserâ karargâhlarının en iyisidir. Burası zabıtlere ve küçük zabıtlere aileleriyle oturmak üzere yapılmıştır. Bina üç kattır. Her katta on daire vardır. Demek ki otuz aile burada barınabilir. Her dairede iki üç oda ile bir banyo odası vardır. El yıkamak, banyo etmek için daireden çıkmaya hacet yok. Daima akan musluğu var. Her taraf elektrikle mücehhez. Demek ki Avrupa’daki büyük otellerden birinin içindeyiz.” Gene de, bütün sürgünlerin aynı şartlar altında yaşadıklarını düşünmemek gerekir. Tutuklu erler için düzenlenmiş kamplarda şartlar daha kötüdür.

Gayrimüslimlere kötü muamelede bulunarak savaş suçu işledikleri iddiasıyla suçlandıkları halde, haklarında herhangi bir somut ve gerekçeli delil bulunamayan Malta sürgünleri iki yılı aşan tutukluluk süreleri sonunda, Ankara hükümetinin de baskısı sonucu serbest bırakıldılar. Aralarında eski ordu komutanı Ali İhsan Paşa’nın da bulunduğu 16 kişilik bir grup 1921 yılında sürgünden kaçmayı başarmış ve kaçanların bir bölümü Milli Mücadeleye katılmıştır. Başlangıç ve bitiş tarihleri göz önünde bulundurulduğu zaman, Malta sürgünü ile Anadolu’daki Milli Mücadelenin hemen hemen üst üste çakıştığı görülür. 1919-1922 yılları, Türkiye’deki gelişmelerin en kritik safhasını oluşturur. Bir yandan Milli Mücadele sürerken seçkin bir politik

kadronun İngilizler tarafından alıkonulup pasifleştirilmesinin bir anlamı olmalıdır. Meselenin bu yönünün de aydınlatılması gereği bulunmaktadır. Tahliyeden sonra Malta sürgünlerini yepyeni bir ortam ve koşullar beklemektedir. İmparatorluk fiilen sona ermiştir ve Ankara merkezli yeni bir rejim kurulmaktadır. Sürgünlerden bir bölümü inzivaya çekilirken, diğerleri büyük bir enerji ve şevkle yeni Türkiye’nin yaratılması işine koşulacaktır.

Son olarak, Ağaoğlu’nun günlüğünün yayınlanma serüveni hakkında bilgi verelim. “Mütareke ve Malta Hatıraları” ilk defa, Ağaoğlu’nun kurucusu ve başyazarı olduğu *Akın* gazetesinde, “Gündelik Hatıra Defterimden” ibaresiyle, 29 Mayıs-19 Ağustos 1933 tarihleri arasında tefrika edildi. Hatıraların kaleme alındığı tarihin başlangıcının 21 İkinci Kânun 1918 olduğu görülüyor. Ancak notlar 3 Temmuz 1919 tarihinde kesintiye uğramaktadır. Bu tarihten itibaren Malta’dan tahliyenin gerçekleştiği 1921 Mayısına kadar geçen döneme ait yazarın başka notlarına ulaşamadık. Dolayısıyla Ağaoğlu’nun ilk kez *Akın*’da yayımlanan günlüğünü, “Mütareke ve Malta Hatıraları” başlığını taşımakla birlikte, eksikli bir metin olarak görmek gerekir. Çünkü günlüğün tamamı, yazar henüz Limni’de tutsak iken kaleme alınmıştır. Biz de bu nedenle Sosyologca Kitapları dizisi içinde yayımladığımız kitaba “Mütareke ve Sürgün Hatıraları” başlığını uygun gördük. Hatıraların eksikli olması elbette değerini azaltmıyor; Malta sürgün edebiyatı içinde anlatımı, olaylara bakış açısı ve yüksek duyarlılığı itibarıyla öne çıkan değerli bir metin olarak görülebilir. Kitabın “Sürgün Dönüşü” başlığını taşıyan son kısmı hatıralara bir bütünlük kazandırmak amacıyla tarafımızdan eklenmiştir. Bu kısım daha önce Ağaoğlu’nun kızı Tezer Taşkiran tarafından “Ne İdik Ne Olduk?” başlığıyla *Hayat Mecmuası*’nda (Cilt: 1, Sayı: 6-10, Şubat-Mart 1978) yayımlanmıştır.

Ahmet Ağaoğlu’nun, birçok açıdan dönemin koşulları ve sonrası gelişmeler hakkında yapılacak değerlendirmelere ışık tutacak nitelikte olan günlüğünün gün ışığına çıkmasında yardım-

* Malta sürgünü hakkındaki bazı gözlemlerine *Üç Medeniyet* adlı kitabında da yer verdiğini belirtmeliyiz. Ancak burada, Batı’ya yönelik ifadelerindeki eleştirelilik adeta buharlaşmıştır.

larını esirgəməyən sayın Hakkı Uyar'a ve 67 tefrika halindeki metni büyük bir emək vererek derleyen öğrencisi Tayfun Eroğlu'na təşəkkürü borç biliyoruz. Hakkı Uyar kitaba sunuş yazısıyla da katkıda bulunuyor: "Ağaoğlu Ahmet'in Mütareke ve Sürgün Hatıraları" başlığını taşıyan yazı, bir tarihçi bakiş açısıyla Ağaoğlu'nun metninin tanıtımını yaparak sürgünün belli bir yönüyle aydınlanmasını sağlıyor. Yazısının sonuna eklediği arşiv bilgileri de bu konuda araştırmaya yapacak olanları bekliyor. Azərbaycanlı kultürolog Mübariz Süleymanlı'nın Ağaoğlu'nun zihniyyət dəğişimini sürgün koşulları bağlamında dəğerləndirən yazısı da konuya oldukça ilgi çekici ve dəğişik bir bakiş getirmektədir.

Ertan Egribel. Ufuk Ozcan

About Truce and Exile of Emperorship

Summary

The tasks concerning the exile of Mutaraka, exile and advise of emperorship have been analysed from the aspect of scientific and oretical in this article. The first thing can be said about the exile of Mutaraka and Malta, ensuring of advise of unionists, the big section created of staffs of German supporters from the side of English. The English kept in capitivty the staffs more than 2 years concealing real aims back of a few reasons, during this time they expect to keep under control the development in Turkey. There have informations about actings closed policy of panturkism as Ahmet Agaoglu, Ziya Gokalp, also pan islamists as Said Halim Pasha, Ubeydullah Afandi. There noted that, there is connection between these person's life of exile and intellectual adventure and adventure of Turkey The people who arrested and exiled are unionist political staff and their truce life and creativity has been analysed in the article.

Key words: panturkism, Ahmet Agaoglu, Mutaraka

GÖRKƏMLİ AZƏRBAYCAN ALİMİ TURXAN GƏNCƏYİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Turxan Zeynal oğlu Gəncəyi 1925-ci il mart ayının 20-də Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra on doqquz yaşında təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə gedərək İstanbul Universitetinin türk və fars dilləri bölümünü bitirmişdir.

Alim pedaqoji fəaliyyətə görkəmli şərqşünas A.Bombacının dəvətilə İtaliyanın Neapol Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunda başlamışdır. Turxan Gəncəyi bir sıra ölkələrdə - İtaliyada (1949- 1953, 1956-1959), Almaniyada (1953-1956), İngiltərədə (1956- 1969) elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1969- 1970-ci illərdə bir neçə aylığa İrana qayıtmış, sonradan yenə İngiltərəyə getmiş, ömrünün sonuna qədər bu ölkənin universitetlərində fəaliyyət göstərmişdir. Alim 16 aprel 2005-ci ildə Londonda vəfat etmişdir.

Turxan Gəncəyi gənc yaşlarından geniş erudisiyası və istedadı ilə çalışdığı bütün elmi müəssisələrdə diqqət mərkəzində olmuşdur. O, bir çox Avropa dillərini gözəl bilir və əsərlərinin əksəriyyətini də bu dillərdə yazırdı. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, Lütfi Zadə dəqiq elmlər sahəsində Azərbaycanı bütün dünyada necə şöhrətləndirmişsə, Turxan Gəncəyi də filologiya, türkologiya sahəsində yetişmiş geniş miqyaslı bir alim kimi vətənimizin başını uca etmişdir.

Hələ gənc ikən şərqşünasların XXIV qurultayında iştirak edən Gəncəyi haqqında dövrün tanınmış elm və siyasət adamı Seyid Həsən Tağızadə demişdi: "Bildiyimə görə, cənab Turxan Gəncəyi yeganə iranlıdır ki, türk dilləri və tarixi üzrə ixtisas sahibidir. İtaliyada, Neapol darülfünununda məlumatlarını

təkmilləşdirməklə və tədrislə məşğuldur".

Ötən əsrin 87-ci ilində "Sovetskaya türkologiya" jurnalında Turxan Gəncəyi əsərlərinin icmalını verən rus alimi A.M.Şerbakın dediyi kimi, alimin elmi maraqları əski özbək (çığatay), əski türk (osmanlı), əski Azərbaycan və fars-tacik ədəbiyyatını əhatə edirdi.

Gəncəyinin ilk işlərindən biri Əlişir Nəvainin "Mühakimə-tül-lügətəyn" əsərinin farscaya tərcüməsidir. Bunun ardınca o, Azərbaycan şairi, farsca divan və məsnəvi müəllifi Təsir Təbrinin (1655-1717) türkcə şeirləri haqqında məqalə yazmışdır.

Alimin Hüseyn Bayqaranın memuar janrına aid olan nəsr əsəri haqqında məqaləsi öz məzmununa görə çox maraqlıdır. (Həmin əsərdə Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai və digər şairlərin xarakteristikası, orta əsrlər Xorasan həyatının müxtəlif tərəfləri haqqında məlumat verilmişdir). Məqaləyə Hüseyn Bayqaranın çığatay dilində yazdığı əsərin mətni və onun tərcüməsi də əlavə edilib.

Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətnini Turxan bəy 1959-cu ildə tərtib edib. Divanın 259 şeirdən ibarət mətnini hazırlayarkən o, Parisin Milli Kitabxanasındakı bir, Londonun Britaniya muzeyindəki iki, Vatikan kitabxanasındakı bir və V.Minorskinin şəxsi kolleksiyasındakı bir nüsxədən istifadə edib. Alimin bu nəşrinə yüksək qiymət verən görkəmli türkoloq alim A.Zayançkovski nəşrə yazdığı rəydə göstərirdi ki, Şah İsmayıl Xətai divanında Azərbaycan dilinin tarixi üçün əhəmiyyətli faktlar üzə çıxır.

Turxan Gəncəyinin ən iri həcmli işlərindən biri XIV əsrdə yaşamış şair Xarəzminin "Məhəbbətnamə" əsərinin nəşridir. Onun Britaniya muzeyində saxlanan uyğur nüsxəsinin faksimilesi əlavə edilən birinci hissəsi ön söz, transliterasiya və mətn barədə qeydlərdən, ikinci hissəsi ön sözlə mətnin italyancaya tərcüməsindən ibarətdir, üçüncü hissə isə poemada rast gəlinən türk sözlərinin lüğətini ehtiva edir. Türkoloq alim C.Kloson alimin bu nəşrinin qısa xarakteristikasını verərək onu yüksək qiymət-

ləndirmişdir.

Elxanilər dövrünün (XIII-XIV əsrlər) fars poeziyasında türk və monqol sözlərindən bəhs edən bir məqaləsində Turxan Gəncəyi göstərir ki, artıq Samanilər dövründə fars şairlərinin dilində (məsələn, Rudəkidə) türk dillərindən götürülmüş sözlərə rast gəlmək olur. Sonrakı dövrdə, Qəznəvilərin və Səlcuqilərin hakimiyyəti zamanı fars dilinə türk sözlərinin axını artmışdır. Monqol istilasından sonra fars dilinə bir sıra monqol sözləri də daxil olmuşdur.

Fars dilində türkizm və monqolizmlərin öyrənilməsini gələcəyin aktual vəzifələrindən hesab edən Turxan Gəncəyiyə görə, bu sahəyə dair xüsusi tədqiqatlar, demək olar ki, yoxdur.

"Novruznamə və türk məsəli" adlı məqaləsində Turxan Gəncəyi Novruz haqqında bu risalənin əlyazma və çap nüsxələrinin qısa icmalını verir və əsərin müəllifi barədə fikir söyləyir. "Novruznamə"nin ilk tədqiqatçıları əsərin müəllifinin Ömər Xəyyam olduğunu göstərmişlər. Bu fikrin yanlışlığını göstərən T.Gəncəyi əsərin mətnində gedən bir türk məsəli əsasında sübut edir ki, müəllif türkləri tərif edən Alib Məhəmməd əl-Xiyazi əl-Qainidir.

Turxan Gəncəyi məqalələrindən birini 1533-cü ildə Təbrizdə dünyaya gəlmiş görkəmli Azərbaycan şairi, alimi və rəssamı Sadiq bəy Sadiqinin şeirlərinə həsr edib. II Şah İsmayıl və I Şah Abbas dövründə saray kitabxanasına başçılıq edən Sadiqi 1602-ci ildə İsfahanda yaşayarkən üç hissədən ibarət külliyyat tərtib etmişdir: "Məcməül-xəvas", "Divan" və "Münşəat". Əlişir Nəvainin "Məcalisün-nəfais" əsəri əsasında yazılan birinci hissədə əski Azərbaycan, əski özbək və əski türk dillərində poetik əsərlərdən nümunələr verilib. Məqalədə müəllif Sadiqinin bütün sadalanan əski türk dillərini kamil bildiyini sübut edir.

Turxan Gəncəyi klassik türk poeziyasında vəzn və qafiyə məsələlərinə xüsusi fikir vermiş, bu barədə ciddi elmi əsərlər yazmışdır.

Görkəmli alimin elmi əsərləri bu sadalananlardan qat-qat çoxdur və biz onların hamısını əhatə etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Vaxtilə "Fəslî-kitab" dərgisinin müəlliflərindən biri onu həm də dəyərli bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirərək yazırdı: "O, məşhur bir alim olmaqla yanaşı, həm də yüksək intellektual səviyyəyə, insani dəyərlərə malik gözəl bir şəxsiyyətdir".

Dərin elmi təfəkkürə, geniş biliyə malik Turxan bəy öz yazılarına çox ciddi yanaşar, kiçik həcmli bir məqaləni yazmaq üçün uzun müddət çalışardı. Tanınmış yazıçı, alimin yaxın dostu və həmyerlisi Məhəmmədəli Müvəhhid bu barədə belə yazır: "Turxan çox oxuyub az yazan tədqiqatçıdır. Onun bilik vüsəti, fikir üfüqlərinin genişliyi ilə müqayisədə yaradıcılığı az nəzərə çarpır. Turxan ancaq öz ixtisasına dair yazılar yazar, özü də o vaxt əlinə qələm alar ki, deməyə yeni bir sözü olsun. Onun hər bir qısa və konkret məqaləsi uzunmüddətli mütləq və araşdırmaların məhsuludur".

Orasını xüsusilə qeyd etmək istəyirik ki, bu yazıda adını çəkdiyimiz azsaylı alim və yazıçı istisna olmaqla bir çox İran müəllifləri Turxan Gəncəyini yalnız fars dili və ədəbiyyatını tədqiq edən alim kimi təqdim etməyə çalışmışlar və onun əsas tədqiqat sahəsi olan türkologiyadakı fəaliyyəti üzərindən sükutla keçmişlər.

Prof.dr. Pasha Alioglu

Great Azerbaijani scientist Turkhan Ganjaji

Summary

This article is about the famous representative of Azerbaijani Emigration Literature, Turkhan Ganjaji's life and creation. He was in a center of attention of all scientific institutions which he worked. He knew several European languages and majority of his works were written in those languages. It is noticeable that, as Lutfuzadə

achieved fame over the world, either Turkhan Ganjaji was famous in the field of philology and turkology all over the world. In the article it depicts that, the author published "Divan" of Shah Ismail Khatai, in 1959. Besides, the article provides information about "Mahabbatnama" (Love letter) by Kharezmi, the Persian translation of Alishir Navai's "Mohakimat al-logatayn" and Husein Baygara's work "Novruznama and Turkish issue" written in the genre of memoir.

Key words: Turkhan Ganjaji, Azerbaijani Literature, emigration

ÇİNGİZ DAĞÇININ “KORKUNÇ YILLAR” ROMANINDA AZƏRBACANLI OBRAZI

Özət

Çingiz Dağçı ömrünün 64 ilini İngiltərədə keçirsə də, yazdığı əsərlərin əksəriyyətinin mövzusu 21 il yaşadığı Kırımın almışdır. Bunun səbəbini Zefər Karatay və Neşə Sarısoy Karatayın çəkdiqləri “Cengiz Dağçı” sənədli filmindəki müsahibəsində və “Yansılarım” əsərində belə deyir: “Kırım, Qruzufu, Məmişin bayını, Adaları, Ayu dağını, Gəlin qayasını xatırlamadığım heç bir günüm, sabahım olmayıb”. Romanlarında ən çox Rusiyanın kırımlılara etdiyi zülmə söz açılrsa da, ruslara qarşı kin, nifrət təbliğ edilməyib. Hətta insanlıq hissini itirmiş rus məmurları haqqında müəllifin dilində acı bir sözə rast gəlinmir. Onun əsərlərində hadisələrin Kırımın cərəyan etdiyi göstərilərsə də, əslində Rusiyanın, Sovetlər Birliyinin əsarət altına aldığı xalqlara etdiyi zülm ümumiləşdirilmiş formada göstərilir. Çingiz Dağçını oxuyan hər bir azərbaycanlı, özbək, qazax, qızgız, tatar, saka, ukraynalı və b. xalqların övladları sanki öz ata-babalarından eşitdiklərini orada görür.

Yazıcının romanlarında bir bölgəçilik anlayışı yoxdur, mövzuya ümumbəşəri yanaşma var. Çingiz Dağçının romanlarını oxuyarkən Afrikada, Asiyada, Güney Amerikada, Avstraliyada yaşayanlar ingilis, fransız, ispan, portuqaliyalı müstəmləkəçilərin, Doğu Türkünstanlılar çinlilərin zümlərini göz önünə gətirirlər.

Müstəmləkəçilərin adları, etdikləri zülmün forması fərqli olsa da, mahiyyəti eynidir. Çingiz Dağçının böyüklüyü ondadır ki, zülm edən, qalib görünən məğlubiyyətinin, mənaəviyyət-

sizliyinin, məhvə məhkum olunduğunun səbəblərini inandırıcı dəlillərlə ortaya qoya bilər.

Çingiz Dağçının əsərlərindəki insan surətləri, onların xarakteri rəssam palitrası kimi rəngarəngdir. Onlarla xalqın övladlarından söz açan yazıçı birisindən çox, o birisindən az danışmasına baxmayaraq hər birinin yaddaqalan surətini yarada bilər. Bu baxımdan əsərdə adı belə verilməyən azərbaycanlı, ona yardım etməyə çalışmış kırımlını – Sadiq Turanı alman faşistlərinə satmış. Bununla da işgəncələrə dözsən, lakin xeyirxahlarını satmayan azərbaycanlı onu işgəncələrə öldürənlərdən mənən çox ucada durur. Eləcə də Sovet komissarlarının və zabitlərinin xəbər tutsalar hamısını güllələyəcəklərini bildikləri halda göydən “güllə yağışı” yağdığı bir vaxtda ağsaqqallarının rəhbərliyi ilə namaz qılan özbəklərin təsviri oxucuda bu qənaəti yaradır ki, inam, əqidə yolunda ölənlər, əbədi yaşayanlardır.

Azərbaycanlılar da Çingiz Dağçını öz oğulları kimi sevinməyi bilmək üçün 2011-ci ilin sentyabr və oktyabr aylarında Azərbaycan mətbuatında nəşr olunanları oxumaq yetərlidir.

Açar sözlər: Çingiz Dağçı, Rus zülmü, Kırım, Azərbaycan, Türkiyə, İkinci Dünya Savaşı.

Giriş

Çingiz Dağçı xatirələrində və türkiyəli Zəfər və Neşə Sarısoy Karatayın çəkdiqləri “Yurdunu kayb edən adam” sənədli filmində yaradıcılığa başladığı ilk günləri yada salanda deyir ki, 1939-cu ildə quldurlar yuvası kimi tanılmağa çalışılan Bağçasaraydakı Gəray xanların sarayına getdim. Sarayın möhtəşəmliyi, tarixi keçmişinə mənə o qədər təsirəndirdi ki, “Söyləyin divarlar” şeirimini yazdım. Şeiri Akmescitdə-Simferapolda çap olunan “Ədəbiyyat” məcmuəsinə apardım. Redaktor, tanınmış şair Şamil Ələddin şeirimini oxuyub çap edə bilməyəcəklərini, onu çap üçün Azərbaycana göndərməyi

məsləhət gördü. (Karatay Zefer, Karatay Neşe Sarısoy, <http://www.youtube.com/watch?v=HHErGAIR5qo>)

Maraq doğura bilər ki, nədən kırımlı gənc şairə şeimi Azərbaycana göndərməyi məsləhət görürdülər? Çünki Kırımda yaşayan türklər həmin illərdə üç yerə ayrılırdılar. Çöl deyilən bölgədə yaşayanlar noqay, yarımadanın güneyində yaşayanlar yalıboylular, Sudak, Kefe (Fedoseye) çevrəsində yaşayanlar tat adlandırılırdı. Yalıboylu və tat adlandırılanlar oğuz, noqay adlandırılanlar isə qıbçaq kökənli olduqlarından Kırım türklərinin danışığında və yazısında bir fərqlilik vardı.

Rusiya və Avropa yalıboyluları və tatarları da tatar adlandırılarsa da, onların danışığı və yazısı Qazan və Volqaboyu tatarlarından çox Anadolu və Azərbaycan türklərinə yaxın idi. Buna görə də İsmayıl bəy Qaspiralının və b. kırımlı ədiblərin çap etdikləri qəzetlər, kitablar Azərbaycanda, Osmanlı dövləti ərazisində geniş yayılırdı. Sovet hökuməti sözdə Rusiyanın yeritdiyi siyasətin əleyhinə olsa da, əməldə müstəmləkəçilikdən əl götürə bilmirdi. Kırım türklərini daha çox ehtiyat etdikləri Türkiyədən və Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq üçün noqay ləhcəsini ədəbi dilə çevirmək üçün hər vasitədən istifadə edirdi. Qəzet və jurnalların, dərslik kitablarının “noqay” olaraq bilinən tatarların ləhcəsində nəşr olunmasına səy göstərirdi.

1919-cu il martın 9-da Kırımın Qruzuf qəsəbəsində, yəni yalıboylu (sahilboylu) adlanan bölgədə anadan olmuş Çingiz Dağçı da ata-babaları kimi Azərbaycan və Anadolu dialektində danışmışdır. Atası Əmirüseyin ata-baba kəndlərində ev tikərək ailəsi ilə oraya daşınır. 1931-ci ilin əvvəllərində onu həbs etsələr də, bir-neçə ay sonra azad edirlər. Çingiz Dağçı anası Fatmanın xatirələrinə dayanaraq atasının kolxoz təsərrüfatına çevrilmiş keçmiş üzüm bağlarındakı salımları oxşayaraq ağıladığını məmurlara kimsə xəbər verdiyi üçün həbs edildiyini söyləyir. (Karatay Zefer, Karatay Neşe Sarısoy, <http://www.youtube.com/watch?v=HHErGAIR5qo>)

Əmirhüseyin Dağçının istintaq materialları ilə araşdırıcılar indiyədək tanış olmamışlar. Ona görə də həbsinin səbəbləri haqqında qaynaqlara dayanan bilgi yoxdur. Lakin həmin illərin ictimai-siyasi mənzərəsinə dayanaraq Əmirhüseyni kollektiv təsərrüfat quruculuğu əleyhinə təbliğatda və ya Milli Fırqəyə üzv olmaqda suçlandığı qənaətdəyəm. Çünki, həmin illərdə Kırımda kollektivləşmə əleyhinə olanların həbs edilməsi və sürgünə göndərilməsi öləzimdə, milli dünyagörüşlü insanın Milli Fırqəyə üzv kimi istintaqa cəlb etməsi, istintaqa cəlb edilənlərin bir qisminin həbsxanalara və sürgünlərə göndərilməsi, böyük bir qismini müxtəlif şərtlərlə, dillərindən iltizam almaqla azadlığa buraxılması alovlanmaqda idi. İstintaqdan sonra dilindən iltizam alınmayanların sırasında Asan Səbri Ayvazovun, Osman Nuri Akçökraklının, Bəkir Sıtkı Çobanzadənin və b. olması bizdə bu qənaəti yaradır ki, sadə əmək adamı olan Əmirhüseyin Dağçının da dilindən iltizam almaqla həbsdən azad ediblər.

Həbsdən azad edilən Əmirhüseyni Dağçının ailəsi Qızıl-daşda yaşasa da, o, Akmesçidə (Simferapol) qalaraq dəllək işləyir. Kırəladıyi dərissə, birotaqlı mənzilə ibtidai məktəbi bitirmiş Çingizi, sonrakı illərdə isə ailəsinin o biri üzvlərini – xanımı Fatmanı, qızları Tevidəni, Ayşəni, oğlanları Timuru, Halitü də gətirir. 1937-ci ildə şəhərdə orta məktəbi bitirən Çingiz Dağçı Kırım Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsinə qəbul olunur (*Şamil Əli, 2011, 28 sentyabr*).

Yeniyyətliyiində Əlişir Nəvaini, Abdulla Tukayı, Bəkir Sıtkı Çobanzadəni sevə-sevə oxuyan Çingizə kiçik əmisi Seyid Ömər Dağçı türk yazıçısı Ömər Seyfəddinin hekayələrini də oxudur. Bütün bunlar onun milli ruhda böyüməsinə və dünyagörüşünün formalaşmasına səbəb olur. Lakin Kırım Yazıçılar Birliyinin 1939-cu ildə keçirilən bir toplantısında onun “Sevdiyim Yalta” şeirinin kəskin tənqid olunması, millətçilikdə suçlanması, şeirdəki “Verməm səni yad ellərə, Yalta” misrasına görə hesab sorulması gənc şairi bərk qorxuya salır. Ondən sonra

Sovet rejimini və onun rəhbərlərini tərənnüm edən şeirlər, marş mətnləri yazmağa başlayır. (Karatay Zefer, Karatay Neşe Sarısoy, <http://www.youtube.com/watch?v=HHErGAIr5qo>)

Çingiz Dağçının gənclik illərində çap etdiyi “Gül”, “Sevdiyim Yalta”, “Kənd axşamları”, “Bahar sabahı”, “Qış”, “Verin atamın qılıncını mənə” və b. şeirlərini oxuduqda bu qənaətə gəlmək olur ki, İkinci Dünya Savaşında alman ordularına əsir düşüb, savaştan sonra İngiltərədə yaşamasaydı, yaqin onlarla tərənnümçü Sovet ədəbindən biri olacaqdı. (*Şamil Ali, 2012:151*).

1940-cı il dekabrın 22-də gənc ədibi ali təhsildən ayrılıb əsgəri xidmətə aparılıb. Qısa müddətli hərbi kursu bitirdikdən sonra ona leytenant rütbəsi verib, moto-atıcı bölüyə komandir təyin edirlər. 1941-ci ilin avqustunda isə onların diviziyası alman orduları ilə ilk savaşda darmadağın edilir, Çingiz Dağşı da əsir düşür. (*Şamil Ali, 2012:151*).

Müxtəlif əsir düşərgələrindəki yaşam savaşından sağ çıxaraq polşalı Reginya ilə evlənilir və müttəfiqlərin tərəfinə keçir. Oradan İtalyaya, sonra da İngiltərəyə gedir. İngiltərədə çox çətinliklərlə üzləşdikdən sonra xanımı ilə birlikdə bir yeməkxana açır. Həyat yolunun çətinliyinə baxmayaraq, Çingiz Dağçının yaradıcılıq eşqi sönmür. Yazdığı heykələri çap olunmaq üçün Türkiyədəki bir-neçə nəşriyyata göndərir. Onlardan “Varlıq” nəşriyyatı gənc yazıçıya cavab verir və bildirir ki, hekayənin dili türk dilinin ədəbi normalarına tam cavab vermir. Onu ciddi redaktə etmək lazımdır.

Çingiz Dağçı nəşriyyatın məsləhəti ilə razılışır. Lakin bu dəfə də nəşriyyat ona bildirir ki, hekayənin həcmi kiçik olduğundan onu kitab kimi çap etmək mümkün deyil. Nəşriyyatın cavabları onu ruhdan salmır, əksinə dana da ruhlandırır. Əlyazma halında olan romanını makinada yazaraq “Varlıq” nəşriyyatına göndərir. “Varlıq” nəşriyyatında şair Ziya Osman Saban romanı redaktə edir və iki kitab şəklində – “Qorxunc illər” və “Yurduunu kayb edən adam” adı altında 1956-1957-ci illərdə çap

etdirir. (Karatay Zefer, Karatay Neşe Sarısoy, <http://www.youtube.com/watch?v=HHErGAIr5qo>) Bununla da onun Türkiyədə yazıçılıq həyatı başlayır və bir-birinin ardınca “Onlar da insandı” (1958), “Ölüm və qorxu günləri” (1962), “O topraqlar bizimdi” (1966), “Kolxozda həyat” (1966), “Dönüş” (1968), “Gənç Temuçin” (1969), “Badam budağından asılı bəbəkələr” (1970), “Üşüyən küçə” (1972), “Anama məktublar” (1988), “Mənim kimi biri” (1988), “Yoldaşlar” (1992), “Xatirələr” (1995), “Biz bərabər keçdik bu yolu” (1996), “Yansılar I” (1988), “Yansılar II” (1990), “Yansılar III” (1991), “Yansılar IV” (1993), “Yansılar V”, “Yansılardan qalan”, “Mən və içimdəki mən” (1994), “Halukun dəftərindən, London məktubları” (1996), “Xatirələrdə Çingiz Dağçı” (1998), “Bay Markusun köpəyi”, “Bay John Marpleyin son yolculuğu”, “Oy, Markus oy”, “Regina” (2000), “Röyalarla ana və kiçik Alimcan” (Bir Kırım hekayəsi) (2001), və b. əsərlərini “Varlıq” və “Ötükən” nəşriyyatlarında çap etdirir. (*Şamil Ali, 2012:151*).

2011-ci il sentyabrın 22-də Londonda dünyasını dəyişən ədibin cənəzəsi Türkiyə hökumətinin səyi ilə gətirilib vətəninə – Qızılbaş kəndində oktyabrın 2-də dəfn edilir. (*İsmayyllı Sevdə, 2011, “Azadlıq” radiosu*).

1. Azərbaycan mətbuatı Çingiz Dağçı haqqında

Çingiz Dağçı mühacirətdə yaşadığından, antisovet əsərlər yazdığından SSRİ-də onun adının çəkilməsi, əsərlərinin oxunması qadağan olunmuşdu. Bu qadağalara rəğmən, azadlıqsevər Azərbaycan ziyahları arasında Çingiz Dağçıya böyük bir ehtiram, sayğı və sevgi vardı. SSRİ çökdükdən sonra Azərbaycan ziyahları Çingiz Dağçını bir-neçə dəfə vətənlərinə gətirməyə cəhd etsələr də, ədibin ailəsində olub-bitən acı günlərdən, xəstəliyindən və qocalığından bu dilək gerçəkləşmədi. (*Şamil Əli, 2011:7*).

Azərbaycanda Çingiz Dağçı sevgisi yazarın vəfatının ilk günlərində qəzetlərdə yayımlanan məqalələrdən, internet saytlarındakı yazılardan və radio proqramlarından da bilinirdi. Ölümlündən bir il əvvəl də yəni, 2010-cu il 18 iyunda TRT Türkiyənin Səsi Radiosu ilə Azərbaycan İctimi Radiosunun birlikdə proqramı olan “Qorqud Ata” verilişində Çingiz Dağçının ömür yolu və yaradıcılığı dinləyicilərə təqdim edilmişdir. “525-ci qəzet” isə 2011-ci il 28 sentyabrda “Gözlənilən ölümün acısı və ya Çingiz Dağçı dünyadan köçdü” (*Şamil Əli, 2011:7*), 2011-ci il 4 oktyabr tarixində “Ünlü Kırım Tatar ədibi Çingiz Dağçı vətən torpağına tapşırıldı” (*Şamil Əli, 2011:7*), 2011-ci il 22 oktyabrda “Oralarda kimlər var”, “Çingiz Dağçı” (*Abdin Tofig, 2011:7*) və s. məqalələr çap olundu.

“Azadlıq” radiosu 2011-ci il 3 oktyabr tarixində “Yurdunu itirən adam” həyatını itirdi...” (*İsmayıl Sevdə, 2011, azadlıq.org*), 2011-ci il 4 noyabrda Yazarklub “Rüyalarda ana və kiçik Alimcan” (<http://yazarklub.org/?p=858>), eyni zamanda *tofigabdin.com*, *anl.az* və s. saytlar, qəzet və jurnallar, radiolar Çingiz Dağçı haqqında geniş yazılar verdilər. Bütün bunlar azərbaycanlıların Kırım Türklərinə qarşı bitməyən sevgisini göstərirdi.

2. “Korkunç yıllar” romanındaki azərbaycanlının xarakterik xüsusiyyətləri

Çingiz Dağçı roman və xatirələrində dünyanın müxtəlif xalqının övladlarından söz açarkən azərbaycanlıları da unutmamışdır. Onun ilk rastlaşdığı azərbaycanlı əsir düşərgəsində olmuşdur. Oxucunun nəzərində zülm, işgəncə və ölüm mənbəli olan faşist əsir düşərgələri eynidir. Əsirlərin hamısı da oradan qaçmağa can atırlar. Amma yazıçı nəinki ayrı-ayrı şəhər və bölgələrdəki əsir düşərgələrinin, hətta eyni yerdə olan əsir düşərgələrindəki baraklar arasında fərq olduğunu oxucuya anladır. Özü də bu fərq o qədər kəskin ki, insanlar ölümlə

üzlənəcəkləri qorxusu altında da olsa bir barakdan o birisi baraka qaçmağa can atırlar.

İnsan dara, çətinə düşən kimi özünə bir dayaq, kömək, həmdərd axtarır. Əsir düşərgələrinə, həmsəxanələrə ilk düşənlər də orada valideyinlərinin, qohumlarının olmayacağını bildiklərinə görə həmyerlilərini taplağa, onlardan məsləhət almağa, ilk anlarda onlara sögünməyə çalışır. “Korkunç yıllar” romanında əsir düşərgəsinə göndirilən Sadıq Turan qaranlıq barakda həmyerlilərini, kırımlıları səsləyir. Lakin ona kırımlılardan bir cavab gəlmir. Çox sonra “bağırma qardaş, burada Qırımlı bulamazsın” deyən bir səs eşidir. Səs sahibi onun yanına oturur və azərbaycanlı olduğunu söyləyir. (*Dağçı Çingiz, 1989:190*). Özü də ac və ağır vəziyyətdə olan azərbaycanlı torbasından çörək çıxarıb ona verir. Azərbaycanlı Sadıq Turana təskinlik, öyüd verməklə yanaşı, onun daşçılarla, asfaltçılarla birlikdə işləməsinə əngəl olur. Ona “daşçı işi zordur, qardaş, dayanamazsın” deyir (*Dağçı Çingiz, 1989:193*). Sonra da özünün cəzalandırılması bahasına da olsa, onu mətbəxə qədər aparır, orada əsirlər arasında nüfuz sahibi olan, kırımlı İskəndərlə tanışlığına şərait yaradır. Beləliklə, Sadıq Turanı aclıq və xəstəlikdən əziyyət çəksə də İsgəndərin gizli yardımını ilə ölümdən qurtarır.

Sonralar mərkəzi komandanlıqda işləməyə aparılan Sadıq Turan əsir düşərgəsində su daşıyan azərbaycanlıni belə təsvir edir: “Bir gün pənceredən, sakalılıq eden (*su daşıyan-Ə.Ş.*) Azərbaycanlının yine su taşıdığını gördüm. Kumandanlığın yanından keçərkən durdu. Sağ eli boynundakı ipte, kumandanlığın taş merdivenlərinə bakiyordu. Zavallının çok acıklı bir hali vardı! Boyu bir az uzamış gibiydi, yalınayaktı, vaktiyle güzel olan yüzünde derin, ağır hastalık izleri görünüyordu şimdi. Yanındaki alman bir şeyler söylüyordu, o, almanı iştmiyor gibi, kumandanlığın merdivenlərinə bakmakta devam ediyordu. Sonra eğildi, kovalarını (*su qablarının-Ə.Ş.*) kaldırdı və başı hala kumandanlığa dönük, ştalağa doğru ağır ağır yürüdü. O gündən sonra, ceplerinde ekmek taşıdım. Nihayet bir akşamüstü,

çavuşla ahıra giderken, azərbaycanlıya aynı yolda rastladım. Gene aynı vaziyeteydi”. (*Dağçı Çingiz, 1989:214*).

“Korkuncu yıllar” romanının qəhrəmanı Sadiq Turan təsvir etdiyi azərbaycanlıyı yaxından tanıdır. Heç onun adını da bilmir. Amma bir insan kimi darda qalmış dildaşı və dindaşına acıyır. Özü də əsir olmasına rəğmən, ona yardım etməyə çalışır. “Ciblərində çörək gəzdirir” ki onu görəndə versin. Sadiq Turan yaxşı bilir ki, bu elədiyi yaxşılıq özünü üçün pis nəticələr verə bilər. Almanlar onun yaxşılığından xəbər tutsalar, cəzalandırarlar. Lakin o, cəzadan qorxsa da xeyirxahlığından əl götürmür.

Sadiq Turanda yaxşı tanımadığı, xasiyyətini bilmədiyi, dostluq etmədiyi azərbaycanlıya qarşı içində səmimi bir sevgi və inam var. Hər dəfə görüşdükdə ona “salam, ağam” deyə müraciət edir. Azərbaycanlı da ona “salam, qardaşım” deyə cavab verir. Azərbaycanlı ilk görüşdən Sadiq Turana bir qardaş kimi güvənərək “Öyle bir tezkireye benim adımı da yazın, akşamüstü ekmele bana verirsin...” deyir (*Dağçı Çingiz, 1989:214*).

Sadiq Turan alman qərargahında önəmli bir sima deyil. O da azərbaycanlı kimi əsirdir. Sadəcə alman dilini bildiyi üçün və yazı işlərini bacardığından almanlar gündüzlər onu qərargaha gətirib yazı işlərini gördürürlər. Bu yazı işləri arasında yerli muhtarların alman komandirlərinə rüsvət olaraq verdikləri qidaların əvəzinə şübhəli olaraq tutulanları buraxırlar. Azərbaycanlının istədiyi “tezkirə” də belə bir sənəddir.

Azərbaycanlı “tezkirə” istəməklə qalmır, almanların qərargahında işləyən Sadiq Turanın yanında vaxtı ilə çoxunun gözündə almansevər, almanlara sədaqətlə xidmət edən, əsirlər arasındakı qəddarlığı ilə ad çıxarmış kırımlı İsgəndərin əsir düşərgəsindən qaçmasını alqışlayaraq deyir: “İskender kaçtı ... Ahbapları olan polislerin yardımıyla kaçtı. Çok zalımdı, ama yiğitliğine yığitti hani...” (*Dağçı Çingiz, 1989:214*). İsgəndər zalım kimi görənib istədiyinə nail olmasını, əsir düşərgəsindən qaçmasını azərbaycanlı “igidlərin igidi” deyə qiymətləndirir.

Sadiq nikbin, xoş xasiyyət olmaqla yanaşı, həm də səmimidir. Azərbaycanlının “tezkirə” istəməsindən çox qorxur: “Böyle şaka yapma, ağam, korkuttun beni” deyir. (*Dağçı Çingiz, 1989:215*).

Azərbaycanlı Sadiq Turanın çox qorxdığını görüb ona deyir: “Korkma, bir daha demem... Miras istemedim ya... Bir kağıt parçası... İsteyenin bir, vermeyenin iki yüzü kara-derler. Senin için şaka olan, benim için hayat veya ölümdür, bunu bil yalnız”. (*Dağçı Çingiz, 1989:216*).

Sadiq Turan da azərbaycanlı da yaxşı bilirlər ki, “bir kağıt parçası” adlanan “tezkirə” azadlığa gedən yolun başlanğıcıdır. Lakin bu yol çox, həm də olduqca təhlükəlidir. “Tezkirə” ələ keçərsə, almanlar hər ikisini işkəncə ilə öldürə bilər. Əsirlikdə olduğu günlərdə gördüyü işkəncələr onu qorxudur. O, içindəki tərəddüdləri belə təsvir edir: “Ne yapsın biçare, canını kurtarmaya çalışıyordu. Buna darılma olmazdı! Ama şimdiden sonra kendimi azərbaycanlıdan uzak tutmak en ihtiyatlı hareket olacaktı. Evet, kararımı vermiştim. Azərbaycanlıdan uzak duracaktım. Harp bitinceye kadar Şiltis'in odasında selamette yaşamak istiyordum. Harp çok uzun sürmezdi, biterdi ve her şey unutulurdu”. (*Dağçı Çingiz, 1989:217*). Hər şey onun düşündüyü kimi olmur. Nə savaş tez bitir, nə də olanlar qısa müddətdə unudulur.

Azərbaycanlıdan uzaq durmağa qərar verən, rahat yaşamaq, sağ qalmaq istəyən Sadiq Turanın içindəki insansevərlik, xeyirxahlıq ona rahat yaşamağa imkan vermir. Daxilində gedən mübarizəni belə təsvir edir: “Ama, azərbaycanlı için, kalbimde yer yok derken kendi-kendimi aldatmıştım. O, aklımdan çıkmıyordu. Daima, benimle beraberdi. Ondan kaçamıyordum. Bana çok dost gözükmeyen o insanı, için uzun uzadı düşünüyordum, bilmiyorum. Ben hep böyleyim galiba... Hayatta en çok sevmediğim, korktuğum şeylerle tartışıyorum. O gün, kendimi, azərbaycanlıdan uzak tutmaya, pencereden bile bakmamaya, karar vermiştim, öyleyken, için bir türlü rahat etmedi. Onu bulup meseleyi anlatmadan olmayacaktı”. (*Dağçı Çingiz, 1989:217*).

Tərəddüdlərə, qorxuya rəğməən Sadıq Turan komandanlığın tələskənliyindən və diqqətsizliyindən yararlanaraq ilk firsətdə azərbaycanlının da adına "təzkirə" yazı bilər. Komandirlərin, alman əsgərlərinin Sadıq Turana alçaldıcı, şübhəli nəzərlərlə baxdığı bir vaxtda onun "təzkirə" imzalatmasını böyük cəsarət kimi dəyərləndirə bilər. Alman əsgərinin ona qarşı münasibətini Sadıq Turan belə təsvir edir: "Pencərəyə yakın bir yerdəki masanın başında bir əskər daha vardı. Kumandanlığa gelesi iki gün oluyordu. Benim gibi bir esir parçasının almanlarla aynı odada oturmasına kızır görünüyordu, yanımdan, yüzümə hain hain ve yüksəkten bakarak geçiyordu". (*Dağçı Çingiz, 1989:221*).

Sadıq Turanın azərbaycanlıni azadlığa qovuşdura bilməsi üçün verdiyi "təzkirə" ələ keçir. Almanlar "təzkirə"ni necə əldə etdiyini öyrənmək üçün azərbaycanlıya işkəncə verdiklərində Sadıq Turan öz sonunun yaxınlaşdığını düşünür. Gördüklərini və düşündüklərini belə təsvir edir: "İki almanın arasında gövdesi çirliçiplak, beyaz yüzündə kanları kırmızı kırmızı akarak, ama dimdik başı, korkunç bakişlarıyla azərbaycanlı girdi. Almanlardan biri, yüzbaşı Buhun (*qarəgah rəisinin-Ə.Ş.*) qarşısında sert bir selam verdi, sonra uzun uzadı anlatmaya başladı. Azərbaycanlı, hiçbir tehlike görmüyormuş gibi iri gözlerini daha da açmıştı, odanın tavanına bakıyordu. Bana bile çevirmiyordu başını. Kalbini, sanki zincirlere bağlayıp hayattan, insanlardan ayrılımıştı. Ben, ondan çok kendimi düşünüyordum. Bana değil, ona ne olacaksa tez olup bitsin istiyordum. Kendi selametim için titriyordum yalnız. Kendi selametim için onun kanlı, çıplak gövdesine bakmıyor, bakmaktan korkuyordum". (*Dağçı Çingiz, 1989:222*).

Azərbaycanlı verilən işkəncələrə mətənətlə dözməklə yanaşı, ölüm ayağında belə Sadıq Turana təskinlik verir. "Bakişlarıyla, korkma gərdaş" deyə bilər. "İki alman arasında kahraman gibi duran" azərbaycanlının iradəsini qırmaq, dilini açmaq üçün ona verilən işkəncəni Sadıq Turan belə təsvir edir:

"Almanlar, azərbaycanlının omuzlarından tuttular... Azərbaycanlı hala o korkusuz bakişlarla bakıyordu. Askerlerin biri masaya çıkıp bileklerinden (*azərbaycanlının-Ə.Ş.*) bağlanmış iplerin ucunu tavandaki halkalara geçirdikleri vakit, maksatlarını anladım. Domuz yüzü alman, azərbaycanlının yanında, onun imanla dolu gözlerine bakarak, elindeki anahtarları sallıyordu. Onun sessiz, soğukkanlı duruşuna içerliyordu galiba, sövüyor, masada halkalara ipleri geçiren almına bağıriyordu. İplerle azərbaycanlıyı odanın orta yerine çektiler. O, daha hik demiyordu. Ben titriyordum. Ayağa kalkıp kapıya doğru yürüdüüm. Şimdi, domuz yüzü alman kudurmuş gibi haykırıyor, elindeki anahtarlarla azərbaycanlının kafasına, yüzüne vuruyordu. Uzun, beyaz yüzü boşlukta sallanıyor, başı arkaya sarkmış, kafasından, omuzlarından aşağı kanlar sızıyordu. Bayılacak gibi oluyordum..." (*Dağçı Çingiz, 1989:223*).

Verilən işkəncələrə rəğməən, azərbaycanlıdan heç nə öyrənmə bilməyən almanlar onu öldürməyə apardılar. Azərbaycanlı ağır işkəncələrdən sonra ölümə gedərkən də qürurunu sındırmır. Sadıq Turan onun ölümə getməsini belə dəyərləndirir: "Milletimin evlatlarının böyle gurur ve iftiharla ölümə gidişini ilk defa olarak görüyordum". (*Dağçı Çingiz, 1989:223*).

Bu cümleden de aydın görünür ki, Çingiz Dağçının millət anlayışı ilə bizim çoxlarımızın millət anlayışı fərqlidir. Biz azərbaycanlıni bir millət, kırım tatarını başka bir millət biliriksə, Çingiz Dağçı onların ikisini də, hətta bütün türküstanlıları da öz millətindən saymaqdadır. Bu səbəblə də əsərində qırğızlardan da, özbəklərdən də, qazaxlardan da ilhamla söz açır.

Çingiz Dağçının şahid kimi təsvir etdiyi azərbaycanlıni qəddarlıqla öldürən alman əsgərlərini isə belə təsvir edir: "Öldürdüler... Almanlar, kolları dirseklerine kadar kan içinde döndüler". (*Dağçı Çingiz, 1989:223*).

Gündə onlarla insanın ölümünə şahid olan Sadıq Turan, azərbaycanlının öldürülməsini belə təsvir edir: "Bundan sonra,

hayattan, ölümdən, insanlardan korkmayacağıma yemin ettim”.
(*Dağçı Çingiz, 1989:223*).

İstər əsirlik zamanında, istərsə də əsirlikdən sonra azərbaycanlının ölümünü unutmayan Çingiz Dağçı onun cəsarətindən ruhlanır, ağır günlərdə onu düşünür, onu özünə örnək alır.

3. Çingiz Dağçının “Korkunç Yıllar” romanında milli məsələyə baxış

Çingiz Dağçı bütün varlığıyla millətçi bir yazıçıdır. Lakin onun milliyyətçiliyi bu gün “milliyyətçilik” termininə verilən izahdan fərqlidir. Bu gün “milliyyətçilik” terminiylə “şövinizm” termini arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirmək çox çətindir. Çingiz Dağçının milliyyətçiliyində başqa xalqları əzmək, məhv etmək, onları alçaltmaq və ya kölə halına gətirmək məqsədi yoxdur. Onun milliyyətçiliyinin arxasında əzilənlərin, haqsızlığa uğrayanların müdafiəsi vardır. Onun milliyyətçiliyi xalqını işğalçılara, zalımlara qarşı mübarizəyə səsləməkdir. Düşüncələrini də ədəbi xırdalıqlarla, inandırıcı bir dil ilə oxucuya ötürür.

Yazara görə, ana dili, milli dəyərlər bütün qanunlardan, qaydalardan və qadağalardan daha yüksəkdir. Milli dəyərlərə arxalanmayan qanun və qaydalar çürüməyə məhkumdur. Bunu kiçik bir hadisənin təsviri ilə anladı bilir.

1938-ci ilin qışında Odessada orta hərbi məktəbdə oxumağa başlayan Sadıq Turanı və yoldaşlarını Rumıniya sərhədinə yaxın bir yerə aparırlar. Bu o zaman idi ki, SSRİ Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiyanı işğal etmək üçün faşist Almaniyası ilə gizli görüşlər keçirərək dünyanı yenidən bölüşdürməyə başlamışdı.

Sadıq Turan üç ay sərhəd bölgəsində qaldıqdan sonra yenidən Odessaya dönür. 1940-cı il 9 avqust tarixində imtahan verərək leytenant rütbəsi alır. “Bir hafta dinlendikdən sonra 57.

tüməndən 94. taburun ikinci bölük kumandanlığına tayin edilən” Sadıq Turanı və “aynı taburun üçüncü bölük kumandanlığına getirilən arkadaşı Süleyman Azizin” arasında tez-tez maraqlı söhbətlər, fikir mübadilələri olur. (*Dağçı Çingiz, 1989:38*) 1941-ci ilin yazında Akkerman yaxınlığındakı bir düşərgəyə gətirirlər.

SSRİ Almaniya ilə gizli anlaşma əsasında yeni torpaqlar işğal etsə də, qazandıqlarından nə o razı qalır, nə də Almaniya. Ona görə də hər ikisi sürətlə silahlanır, sərhəd xəttinə ordu toplayır, savaşa hazırlaşır. Savaş təkcə hərbi texnika, ordu gətirməklə hazırlaşmırlar. Əsgər və zabitlər arasında ciddi ideoloji iş aparılır, rus olmayanlara nəzarəti artırır.

Sadıq Turan bu olayı belə xatırlayır: “Birkaç azərbaycanlı, birbaça kırım, tatar bir araya gəldiyimiz zamanlar aramıza soku-lup gülməyərək ne konuştüğümüzü, neden bahsettiyimizi sorardı. Her türlü bahanelərlə yalnız rusça konuştururdu bizi. Bazen güya şaka niyetiylə, yurttan gelen mektuplarımızın nasıl yazıldığına bakmak isterdi”. (*Dağçı Çingiz, 1989:38*).

Belə gərgin günlərdə iki dost, Süleyman Əzizlə Sadıq Turan ana dili, milli məsələ mövzusunda mübahisə edirlər. Süleymana görə işğalçılar xalqların və millətlərin beyinlərini yuyub, onları manqurta, öz əmirilərini yerinə yetirən qullara çeviriblər. Sadıq Turan isə belə düşünür. Onun fikrincə ana dilinin şirinliyi, milli dəyərlər işğalçıların yüzillər boyu apardıqları təbliğatdan da, onların qoyduqları qanundan da üstündür.

Süleyman Əziz fikirlərini isbatlamaq üçün onun bölüyündə olan Kərimi belə təsvir edir: “Bunu cahil bir köylüyə anlatdı bilirmisin? Geçən hafta benim bölüyə bir er verdilər. Dördü kırım, biri bizim vətəndaş, adı Kerim. Üsküt köylüsü. Finlandiya savaşında bacağından yaralanmış. Ordu disiplini iliklerine işləmiş... Bu akşam, tankların bulunduğu meydanda nöbet tutuyor. Herif karacahil, öldür derlerse öldürürüm, yak derlerse yakarım diyor. Ben politikadan anlamam, yazı bilmem, ama göğsüme bak, diyor, iki madalya kazandım, biri Kızıl bayrak, o

biri Kızıl yıldız, diyor. Bu gibi şeyləri ona nasıl anlatırsın? Gazeteler Rusça mı çıxıyor, Tatarca mı, onun için hepsi bir. Dilin önemi yok onun için. O yalnız emir bilir. Emiri isə biz değıl Ruslar veriyorlar”. (*Dağçı Çingiz, 1989:38*).

Sadıq Turan Süleyman Əzizin düşündüklərinin yanlışlığını, milli dəyərlərin əmr və qanunlardan ali olduğunu isbatlamaq üçün gecə olunca Kərimin qoruduğu tankların yanına gedəcəyini bildirir. Süleyman Əziz nə qədər çalışsa da, bu gedişin onun ölümü ilə nəticələncə biləcəyini anladsa da Sadıq Turan fikrindən dönmür. Süleyman Əziz dostunun öldürüləcəyindən qorxaraq ona hərbi sifr olan parolu deyir. Sadıq Turan isə inadından dönmür. Süleyman Əziz də gecənin qaranlığında onun arxasınca gəlir. Kərim qaranlıqda kiminsə yaxınlaşdığını hiss edərək onu dayandırmağa çalışır. Parolu soruşur. Sadıq Turan isə parol yerinə ana dilində ona müraciət edir. Bu an Kərim bütün qanunları unudaraq Sadıq Turanı səmiini qarşılayır və deyir: “Bereket versin Tatarca cevap verdin, təğmen arkadeş. Vallah az kala atəş edəcəktim.” Süleyman Əziz gəlib Kərimə açıqlandığında o komandirinə belə cavab verir: “Müslümanca konuştü Süleyman ağa. Ateş edemezdim ya!” (*Dağçı Çingiz, 1989:49*).

Bu kiçik hadisə bir çox məsələlərə açıqlıq gətirməkdədir.

Sadıq Turan hayatının bir anını belə təsvir edir: “Uzaklardan kulaklarıma iniltili bir ses geliyor. Durup dinliyorum. Birçok fısıltı ve sesler içinden, neden bilmem, o ses bana, beni çağırıyor gibi geliyor”. (*Dağçı Çingiz, 1989:85*). Səs sahibini tapır. Bu ağır yaralı, ölüm ayağında olan bir Kazan katarının səsidir. O, Sadıq Turana sanki son nəfəsində vəsiyyəət edir: “Harp etme... Bu zalim millet uğrunda kan dökme gardaş... Kazanda okudum, doktor oldum... 1935'te beni, canımdan çox sevdiğim çocuklarımdan ve karımdan ayırıp götürdüler... Hapse attılar... Niçin? Bilmiyorum. Altı yıl, G.P.U. zindanlarında çürüdüm. İki ay önce hapisəndən alıp buraya getirdiler. İki Alman kurşunu karnımı deldi... Bilmiyorum, doktor fayda etmez gardaş, Dinle beni!.. Sen harp etme...” (*Dağçı Çingiz, 1989:87*).

Sadıq Turan cəbhədə görüşdüyü qırğız Kılıçbaydan da, güllə yağışı altında komandirlərindən, ruslardan gizli, soydaşlarını ətrafına toplayaraq namaz qıldırən “Buharalı uzun boylu” özbək ləhcəsindən danışən, soydaşlarını Osmanı, Cəvdəti, Xəlili ətrafına toplayaraq onları qoruyan, sərt xarakterli Mustafa Ağadan da, Berlindən gəlib əsir düşərgəsindəki tatar, qırğız, özbək, türkmən və b. türkəstanlı adı altında birləşdirib kommunizmə qarşı döyüşəcək ordu yaratmaq istəyən Tokay bəyin də, onunla eyni dili danışən, ama başqa dini inanca olan kərimin də haqqında böyük sevgiylə yazır.

4.Çingi Dağçıda insan sevgisi

“Korkunç yıllar” romanı Sadıq Turan və Çingizin dialoqu ilə başlayır. Romanda olayların davamı, Sadıq Turanın adından verilən xatirələr Çingiz Dağçının yaşadığı olaylardır. Çingiz Dağçı, Sadıq Turanı bir türk sevdalısı, necə deyərler, İsmayıl bəy Qaspiralı düşüncələrinin daşıyıcısı kimi verir. Sadıq Turanın dilindən yazır: “...kampın ən kenarında yüksek dağ eteğindəki üç barakada, üç Türk bayrağı! Evet, Türk bayrağı!!! Bütün bayraklardan yüksekte, bütün bayraklardan şanlı, bütün bayraklardan güzel üç bayrak!.. Türk bayrakları beni şaşırtmıştı. Evet, Türkler! Ama nasıl? Nereden? Hemen bayraklara koşmuştum, heyecan içinde Türk araştırıyordum. Üç baraka da ağızlarına kadar Türk doluydu. Genç, ihtiyar, çocuk, kadın, hepsi Türk, bizim Türkler, Kırmılılar..”

Soydaşlarını canı qəlbəndə sevən, türklüyü ilə qürur duyan yazıçı, işğalçı Rusiyanın. Sovetlərin təmsilçisi kimi təsvir etdiyi komissar Şişkovu belə dar ayaqda, əsir düşərgəsində almanlar komissarları güllələyəndə satmır. Yəni Şişkovun onun komissarı olduğunu almanlara demir. Bu yaxşılığın müqabilində belə Şişkov ona güzəştə getmir. İtalyadakı düşərgədə belə onu və əsir düşənləri addım addım təqib edir, onlar haqqında Sovet nümayəndəliyinə xəbər verməklə kifayətlənir, “arzuolunmaz”

sayıdığı insanların oğurlanıb Sovet düşərgələrinə aparılmasını təşkil edir. Sadıq Turanın Şişkovun da, "Onlar da insandı" romanında Kırım kimi cənnətə gəldikdən sonra yerli əhalisindən gördükləri xeyrxahlığın qarşısında onların evlərinə sahiblənən, onların həbs edilməsinə, sürgün olunmasına və güllələnməsinə çalışan Kala Mala və İvanların da haqqında qəddarlıqla, nifrətlə danışır. Sadəcə onların əməllərini təsvir etməklə mühakimə yürütməyi oxucunun öz ixtiyarına buraxır. (*Dağçı Çingiz, 1990*). Hətta milləti və özü ruslardan bu qədər pislik görməsinə baxmayaraq Sadıq Turan cəbhədə ağır yaralı olan qus Qrişanı çöldə qalib ölməyə və ya alman əsirliyinə düşməyə qoymur. Onu küreyində hərbi xəstəxanaya qədər gətirir.

Kala Mala və İvan dövlətin yeritdiyi yanlış siyasət nəticəsində doğma yurdlarından qaçqın düşsələr də, Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə xidmət edirlər. Onlar Kırımın cənnət guşəsini, bağlarını, tarlalarını dağıtmağı, "Müslümanların atını, ineğini, koyunlarını, keçilərini satarak on tane, elli tane domuz almayı" planlayırlar. (*Dağçı Çingiz, 1990:82*).

Çingiz Dağçı soydaşlarının əsarətə düşməsinə və qurtuluş yolunu belə təsvir edir: "Tatar milletini, tarihin hər döneminde, tek bir vücut halinde yaşamış görüyorum. Bundan dolayı, gelecekte, benim milletim ya kuvvetli, sağlam ve büyük olarak yaşayacak, ya da bütün mahvolacak diye düşünüyorum". (*Dağçı Çingiz, 1989:139*).

Sonuç

Yazıçıların yaradıcılıq "laboratoriyaları" olduqca fərqlidir. Bəzi yazıçılar ümumbəşəri problemləri bir kəndin, kiçik bir bölgənin timsalında təsvir edirsə, bəzilərinin də əsərlərində təsvir olunan coğrafiya çox geniş olur. Təsvir olunan coğrafiyanın böyük və ya kiçik olması əsərin ədəbi dəyərinə təsir etmir. Əsəri yazıçının qələmə aldığı mövzunu necə işləməsi müəyyənləşdirir.

Çingiz Dağçı əsərlərinin coğrafiyası çox genişdir. Onun əsərlərində Kırımdan, Ukraynadən, Rusiyadan, Polşadan, İtaliyadan, Almaniyadan, Güney Amerikanın Argentina və Uruqvay məmləkətlərindən bəhs edilir.

Yazıçı Kırımın kiçik Qızıldaş kəndində anadan olsa da, əsərlərində Avropa, Asiya, Afrika, Amerika qitələrindəki hadisələri sanki görmüş və o yerləri yaxşı tanıyırmış kimi təsvir edir. Bir insan doğulduğu, böyüdüüyü, yaşadığı kəndi necə tanıyırsa, Çingiz Dağçı da dünyanı elə tanımaqdadır. Bu səbəbdən dünyada baş verənləri Qızıldaşda şahidi olduğu olaylar qədər səmimi və inandırıcı bir üslubla oxucusuna çatdırır. Onun təsvir etdiyi coğrafiya geniş olduğu qədər əsərlərindəki millətlərin sayı da çoxdur. O millətlərin nümayəndələri arasında Kırımda yaşayan tatarlar, karaimlər, kırımcaqlarla birlikdə, ruslar, azərbaycanlılar, özbəklər, qırğızlar, ukraynalılar, almanlar, ingilislər, italyanlar və s. xalqların övladları da var. Bu insanların hər birinin şəxsi xüsusiyyətləri və milli xarakterini oxucuya çatdırmaq üçün Çingiz Dağçı sözün gücündən bacarıqla istifadə etmişdir.

Qaynaqlar

1. Abdin Tofiq. (2011). "Oralarda kimlər var: Çingiz Dağçı", "525-ci qəzet", 22 oktyabr, sayı 194 (3510), səh. 7.
2. Dağçı Çingiz. (1989). Korkunç yıllar, 16. Basım, Ötügen nəşriyyatı.
3. Dağçı Çingiz. (1990). Onlar da insandı, 15. Basım, Ötügen nəşriyyatı.
4. Şamil Ali. (2012). Kırım sevgisi, QCI "Qırımdevoquvped-neşir" nəşriyyatı, Simferopol.
5. Şamil Əli. (2011). Gözlənilən ölümün acısı və ya Çingiz Dağçı dünyadan köçdü, "525-ci qəzet", 28 sentyabr, sayı 176 (3492), səh. 7.

6. <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=33721&type=1>
7. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2011/sentyabr/201470.htm>
8. Şamil Əli. (2011). Görkəmli kırım tatar ədibi Çingiz Dağçı vətən torpağına tapşırıldı, "525-ci qezet", 4 okyabr, sayı 180 (3496), səh. 7.
9. <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=6&id=33987&type=1>
10. Rəyalarda ana və kiçik Elimcan, <http://yazarklub.org/?p=858>,
11. Karatay Zəfer. Karatay Neşə Sarısoy. "Cengiz Dağçı" sənədli film, <http://www.youtube.com/watch?v=HHERGA1R5qo>
12. İsmayılı Sevdə "Yurdunu itirən adam" həyatını da itirdi...", "Azadlıq" radiosı, "İz" proqramı, <http://www.azadliqradiosu.az/content/article/24347491.html>

Ali Şamil Hüseynov

**Azerbaijani image in the novel
"Terrible years" of Chingiz Dagchi**

Summary

This article was dedicated to literary analysis of the novel named "Terrible years" by the famous writer, Chingiz Dagchi. Though Chingiz Dagchi lived all his life in England, the subjects of his major novels is Crime life. The main ideas in his novels are considered universal themes. The work "Terrible years" is about an unjust power (perhaps the Soviet regime), not in Crime. The novel concludes with the idea that, who dies the sake of faith they are alive forever.

Key words: Emigration literature, Chingiz Dagchi, novel, literary analysis

**BEHRUZ HƏQQİNİN YARADICILIĞI
(MÜHACİRƏT DÖVRÜ)**

Sovet hakimiyyətinin yeritdiyi şovinist siyasətə dözməyərək, vətəninin istiqlalını yenidən qaytarmaq ümidilə mühacirətə üz tutan ziyalılar Azərbaycanın hüriyyəyə qovuşacağına ən ağır illərdə belə inanmış, yaşadıkları məmləkətlərdə mübarizələrini hər vasitə ilə davam etdirmişlər. Qürbət həyatının ağır şərtlərinə baxmayaraq, bədii sözün qüdrətinin qılıncdan kəskin olduğunu dərinədən anlayın Azərbaycanın mühacir ziyalıları xalq yaradıcılığına xüsusi önəm vermiş, bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Lakin sovet hakimiyyəti illərində nəinki onların tədqiqatlarından bəhs etmək, hətta adlarını xatırlamaq belə böyük narahatlıq yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən adi insani hüquqların belə tapdandığı Güney Azərbaycanda 1978-ci il İran inqilabının gözələnən bütün ümidləri puça çıxarması mühacir axınına səbəb olduğu kimi, Quzey Azərbaycanın 1991-ci ildə öz müstəqilliyi bərpa etməsi yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının həmin – son mərhələsi bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənməkdədir. "Ömrün nicat sahili" əsərində professor V.Sultanlı bu mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirmişdir: "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdən biri onun daha çox Güneydəki ədəbi potensiala söykəməsidir. Bunun isə sosial-siyasi səbəbləri vardır. Belə ki, uzun müddət Quzeydə "dəmir pərdə"nin mövcud olması dünya ilə əlaqə və rabitənin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır, lakin rejimin bütün məhrumiyətlərinə və məhdudiyətlərinə baxmayaraq, dünyaya çıxış imkanlarının aradan qaldırılmaması Güney əsilli mühacirətin formalaşmasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu gün

Güneydən olan soydaşlarımızın mühacirətdə sayca üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi burdan qaynaqlanırsa, digər səbəbi isə bütövlükdə Vətənimizin dördüdə üç hissəsinin həmin ərəzini əhatə etməsi ilə bağlıdır” (15,6)

Qürbətdə məskunlaşanların içərisində bir çox tanınmış ziyalılar da vardır ki, onlar həm xalq ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparır, həm də folklor nümunələrini yaşadıkları ölkədə müxtəlif dillərə çevirərək nəşr edirlər. Onların içərisində Həmid Nitqi, Turxan Gənceyi, Qulamrza Səbri Təbrizi (Böyük Britaniya), Behruz Həqqi, Nemat Rahmati (Almaniya), Qulamhüseyn Saedi, İren Melikoff (Fransa), Məhəmmədəli Fərzanə və başqaları vardır. Əvvəllər mühacirətin əsas əməli istiqal savaşı başa çatdırmaq idisə, bu məqsəd artıq yerinə yetirilmişdir. Güneydəki hərəkətdə mənəvi dəstək vermək, “Vətənimizin hər iki parçasının siyasi-kültüroloji potensialının birgə iştirakı, istiqlalçılıq, vətənpəlik, dövlətçilik zəminində Bütöv Azərbaycan məfkurəsinin formalaşması”nı (15,6) başa çatdırmaq son mərhələdə mühacirətin qarşısında duran ən ümdə vəzifədir. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət aparılan tədqiqatlarda özünü göstərməkdədir.

Baxmayaraq ki, Azərbaycanın Quzeyi öz müstəqilliyini yenidən bərpa etməsindən iyirmi il keçmişdir, hələ də Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Sadıq Sənan, Nağı Keykurun, Mehmet Şakir Ülkütaşır, Əziz Alpaut, İren xanım Melikoff, Xavər Aslan, Behruz Həqqi və başqalarının irsi tam təhlilə cəlb olunmamışdır. Halbuki Azərbaycanın öz istiqaliliyyətini bərpa etməsi ədəbi-mədəni irsimizin yenidən, milli mənafeələr baxımından nəzərdən keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaratmış və yetmiş ildən artıq sovet ideoloji sisteminin birbaşa müdaxiləsi, həmçinin kommunist partiyasının tələbləri fonunda ciddi senzuraya məruz qalan mənəvi irsin tamamilə fərqli mövqedən araşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır.

Beləliklə, ən çox basqılara məruz qalan mühacirət ədəbiyyatının və onun ayrılmaz qolu olan folklorşünaslığın tədqiqi zamanın tələblərindən birinə çevrilmişdir.

Xalqımız üçün ən ağırlı məsələlərdən birini isə ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Güney Azərbaycan bu gün də öz milli dəyərlərini - mədəniyyətini, ədəbiyyatını itirmək təhlükəsindən xilas ola bilməmişdir. Bu təhlükəni daha aydın görmək üçün vətəninin azadlığı, hüriyyəti yolunda mücadiləyə qalxan, bu yolda dəfələrlə ağır zindan həyatı sürən və edam cəzasına məhkum edilən, çətinliklə xilas olaraq Almaniyanın Köln şəhərinə köçmək məcburiyyətində qalan mühacirlərdən Behruz Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabında verilən bir məqama diqqət yetirmək kifayətdir: “Milli və insani görüşlərini qeyb edənlər: “Azərbaycanlılar qorxusuz igidlərdir və Azərbaycan torpaqları İranda başı qədər dəyərlidir”, – deyə bağırıb-çağırmağa başladılar. Əgər: “Yaxşı, bəs bu başın dili nədir? – deyə sorulduğunda isə cavabdan qaçaraq kəkələməyə başladılar. Haqlıdırlar, çünki illər boyu İranda hegemonluq, cəhalət, ədalətsizlik və basqı bu başın dilini fars şovinizminin kəskin qılıncıyla kəsib onu ruhsuz və cansız bir cismə döndərməyə çalışmışdır. Ancaq Azərbaycan xalqı bağrında yaşayan folkloru və ana dilini qoruyaraq düşmənlərin bu arzularını qırışqlarında buraxmışdır. Dilləri və folkloruyla onlara qalib gəlmişdirlər” (6,13).

Xalqın milli dəyərlərinə olan bu ağır münasibət Güneydəki ziyalı insanların demokratik ölkələrə daha çox axınına səbəb olmuşdur. Son dövr mühacirətin ən dəyərlı tədqiqatlarından biri olan “Koroğlu – tarixi-mifoloji gerçəklik” əsərinə professor İsrail Abbaslı və Hüseyn İsrail tərəfindən yazılan “Ön söz”də onun müəllifi Behruz Həqqinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir: “Müəllifin qürbətdə çap olunmuş “Aşiq Şəmşir və Sarı Aşiq haqqında bir neçə söz” (1979), “Koroğlu” dastanının mifoloji qaynaqları”(1981), “Atalar sözləri”(1989), “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”(1990), “Atalar sözlərinin kökləri və

şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər”(1997), “Tapmacalar, bil-məcələr” (2000) adlı kitabları onun toplayıcı, tərtibçi, tədqiqatçı və nəşir kimi çoxyönlü folklorşünaslıq fəaliyyətindən xəbər verir” (9,3-4).

Xüsusilə bir məqam diqqət çəkməkdədir. Behruz bəy ağır mənəvi, fiziki işgəncələr içərisində olanda da fəaliyyətini dayan-dırılmamışdır ki, bunu onun topladığı folklor örnəklərinin altın-dakı “Tehran zindanı”, “Təbriz zindanı”, “Bəndərabbas zinda-nı”, “Qızılqala zindanı”, “Sənəndəc zindanı” sözləri də təsdiq etməkdədir.

Behruz bəyin bu barədə öz xatirələri İran adlanan ərəzidə ağır yaşam mücadiləsi verən soydaşlarımızın ürək parçalayan çətin durumu ilə yanaşı, bu insanlardakı sınımayan iradəni, sonsuz həyat eşqini, xalqına, vətəninə məhəbbəti əks etdirmək-dədir: “...hərbi məhkəməyə aparıb bir neçə gün oyun-oyuncaq işlərə şahid olandan sonra edam hökmü verərək mənə zindana qayıtdılar. İnanırdım ki, insan o vaxtdək ki, bir ictimai iş görə bilir – diri adlana bilər. Elə buna görə də ağır vəziyyətdə olma-ğımə baxmayaraq, uzun illərdən bəri sevdiyim ağır ədəbiyya-tının toplanmasına başladım” (10, 9).

Behruz bəy bu fəaliyyətində onun kimi ağır şəraitdə əzab çəksə də, yardım etməkdən çəkinməyən məhkumları sayğı ilə xatırlamışdır ki, bu insanlar, doğrudan da, böyük hörmətə layiq-dirlər.

Behruz Həqqinin yaradıcılığı daha çox Azərbaycan folk-loru ilə bağlı olmuşdur. O, aşıq sənəti, inanclar, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar və dastanlarla bağlı bir sıra tədqiqatların müəllifi kimi tanınmaqdadır. “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabında Behruz bəy əmək nəğ-mələri haqqında qısa şərh vermiş, sayaçı nəğmələrini, inək sa-ğın qadınlar tərəfindən oxunan “Dutum, nənə” şərqisini, holavarları tarixin çox qədim çağları – heyvanları əhlilləşdirmə dönəmlərilə bağlamışdır: “Cütləmə” çoban havalarının ən əskisi, ov dönəmindən qalma bir hava sayılmaqdadır... Bu nəğməni

dinləyən ov heyvanları o sırada ovçunu unudub, musiqi dalınca qaçanda yaxalanarlarmış” (7,18).

“Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” əsərində isə sayaçı nəğmələrinin mənşəyi haqqında qısa şəkildə bəhs etmişdir: “Ata-babalarımız bahar ərəfəsində, qoyun və keçinin artımı ilə eyni vaxtda “Dul, soy, nəsil” adlandırdıqları bir mərasim ke-çirirmişlər. Həmin günlərdə bu mərasimi icra edənlərə “sayaçı”, təbiətə təsir edib onu ovsunlamaq üçün oxunan mahnı və şeirlərə isə “sayaçı sözləri”, yaxud da “soyçu sözləri” deyirdilər. Bu mərasimi icra edənlər çoban paltarı geyərək (mən özüm uşaqlıqdan dənə-dənə bu mərasimi Təbrizdə görmüşəm) bir neçə keçi və qoyunla birlikdə səhər və kəndləri gəzib, qoyun və keçiyə ehtiram əlaməti olaraq maldarlığın müqəddəsliyi ilə bağlı mahnı və şeir oxuyardılar” (9, 293).

Göründüyü kimi, tədqiqatçı “sayaçı” kəlməsini “soy, nə-sil” sözü ilə əlaqələndirmiş, Təbrizdə özünün şəxsən şahidi ol-duğu mərasimin təhlilini vermişdir. Behruz Həqqi: “Soy və kökü haqqında nəğmə qoşan şəxsə sayaçı deyirlər” – yazaraq, bir neçə nəğməni də örnək olaraq kitabına daxil etmişdir (9, 294).

B.Həqqinin “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” mo-noqrafiyasında Novruz bayramının tarixi, bu mərasim zamanı keçirilən “Kos-kosa” oyununun tam təsviri, keçi, kosa, onların rəmzi mənalari, oxunan nəğmələr və s. haqqında ətraflı bilgilər verilmişdir (9, 201-203).

Qeyd etmək lazımdır ki, Behruz Həqqinin yaradıcılığında bir sıra başqa mövsüm mərasimləri və onlar keçirilərkən oxunan nəğmələr haqqında tədqiqatlara təsadüf edilməkdədir. Belə ki, “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabında isə “Qodu-qodu” (s.20), “Çillələr” (s.139), “Kəpçə balıq (Taxta qaşığı, ağac qaşığı)” (s.18; 139), Novruzdan sonra keçirilən “Bayramın on üçüncü günü” (s.137), “Yağmur is-təmə” (s. 142) mərasimləri, “Qurvə və Gərus-Bicar türklərinin ağır ədəbiyyatından örnəklər” kitabında isə “Danatma” (s.29) türəni haqqında bilgilər və bu zaman oxunan nəğmələrdən ör-

nəklər verilmişdir. Bundan başqa, müəllif Güney Azərbaycanın bəzi bölgələrində bu mərasimin qadınların arasında keçirildiyini, onların susuzluqdan qurumuş torpaqların üzərində əvvəlcə qovğa etdiklərinin, sonra bərişarağ Allahdan yağmur dilədiklərinin təsvirini vermişdir (7,142). B.Həqqinin “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” monoqrafiyasında yağmuru dəvət, günəşi dəvət, saya mərasimlərinin təsviri verilmişdir.

B.Həqqinin “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” monoqrafiyasında qədim türk mərasimlərindən bəhs edilərkən yas ənənələri haqqında məlumat verilmişdir: “Türklər...ölüləri yaraq və atla birlikdə dəfn edərtilər. Qılıncın, atın və nizənin ruhu həm qəhrəmanı xəbis ruhlardan qoruyur, həm də qəhrəman dirilərkən onlardan yararlına bilirdi. Türklər şəhid olunmuş tanrıların baharda dirilməsinə inandıqları üçün ilin ilk gününü hörmət və ehtiramla qeyd edirdilər” (9,155).

“Atalar sözünün kökləri və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabının “Mərənd ölüsü” fəslində isə Behruz bəy Arazpar və Qaradağ bölgəsində köçərilər arasında çox qədim zamanlardan qalan yas mərasiminin təsvirini vermişdir: “Qarandiklərdə ölünü musiqi və türkülərlə gömmək bu gün də davam etməkdədir. Bu toplum ölüyə ağlamaz və cənəzəni davul və saz çalaraq gömürlər. Məzar üstündə atəş yandırılar” (7,133).

Behruz Həqqinin “Azərbaycanın Qurvə və Gərus-Bicar türklərinin ağız ədəbiyyatından örnəklər” kitabında isə “Xınasına kül qarışsın” qarğışından danışılarkən, onunla bağlı mərasim və işlənmə məqamından bəhs olunmuşdur (10,34-35).

Behruz Həqqi “Ata sözlərinin kökləri və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabının bir fəslini “Atəş” adlandırmış, Qaşqaylı Fəxri adlı informatorun dilindən Azərbaycan türklərinin odla bağlı inancları haqqında ətraflı söhbət açmışdır. Novruz bayramı ərəfəsində qaşqaylar “...yun qırımına dörd gün qalanda qoyun və keçi sürülərini atəşə göstərirlər. Bu törəndə çalı-çarpıdan atəş yaxılıb mövcud aşıqlar və ya başqaları tərə-

findən davul çalınır. Atəşin alovu göyə yüksəltdiyi zaman sürünün qoyunlarını atəşin kənarına gətirirlər” (7, 131-132). Beləliklə, aydın olur ki, odun mənfi ruqları məhv etməsinə inam bu gün Azərbaycanın Güneyində də, Quzeyində də yaşamaqdadır.

B.Həqqi toy adətləri içərisində odun özünəməxsus mövqeyindən, məsələn, gəlinin ər evinə gedərkən, damadın düzəldiyi ocağın (təndirin) üzərinə keçə atılandan sonra onu öpməli olduğunu və s. kimi inanclardan, həmçinin yaranan deyimlərdən də bəhs etmişdir (7,132).

“Dünyada atəş və günəş azadlığın, insansevərliyin, sevginin, xoşbəxtliyin, xalqın ölümsüzlüyünün simvoludur. Digər tərəfdən, də qış, qaranlıq, sosial həyatda zülm və onlara bağlı şeylərin simvoludur. Günəş və ay tutulması zamanı xalq arasında olan inanışlara görə, mis və dəmir qaşığı bir-birinə vurularaq, qurşun atılır. Beləliklə, qara divin (zərərverici güclərin) əlindən qurtulacağı mümkün sayılır” (7,19), – yazan Behruz bəy Güney Azərbaycanın Tikantəpə, Zunuz, Qaradağ və başqa bölgələrində bu adətin hələ də davam etdirildiyini bildirməkdədir.

Behruz Həqqinin “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” əsərində günəşin və ya başqa cür düşək, həyatın simvolu kimi atəşin türkdilli xalqların inanclarında mühüm mövqeyi xatırlanmış, bu xüsusiyyətinə görə çırağın da böyük əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur: “Son vaxtlara qədər Azərbaycan elatları içərisində aya, günəşə and içmək adi hal hesab olunurdu. Həmçinin çırağ günəşin yer üzərindəki simvolu sayıldığına görə hətta Təbriz kimi qocaman şəhərdə analarımız öz yuxularını bir pis yozumdan qorumaq üçün yalnız çırağa danışirdilər. Bunun üçün öncə: “Ey şah çırağım sənə deyirəm”– ifadəsindən istifadə edərtilər” (9, 91).

Həmin əsərində Behruz bəy dünya xalqlarının, o cümlədən türklərin folklorunda yaşayan digər inanclar haqqında bilgilər verilmişdir. Məsələn, atla bağlı: “Qədim inanclara görə, atın nəfəsi bəzi xəstəlikləri sağaldırdı. Günəşin çıxmasından öncə

yeddi dəfə dərədən keçən atlıya sehir və cadu təsir etməz. At olan evə cin, şeytan girməz” (9,112-113), tanrılarla əlaqədar: “Türk xalqlarının qədim dini inanclarına görə, insan təbiət kimi ölüb-dirilir. Hətta bütün dünya türkləri tərəfindən tanınan Göy, Su, Dağ və Hava tanrıları da insan kimi yeyib, içib, geyinərlər” (9, 302) və s. bir çox inanclardan danışılmışdır.

Ovsunlarla bağlı təhlillərə Behruz Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabında təsadüf edilməkdədir. “İlk insanlar təbiətlə münasibətdə təbii fəlakətləri sehir, cadu və başqalarının ortadan qaldıra biləcəyinə inanmışlar. Aşağıda verdiyimiz örnəklərdə bu məsələ özünü açıq bir şəkildə göstərməkdədir:

Çax daşı, çaxmaq daşı,
Allah versin yağışı” (7, 18).

Behruz bəy ovsunları üç qrupda təsnif etmişdir:

1. Təbiət güclərilə bağlı olanlar;
2. İnsanın həyat və yaşayışını saxlayan bitki və heyvanları qoruyanlar;
3. İnsanın gündəlik yaşamı və sağlığı ilə bağlı olanlar (7, 18).

B.Həqqinin “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” monoqrafiyasında üzərliklə bağlı ovsunun fərqli variantına da təsadüf edilməkdədir:

Üzərlik, göy üzərlik,
Başında börk üzərlik.
Bizə yaman baxanın
Gözlərin tök, üzərlik.
Adın dağdı,üzərlik,
Donun ağdı üzərlik.
Müşkül işə düşmüşəm,
Hovdu, hovdu, üzərlik (9,128).

Behruz Həqqinin 1997-ci ildə ilk (6), 1998-ci ildə ikinci dəfə Almanyanın Köln şəhərində nəşr etdirdiyi “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər”(7) adlı kitabının mühüm bir qismi zərbi-məsəllərin (deyimlərin) və atalar sözlərinin tanıtılmasına, təbliğinə və tədqiqinə həsr olunmuşdur. “Ata sözlərinin kökləri” fəslində müəllif tarixən müxtəlif əfsanə, nağıl, rəvayət, lətifə və c. ilə əlaqədar yaranan təxminən yüz otuz qədər deyimlərin nəşət etdiyi, doğulduğu mətnləri verməklə bərabər, həmin ifadələrin müasir dövrümüzdəki işlənmə məqamlarını aydınlaşdırmış, onların hər birinin informatoru haqqında da lazımı bilgiləri göstərmişdir. Almanyanın Bonn şəhərində yaşayan gözəl sənətlər (incəsənət) tənqidçisi professor Əli Minai bu kitaba yazdığı “Bir neçə söz” adlı resenziyasında onun Azərbaycan folklorşünaslığı üçün mühüm elmi məziyyətlərini diqqətə çatdırmış, “...ata sözlərinin hər birinin müstəqil və həqiqi anlamına bağlı olaraq ayrı-ayrı səhifələrin başında epiqrafik başlıq tərzində verilməsi və həmin sözün altında onun təməlini oluşturan gerçək bir olay və uyğun variantların... yerləşdirilməsi”ni, “deyimlərin toplandığı şəhər, kənd, məhəllə və toplanma tarixinin verilməsi”ni, eyni zamanda, “Güney Azərbaycanda xalq tərəfindən bu sözün indi necə, nə anlamda və hansı durumda işlədilməsi haqqında verilən önəmli və qısa bilgilər”i (7, 8) yüksək dəyərləndirmişdir

Kitabdakı deyimlərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Tehran, Zəncan, Mərənd, Marağa, Sulduz kimi bölgələrilə yanaşı, Almanyanın Bonn, Berlin, Hannover, Köln, həmçinin Bakı şəhərindən uzun illərdən bəri toplandığını informatorlarla bağlı bilgilərə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür və burada da yuxarıda qeyd etdiyimiz bir məqam diqqəti cəlb edir. Təbriz, Məşhəd, Bəndərabbas, Qızılqala, Sənəndəc zindanlarında cəza cəzələrin dilindən də kitabda deyimlər toplanmışdır və bu fakt müəllifin ömrü boyu xalqın milli mənəvi sərvətinin qorunmasına olan ciddi qayğısını, ürək yanğısını göstərməklə yanaşı, həmin məhbəslərdə hələ də əzablar, ağrılar, işgəncələr içərisində

azadlıq mücadiləsi verən Behruz bəy və onun kimi digər Vətən övladlarının adının əbədləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Behruz Həqqi "Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər" adlı kitabının "Güney Azərbaycandan bir neçə ata sözü" ("Güney Azərbaycan'dan bir kaç atasözü"), "Azərbaycanın Tikantəpə bölgəsindən bir neçə ata sözü və deyim" ("Azərbaycan'ın Tikantepe bölgesinden bir kaç atasözü ve deyim"), "Miyana şəhərindəki atasözü və deyimlərdən örnəklər" ("Miyana şehrindeki atasözü ve deyimlerden örnekler") adlı fəsilələrinə qarşılıqlı şəkildə həm Osmanlı, həm də Azərbaycan türkcəsində bu janrdan örnəklər verməklə yanaşı, "Azərbaycanın Qurvə və Gərus-Bicar türklərinin ağız ədəbiyyatından örnəklər" kitabına atalar sözləri də daxil etmişdir (10,76).

2000-ci ildə isə Almaniyanın Köln şəhərində Behruz Həqqinin "Tapmacalar-bulmacalar" (8) kitabı işıq üzünə çıxmışdır. Müəllif yeddi yüzə qədər tapmacanı əski əlifbada hərf sıralamasına müvafiq olaraq tərtib etmiş və açmalarını da qarşısında göstərmişdir ki, bu da həmin janrın dünyada tanıtılması istiqamətində atılmış mühüm addım hesab edilə bilər. Güney Azərbaycanda folklor örnəklərinin nadir hallarda dərc edildiyini, Quzeydəki nəşrlərin isə əlifba fərqi səbəbindən sadə insanların oxuma çətinliyini, eyni zamanda son dövrlərdə dünyaya səpələnən azərbaycanlıların əksəriyyətinin İran adlanan ərazidən mühacirətini nəzərə alsaq, bu kitabın dəyərinin nə qədər yüksək olması haqqında təsəvvür yaratmaq mümkündür. Bundan əlavə, Behruz Həqqinin "Azərbaycanın Qurvə və Gərus-Bicar türklərinin ağız ədəbiyyatından örnəklər" kitabında toplanan folklor materialları arasında tapmacalar da vardır (10,71-73). Tədqiqatçı tapmacaları obrazlı şəkildə "keçmiş zamanların uşaq ensiklopediyası" adlandırmış və onları məzmununa görə şərti olaraq belə qruplaşdırmışdır:

1.Ötən dövrdə xalqın gündəlik yaşamında mühüm rol oynayan nəsnələr;

2. Təbiət hadisələri;
- 3.İnsanın yaşayış tərzii;
- 4.Bitkilər;
- 5.Heyvanlar;
- 6.Yemək məhsulları;

7. Ata-babalarımızın duyğu və istəklərini özündə əks etdirən örnəklər

Bundan başqa, müəllif ictimai-siyasi məzmunlu tapmacalar olduğunu da ayrıca qeyd etmiş, beləliklə, onların təsnifatını vermişdir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Behruz Həqqinin 1979-cu ildə işıq üzünə çıxan "Aşıq Şəmşir və Sarı Aşıq haqqında bir neçə söz" adlı kitabında Sarı Aşıqın həyat və yaradıcılığı tədqiqatə cəlb edilmişdir, lakin müəllif həmin illərdə hələ mühacirətdə yaşamadığından burada ondan bəhs olunmayacaqdır.

Azərbaycanın Güneyindəki əfsanələrin toplanıb nəşr və təbliğ edilməsində Behruz Həqqinin müstəsna xidməti vardır. "Əfsanələrin əsli olmasa da, onun özülünü təşkil edən əhvalat, ya da onu doğuran olayın gerçək üzünə xalq arasında o, ya da bu biçimdə gerçək anlamını qazanmaqdadır... Əgər saysız xalq rəvayətlərində yalnız yaşamdakı olaylar göstərilirsə, əfsanələrimizdə türk millətini həm keçmiş, həm indiki, həm də gələcəkdəki həyatını məcazi olaraq ədəbi təsvirdə görmək mümkündür" (7,16), – yazan Behruz bəy əfsanə və rəvayətlər arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmiş, "Eyyub Ənsari dağı və Durbaş kəndi", "Oğlan-qız daşı", "Sarı qorxan qalası", "Koroğlu bulağı", "Əli bulağı" və digər əfsanələri "Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər" kitabına daxil etmişdir (7,136; 140; 141).

Behruz Həqqinin "Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər" kitabında "Sözlü xalq ədəbiyyatından qaravəllilər (Güldürücü öykülər)" fəslində bir neçə maraqlı örnək nümunə göstərilmişdir (7,155-188).

Ümumiyyətlə, Behruz Həqqinin nağılların tədqiqi, top-

lanıb nəşr etdirilməsi və təbliği ilə bağlı fəaliyyəti tədqirəlayıqdır. Belə ki, tədqiqatçı “Su adamı”, “Keçəl”, “Keçi, dana və toğlu”, “Səftər – kor nağılı”, “Məlik şah”, “Yetim keçəl”, “Məlik Məhəmməd”, “Mərd və namərd qardaş” (10, 36-71), “Xədicə gəlir” (7, 149-151), “Əlində alma olan qız” (7, 149-151) və başqa bir çox nağılı toplayaraq nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, onların bəzilərinin təhlilini də aparmışdır. Behruz bəy nağıllarda insanların ən qədim həyatına məxsus ibtidai təsəvvürlərin, mifoloji dünyabaxışlarının yaşadığını bildirməklə yanaşı, bu süjetlərdəki bəzi obrazların sətiraltı mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır. Tədqiqatçı belə personajlardan divin nağıllarda iki şəkildə – bəzən xeyir, bəzən də şər qüvvələrin (Ağ div, Qara div) simvolu şəklində iştirakını şərhini vermiş, tülkü, təkgöz və ya təpəgöz və başqa obrazlar, onların ifadə etdikləri rəmzlər haqqında təhlillər aparmışdır. Bundan əlavə, Behruz bəy nağıllarda işlədilən toponimləri də tədqiqatında incələmiş, onların tarixən və dövrümüzdəki coğrafi, ictimai-siyasi mövqelərini müəyyənləşdirmişdir ki, bu da həmin tədqiqatı toponimika sahəsi üçün də əhəmiyyətini artırmaqdadır.

B.Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” adlı kitabının mühüm bir qismi zərbi-məsələlərin (deyimlərin) və atalar sözlərinin tanıtılmasına, təbliğinə və tədqiqinə həsr edilmişdir. “Ata sözlərinin kökləri” fəslində tarixən müxtəlif əfsanə, nağıl, rəvayət və s. ilə yanaşı, lətifələrlə bağlı (“Yetimə ağlayan çox olur, çörək verən az olur”, “Hər rəngdən görmüşdüm, bu rəngdən görməmişdim”, “Eşşəyin quyruğu əvvəldən yoxmuş” və s.) yaranan deyimlər də toplanmışdır.

Behruz Həqqinin fars dilində qələmə aldığı, 2003-cü ildə nəşr edilərək, elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verilən “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” monoqrafiyasında “Koroğlu” dastanı tam fərqli bir aspektdə araşdırılmışdır. Müəllif: “Koroğluluq, bizzə, qədim əcdadlarımız tərəfindən yeni ilin qarşılınması, yazın qışa qalib gəlməsi üçün icra edilən müqəddəs ayin olmuşdur” (9,12), – yazaraq, dastanı mənşə

etibarını ilə çox qədimlərə bağlılığı faktını, Koroğlunun “ölüb-dirilən təbiət tanrısının adı olması” qənaətini irəli sürmüş, müxtəlif xalqların (yunan, Çin, ərəb, İran, hind və s.) folklor örnəkləri, eyni zamanda dastanın variantları (Osmanlı türk, Azərbaycan, türkmən, İraq-türkmən, tacik, bolqar, hətta erməni) əsasında mülahizələrinin geniş şərhini vermişdir.

Əsərdə “Dirilik-suyu”, “Dünya ağacı”, fəvqəladə at, misri qılınç, Çənlibel, Qoşabulaq və sairənin əsətiri düşüncədə mövqeyilə yanaşı, Koroğlu, Alı kişi, dastandakı qadınlar, keçəl obrazı, folkloradakı Al arvadı və s. haqqında əhatəli elmi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. B.Həqqi “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” monoqrafiyasında öz baxışlarının şərh zamanı müxtəlif inanclar, ovsunlar, mərasimlər (saya, yağış çağırma, Novruz, toy-yas və s.), həmçinin türk mifologiyasında ozanın yeri haqqında bilgilər vermiş, örnəklərlə fikrini əyanlaşdırmışdır. “Koroğlu” dastanı ilə bağlı yazılmış tədqiqatlar içərisində əhatə dairəsinə, mövzu istiqamətlərinə görə bu monoqrafiya mühacirət folklorşünaslığının uğuru hesab edilə bilər. Belə ki, İ.Abbaslı və H.İsrafil “ilk dəfə olaraq “Koroğlu” dastanının mifoloji qaynaqları geniş şəkildə araşdırma obyektinə” çevrilməsini yüksək dəyərləndirmiş, Siracəddin Hacı bu əsəri “milli düşüncəmizin ensiklopediyası”, E.Əlibəyzadə “dəyərli tədqiqat” adlandırmışdır.

Qeyd edək ki, F.Hicranın “Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı” kitabının “Behruz Həqqinin folklorşünaslıq fəaliyyəti: “Koroğlu” dastanının (Əlində dastanının olmalıdır, ancaq həm başlıqda, həm mündəricatda səhv verilir – A.H.) tarixi gerçəklik aspektindən araşdırılması” adlanan sonuncu fəslində çoxlu həm elmi, həm də orfoqrafik xətalara yol verilmişdir. “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik” monoqrafiyasının farsədan tərcüməçisi Atilla Maralanlı “Atilla Marağanlı” (11,157) kimi təqdim edilmiş, əsərin nəşr tarixi dolaşmış göstərilmiş, kitabda bəhs olunan mövzular haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Müəllif burada daha çox B.Həqqinin topladığı atalar sözlərinə yer ayırmış (bu da fəslin adı ilə

uyğunlaşmış, onları heç bir müqayisə və təhlil etmədən gərəksiz olaraq kitabına köçürmüşdür.

Yeri gəlmişkən, Behruz Həqqinin “Koroğlu” — tarixi mifoloji gerçəklik” əsəri türk mifoloji baxış sisteminin təhlili istiqamətində mühacirətdə aparılan araşdırmaların uğuru kimi də dəyərləndirilə bilər. Mifoloji təhlillər istiqamətindən yanaşmalı olsaq, bu əsər ayrıca bir araşdırma mövzudur, çünki B.Həqqinin aydınlaşdırmağa çalışdığı problemlərlə bağlı Azərbaycan folklorşünaslığında çox dəyərli tədqiqat əsərləri vardır. Azərbaycandakı araşdırmalarla “Koroğlu” — tarixi mifoloji gerçəklik” arasında müqayisələr aparılaraq təhlilə cəlb olunması gələcək tədqiqatçısını gözləməkdədir.

Ümumiyyətlə, türk mifoloji düncüsilə bağlı mühacirətdə Ə.Ağaoğlu (1), M.Ə.Rəsulzadə (14), Ə.Cəfəroğlu (3;4), İ.Melikoff (12;13) və başqalarının kifayət qədər tədqiqatları vardır, onların ayrıca və sistemli şəkildə araşdırılmasına, xüsusən son illərdə Azərbaycanda yaranan (16; 2;17) mövcud nəşrlərlə müqayisələrə cəlb olunmasına ehtiyac vardır. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, nəinki sovet hakimiyyəti dövründə, hətta son illərdə yazılan bir çox araşdırmalarda mühacirətdə aparılmış tədqiqatlar, o cümlədən Behruz Həqqinin yaradıcılığı təhlillərdən kənar olaraq qalmaqdadırlar.

Qaynaqlar

1. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 392 s.
2. Bəydili Cəlal (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi (struktur və funksiya), Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.
3. Cəfəroğlu Ahmet. Folklorumuzda milli hayat və dil bakiyeleri. C.H.P, Konferanslar serisi, Kitap 16, İstanbul: 1940, s. 21-36
4. Cəfəroğlu Ahmet. Azərbaycan və Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı, Ankara: Ankara Universitesi İlahiyat fakültəsi dergisi, I-IV, 1958, s. 65-75
5. Həqqi Behruz. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (əski əlifba ilə). Köln: Azərbaycan yayını evi, 1990, 116 s.

6. Hakki Behruz (Çöl gülü). Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından nümunələr, Köln: Azərbaycan yayını evi, 1997, 192 s.
7. Hakki Behruz (Çöl gülü). Ata sözləri (Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından nümunələr), Köln: Azərbaycan yayını evi, 1998, 192 s.
8. Həqqi Behruz (Çöl gülü). Tapmacalar, bilməyənlər, Köln: Azərbaycan yayını evi, 2000, 194 s.
9. Həqqi Behruz. “Koroğlu” - tarixi-mifoloji gerçəklik, Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.
10. Həqqi Behruz. Azərbaycanın Qır və Gorus-Bicar türklərinin ağır ədəbiyyatından nümunələr, Bakı: Adiloğlu, 2008, 80 s.
11. Hieran Fəridə (Vəliyeva). Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı, Bakı: Qartal, 2009, 176 s.
12. Melikoff İrene. Destandan masala: Türkoloji Yolculuqlarım, Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos yayınları, 2008, 271 s.
13. Melikoff İrene. Uyur idik uyardılar. Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos yayınları, 2009, 184 s.
14. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
15. Sultanlı Vaqif. Ömrün nicat sahili, (Ön söz), Bakı: Turan evi, 2004, 182 s.
16. Şükürov Ağayar. Mifologiya, 6-cı kitab, Qədim türk mifologiyası, Bakı: Elm, 1997, 232 s.
17. [http://ru.scribd.com/doc/135088671/Fuzuli-Bayat Mitolojiye-Giri%C5%9F.pdf](http://ru.scribd.com/doc/135088671/Fuzuli-Bayat_Mitolojiye-Giri%C5%9F.pdf)

Almaz Hasangizi

The folklore heritage of Behruz Haggi

Summary

The article “The folklore heritage of Behruz Haggi” talks about the folklore activities of Behruz Haggi who emigrated and lived in Germany.

Many issues of the different genres of the folk literature which were forbidden during Soviet censorship were dealt and researched in

the emigration for the first time. It is worth to note that, during the Soviet ruling not only talking about the researches in the emigration, but also mere mentioning of them could have generated great concern.

Behruz Haggi has researches on tales, eposes, legends, proverbs. The article talks about them briefly.

Key words: folklore, independence, emigration, Behruz Haggi

Dr. Enver Uzun
Trabzon, Türkiye

AZERBAIJAN MUHACERET EDEBİYATINDA ELMAS YILDIRIM

Asırlardan beri Osmanlı-Kafkasya ilişkilerinin iç içe olduğu bilinmektedir. Bu ilişkilerin bir sonucu olarak kendi ülkelerinde yaşama fırsatı bulamayan ya da zorluk çeken aydınların dünya Türkleri ve Müslümanlarının, sığındıkları mekân Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bu bağlamda "XVI. Yüzyılda Azerbaycan şairlerinden Şahi, Süruri, Tüfeyli, Habibi, Halili, Matemi, Kasimi, Gülşeni, Bidari, Sahibi, Penahi, Halife, Hazani, Besiri, Mir Kadir, fikir adamlarının yanında Muhyiddin Mehemedi, Yusuf İbn Mehemed Han el Mehemed Şahi... vd. Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yerlerine göç etmişlerdir" (*Caferoğlu 1991, I:146-149; Sultanlı 2007:29*).

Kafkasya ile Osmanlı imparatorluğu ilişkileri XVIII. yüzyıldan itibaren Kafkasya ve Azerbaycan'da zayıflamaya başlar. Rusların Kafkasya'ya girmesiyle birlikte Azerbaycan edebiyatında Batılı anlamda bir yenileşme anlayışına girer. Ruslar, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'ya girmeye başlarlar. Bu girişim sonucunda Tiflis'in siyasi, ticari ve kültürel bir merkeze dönüşmesiyle birlikte bu bölge seyyahlar, yazarlar ve devlet adamlarının toplanma merkezi haline gelmiştir. Özellikle de kendi baskıcı yönetimlerinden kaçan meşrutiyetçiler için cazip bir yaşam merkezi haline almıştı. Bu durum Tiflis'te yaşayan diğer aydınlar gibi Azerbaycan aydınlarını da derinden etkilemiştir.

Sovyet yönetiminin baskısı altında yaşamak zorunda bırakılan bazı Azerbaycan aydınları "Batı tarzı düşünceleri tamamen reddederek kendi içine kapanırken, bazıları da dinî ve millî kültürü kısmen veya tamamen reddederek 'yenilikçi batı' düşüncelerini benimserler. Bir kısmı da Türkiye'deki aydınları

örnek olarak 'sentezci' bir yol tutar (Hacıyev 1981:17-26) kendilerini güvende tutabilmek adına Türkiye'ye göçerler.

Rus sosyo-kültürel yaşam tarzını tamamen reddeden aydınlar çıkış yolunu Türkiye, İran, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan İslamcı ıslahat hareketlerine yönelirler. Bunun sonucunda bu bağlamda ciddi bir taraftar topluluğuna sahip olurlar. İslahatçı fikir sahipleri kendi fikir ve düşüncelerinin geniş kitlelere ulaşabilmesi için XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan matbuatında dikkati çekecek derecede bir girişimde bulunurlar. Hasanbey Zerdabi 1875'te Bakü'de "Ekinçi" adıyla ilk Azerbaycan gazetesini çıkarır. Daha sonra ise ardıcıl olarak Tiflis'te "Keşkül", "Ziya" ve "Ziya-yı Kafkasiye" gazetelerinin çıkarıldığına tanık oluruz. Toplum yaşamında bu değişikliklere paralel olarak, Azerbaycan edebiyatında da yeni düşüncelerle, modern yapıtlar ortaya çıkarılır. Bunun sonucunda ise 1850'lerden sonra modern edebiyattaki yeni şekillenmeler "maarifçi demokratik" düşüncelerin toplumda yaygınlaşmaya başladığı görülür.

Çok geçmeden ise 1905 Rus İhtilali'nden sonra basın üzerindeki baskı yumuşatıldığı gibi aynı zamanda da milli ve dini cemiyetler de kurulur. "Hayat", "Füyûzat", "Şelâle", "İrşad", "Açık Söz" gibi gazete ve dergilerde milli düşünce belli ölçülerde yer almaya başlar. Ancak bu durum Azerbaycan aydınları için yeterli değildi. Zira Azerbaycan'ın 1920'lere kadar, Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye kanalıyla takip edip tanıdığını da unutmamak gerekir. (Mütellibov 1978:21-33)

Elbette ki, söz konusu dönem aydınları arasında kalem yeteneği, özgürlük sevdalısı Elmas Yıldırım da vardı. O'nun sanatsal kimliğinin oluşumunda başta A.Puşkin ve Lermantov'un etkisi olmakla beraber Azerbaycan edebiyatında milli temalı edebi anlayışın temsilcileri Hüseyn Cavid (1882-1941), Mehemed Hadi (1879-1920) ile Ahmed Cevad (1892-1937) ilk akla gelen şahısların da büyük etkisi vardır. Aynı zamanda Azerbaycan edebiyatında romantizm akımının

yerleşip hayat bulmasında söz konusu bu sanatçıların inkar edilemez derecede katkı sağladıklarını özellikle kaydetmek gerekir. Cavid, manevi değerler ile insanı sorgularken; Ahmed Cevad "Çırpıncı Karadeniz" şiiriyle gönüllerde taht kurar.

Ancak Azerbaycan edebiyatının bu sefalı dönemi çok uzun soluklu olmamış, 1930'lu yıllar Azerbaycan edebiyatının en buhranlı dönemlerine çevrilmiştir. Sovyet rejimine karşı gelen şair ve yazarlara yönelik baskıların sonucunda 1937 yılında Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz Séyid Hüseyn, Mikayıl Müşfiq, Bekir Çobanzade, Ahmed Cevad, Yusif Vezir Çemenzeminli gibi şahsiyetler bir gece evlerinden alınarak tutuklanırlar. Silahlı isyan çıkarmak, yeni inkılâbı tahrip etmek ve Türkiye'nin casusluğu gibi mesnetsiz suçlamalarla sürgün ve ölüm cezalarına çarptırılırlar. Bu acı manzara Azerbaycan siyasi tarihine "37 Kırım"ı olarak geçmiştir. Bu ağır baskı karşısında endişeye düşen bazı sanatçılar ise ülke dışına kaçarlar.

XX. yüzyılın ilk yarısında bu baskı, korku ve endişeler öyle bir hal alır ki, sürgünler, tutuklanıp mahvedilmeler Azerbaycan aydınlarının alın yazısı haline getirilir. Bu sürgün ve kaçışlar yıllar sonra Azerbaycan dışında gelişen bir "Muhaciret Edebiyatı" meydana getirir. Bu muhaciret edebiyatının oluşmasında "Mirze Bala Memmedzade, Elmas Yıldırım, Ebdulvahab Yurdséver, Yusuf Vezir Cermenzeninli, Kerim Oder, Ahmed Ceferoğlu, Abbaskulu Kazımzade, Mehmedali Resuloğlu, Hüseyn Baykara, Mehemed Sadık Aran, Elimerdan Bey Topçubaşov, Ceyhun Hacibeyli, Ümmülbabanu (Banin), M. Emin Resulzade," (Sultanlı 2002:35) Mirze Bala Mehmetzade, Alibey Hüseynzade, Ehmed Ağaoğlu, Samed Ağaoğlu, Hamit Dönmez, Ali Usta, Gültekin (Emin Abid), Hüseyn Camal Yanar, Nağı Şeyxzamanlı, Téymur Ateşli, Musa Zeyem...vb. onlarca şahsiyet katkı sağlarlar. Bu perspektiften bakıldığında gerek Azerbaycan ve gerekse Anadolu Türk edebiyatında Azerbaycan aydınlarının parlak sayfalar yarattıkları inkâr edilemez.

Tüm bu ağır ve hazin manzara karşısında Azerbaycan edebiyatı asla öksüz kalmamıştır. Zira yurt dışına, özellikle de Türkiye'ye sığınmış olan yazarlar için Türkiye ikinci bir vatan olmuş bu nedenle Türkiye'ye sığınan aydınlar duygularını buradaki uygun ortamdan yararlanarak dile getirmişlerdir. Böylece de "gurbet lirikasının en uğurlu numuneleri der ilk nöbete ele folklorumuzda sabitlemiş, asırlar boyu nice-nice garibi avundurmuş, onların hicran yarasına manevi mehlem olmuştur. (Nebiyev,2009,IV:158). Azerbaycan muhaceret edebiyatının parlak sayfalarını oluşturmuşlardır ki bu tür sanatçılardan birisi de şüphesiz Elmas Yıldırım'dır.

Şair, 1930 yılında Sovyet yönetimine karşı olması nedeniyle önce Dağıstan'a sürülmüş, sonra da burada kalması tehlikeli görülünce bu sefer Türkistan'a gönderilmiştir. Ancak O, kendisini güvende görmediğinden Türkiye'ye sığınmıştır. Elmas Yıldırım 1934 yılında İran'dan Türkiye'ye geldiğinde Elazığ'a yerleşerek burada Türkiye vatandaşlığına geçer. Türkiye Nüfus kütüğüne Elmas Yıldırım adıyla kayıt olur. Zira o 1907'de Bakü'nün Çemberekent'inde doğduğu sırada ona Yıldırım adı verilmişti. "Ancak bazı komşularının dediğine göre doğduğunda ona Abdulhasan adı koyulmuştur."(Nebiyev 1995:36) Babasının adı *Almas* olduğundan Türkiye vatandaşı yazılırken Elmas Yıldırım olarak kaydolmuştur. Böylece o da pek çok Azerbaycan aydını gibi ömrünün önemli bir bölümünü Anadolu topraklarında özgür bir Türkiye vatandaşı olarak sürdürmüştür.

Ayrılık hasretinin dillendirildiği bir muhacir hicran edebiyatı oluşturur. Dönemin gelişen acımasız siyasi tutumuna rağmen kendisi gibi aynı acı talihi yaşamakta olanlar gibi Elmas Yıldırım da hiç bir zaman aslına ve köküne bağlılığını, milli düşüncesini değiştirmemiş, bir gün mutlak kavuşma ümidini, gelecek mutlu, özgür günlere dair olan inancını yitirmemiştir. İşin en ilginç ve acı tarafı vatan muhabbetini gözyaşına dönüştüren şairin "*Vatan haini*" olarak Dağıstan'a sürgün

edilmesidir. Yıldırım'ın "dönemin matbuat organlarında çıkan şiir ve makalelerinde "*Almaszâde İ.*", "*A. Y.*", "*A-zâde*", "*A. İ.*", imzalarını kullanmış" olması bile Sovyet yönetiminin dikkatinden kaçmamıştır. Zira o gür bir ateşi, böyleyi güçlü bir ateşin duman izlerinin saklanması olanaksızdı. Saklayamazdı da. Bu nedenle sürgün edildiği Dağıstan'da bölge coğrafyasında yaşamakta olan Kafkas halklarının yaşam ve tarihini yakından tanıma ve görme fırsatını bulur. Bu durum onda yeni bir bakış perspektifi oluşturur. Böylece de onu yaratıcılığında Kafkas halkları nezdinde bir Dağıstan sayfası oluşur.

Şair, bir şiirinde "Azerbaycan" yerine, "*dumanlı dağlar*" adını kullanarak mevcut yönetimin (Sovyet yönetiminin) ülkesi ve halkının başına musallat edilen büyük facialara işaret etmiş ve bu şiirin ülke dışında yayınlanmasının yarattığı tepki nedeniyle Dağıstan'a sürgün edilmiş olması adeta bu şiiri kendisiyle vazgeçilmez bir sembol olmuştur. "Elmas Yıldırım Azerbaycan muhaceret şiirinin en güçlü temsilcilerinden birisi olmuştur. Genel anlamda Elmas Yıldırım şiirinin mayası dertten yoğrulmuştur. Bu dert bir yandan muhacirliğin, vatana el yetmezliğin doğduğu derttir. Diğer taraftan ise şairi kederlendiren bir başka neden vatanın esir, köle hayatı yaşamakta olmasıdır."(Sultanlı 2002:50-51) O tarihte İstanbul'da çıkan "*Hayat*" dergisinde, 1921 yılında «Qurtuluş» jurnalında yayınlanmış olan "A Dağlar" adlı bu şiiri (Cevad 1992,I: 213) daha sonraki edebî yaratıcılığının mayasını oluşturur.

Şair, dağlar Şiirinde memleketin güzelliği gurbet hasretiyle harmanlanarak verilirken, bu güzel memleketin gerçek sahipleri Azerbaycan halkına reva görülen haksızlıkların altını çizer. Diğer taraftan onun haykırışına esaret ve baskı altındaki diğer insanların gerekli hassasiyet göstermemesi, tepkisiz kalışını görünce tıpkı Azerbaycan romantik şairi Hüseyin Cavid ve A. Cevad gibi dağlara yönelmesi, dağlarda

saklı olan özgürlük ruhunun geri döndürülmesi için ciddi bir gayret gösterir.

*Derdli sinedeki eski cıgırlar
İnsan izlerine benzer, a dağlar.
Bu ağır başlıca baxışın mene
Kanlı efsaneler söyler, a dağlar. (Cevad 1992, I: 213)*

Şair, eğilmez başı, dik duruşu, intikam ateşini bağrında saklayan Kafkas dağlarını gururlu duruşuyla kendisiyle özdeşleştirir, "Müellif daha çok panteist gibi çıkış ediyor, onun için dağ obrazı tabiatın bir parçası değil, devrin, zamanın hareketine, insanlara tesir edebilecek bir kuvvedir, ona göre de şair «derdine dermanı» dağlardan isteyir." (Cevad 1992, I: 214) O'nun yaşantısının ayrılmaz parçasına dönüştürdüğü dağlardan ayrılırken sinesindeki hasret daha da alevlenir. Bu ayrılık Elmas Yıldırımın gönlünde sağalmaz dertler oluşturur. Bu bağlamda "Elmas Yıldırımın şiirleri hayat silsilesi içinde geçirdiği bütün acı tatlı sayfaları dile getirmektedir. O'nun şiirleri her şeyden önce güzel vatanın yaralarını ve dertlerini okşamaktadır. O, duyduklarını söylemiş, doğruları anlatmış, didergin salındığı eli için kalbi dövünen Azerbaycan Türkü'nün dahili duygularına tercüman olmuştur" (Onga 1987, III: 33).

Dağ Türk kültüründe kutsaliyet ve mazlumları koruyucu bir özelliğe sahiptir. Şair de bu değer yargılarını duygularını dillendirme yolunda kullanmaktan çekinmez. O, dağlara izafen yazmış olduğu şiirlerinde görünürde Kafkasya dağlarına seslene de aslında Sovyet rejiminin Kafkas halklarının güzelliklerini hoyratça ortadan kaldırışına sitem etmektedir. Bu sitem bireysel anlamda değil, millet adına, memleket adıdır. Şair bu olumsuz havanın yıllardır devam ettirildiğini sitemkâr bir dille ifade etmektedir. Sovyet yönetimi altında soydaşlarının karamsar yaşamını hüznün ve kederle dillendiren yazar, halkın derdini bile söyleyemediği bir ortamda aslında vatan arzusuyla

canından geçebileceğini söylemekte. Vatan candan geçmeye, uğrunda her türlü fedakârlığın yapılmasına değer bir gülsendir. Bu gülsen cezp edici güzelliği ile ondan ayrı kalanları yakar, kavurur. Bu durum onun için de geçerlidir. Azerbaycan halkının guru, eski mücadele ruhunun geri getirilmesi için gösterilen saygı değer gayreti Yıldırım'ın şiirlerinde bir özgürlük manifestosuna dönüşür.

Şair dağlar seslenişinde aslında Kafkasya'yı, o cümleden Azerbaycan'ı nazarda tutar. Azerbaycan'ın güzellikler manzumesini dile getirirken, bu cennetten köşe Azerbaycan'ın Sovyet yönetiminin türettiği facialarla cehenneme dönüştürüldüğü, buna dayanamayan vatanperverlerin kurtuluşu dışarıda gördüklerini ve böylece bir hasret edebiyatının oluşumuna neden olduğunu gösterir. Fikir ve düşüncelerin bir suç unsuru olarak görülmesinin yarattığı ağır ortamın puslu havası muhacir Azerbaycan aydınları için sürekli bir endişe ve huzursuzluk kaynağı olmuştur.

Şair, Köroğlu gibi dağları mücadele meydanı gibi değil, mücadele kahramanına izafen kahramanlar edasıyla görerek, Kafkaslarda özgürlük sembolüne dönüşmüş olan Şeyh Şamil'deki vatan ve millet muhabbetinin hâkim olmasını arzu ederek; "Kafkasya'nın azadlığını öven genç Azerbaycan şairi Elmas Yıldırım, Şamil'in adını dini bir heyecanla anar.» (Resülzade 1991:108). Bu yüksek düzeydeki manevi heyecanı E. Yıldırım'ın bütün şiirlerinde benzer bir yoğunlukta görmekteyiz.

*"Daldı küskün baxışlar duman çöken yollara,
Bir Şeyx Şamil hiddeti qonunca dodaqlara
İxtiyarlar qaş çatıb baxdılar Şah dağlara..."*

(Yıldırım 1994:24)

Bu bağlamda onun "Dağlara Veda" şiiri dikkate değerdir. O'nun şiirlerinde kendisine reva görülen

haksızlıkları bazen hayra yorarak teselli olduğunu da görürüz. Öyle ki şair, kendisini sürgüne gönderenlere teşekkür bile ederek şöyle der: "*Benim bu şekilde dolaşmam, onlar için daha fena oluyor. Bana yurdumun her bucağını gezdiriyorlar. Her tarafta yaldızlı kızıl zincirlerin seslerini duyuyorum. Milletimin boynuna asılan her zincir halkası, bendeki kinleri geliştiriyor, katmerleştiriyor.*" Böylece Azerbaycan halkına ve kendisine yapılan baskıların onu daha da mücadeleye sevk ettiğinin altını çiziyor. Kendisini, Azerbaycan ve diğer mazlum halkları totaliter bir baskı altında saklamak isteyen Çarlık Rusyası'na karşı mertçe bir başkaldırının inancıyla seslenerek şöyle der:

*"O çarpışan orduların oylağında yel eser,
Gene meydan bizimdir,
bax, büsatımız kurulmuş.
Ey uzaqdan gelen ses,
Qayıt, getme bu yolu.
Sen de etme gel heves,
Qezebimiz qorxulu."* (Yıldırım 1994: 35)

Şair hak ve hakkaniyet yolunda, özgürlük yolunda mücadeleyi kutsal saydığı kadar, doğal olarak uzun yılların ağır ve katlanılmaz acı ve dertleriyle yorulur. Bu yorgunluk onda geleceğe dair olan güçlü inancın sarsılmasına neden olur. Şair, yapıtlarında bolca doğa tasvirlerine yer vermiş, sosyal içerikli şiirlerinde Kafkasya o cümleden Azerbaycan'ın coğrafî güzelliklerden, doğal manzaralardan ustalıkla söz eder. Bu bağlamda doğayı sürekli değişen ve her değişiminde farklı güzellikleri de sağlayan bir güç olarak değerlendirmiştir ki, "*Şehvet Kurbanları*" bu bağlamda dikkate değer şiirlerindedir. Ancak bu güzelliklerle O, mazlumların feryadını, zulmün karanlık penceresinin dağılması için atılan Koroğlu narası, doğma vatanından ayrı düşmüş olmanın yaralayıcı ağlayışı, mazlum insan nisgili vardır. Şair yaşam felsefesini mutluluk

peşinde koşmaktan ziyade millet derdiyle acı çekmeyi tercih eder. Büyük şair Fuzûlî'nin "*Aşk derdiyle hoşem el çek ilacımдан tabib; Kılma derman kim helakim zehri dermanındadır*" ifadesinde olduğu gibi O, milletin derdiyle yanmakla mutlu ve güçlüdür.

Ancak Türkiye vatandaşı olduktan sonra onun dünyaya bakış felsefesinde ciddi bir değişim olur. Geleceğe olan inancı güçlenir. Bu durum onun daha rahat olmasını ve yaratıcılık yeteneğinin gelişmesine katkıda bulunur ki, bu özgüven anlayışının sonucunda 1936 yılında İstanbul'da, büyük çoğunluğu Azerbaycan'a hasredilmiş olan "*Boğulmayan Bir Ses*" adlı şiir kitabı yayımlanır. O, ülkesini ve ağır şartlar altında yaşamakta olan Azerbaycan halkını asla unutamaz. Türkiye'deki 17 yıllık muhacir yaşamı boyunca sürekli vatan ve millet derdini kendisine vazgeçilmesi olası olmayan bir tutku olarak görmüştür ki, bu bağlamda onun "*Bir Günde Ölen*" adlı şiiri oldukça anlamlıdır.

*"Ben diyordum ki bir gün varıp ana yurduna,
Öpersiniz anamın toz basan mezarını.
Özlediğim o günde ben ölmüş olacağım bele,
Siz bensiz gezersiniz Baki'nin Hezar'ını
Lânet olsun bana yâr olmayan bu feleğe
Düşman kesildi bende yeşeren her dileğe..."*

Ayrıca "poemalarında, bir hadiseden diğerine, mükâlemeden manzaraya, ric'atden tabiat tasvirine geçerken bütünlüğe ve epik tahkiyeye yeni bir ahenk vermeye muvaffak olur." (*Nebîyev 1995:125*) Böylece eksilmeyen bir ardıcılıkla, şiirlerini lirik bir nağmeye dönüştürür. Bu nağme bedbahtlığın, acizliğin bir ifadesi olmayıp, geleceğe olan ve her gün artmakta olan bir inancın ifadesidir. Halkının içerisinde bulunduğu zillet karşısında bile gençliğe seslenerek; şimdi küsüp oturmak zamanı değildir, mücadele için ayağa kalkmak lazımdır.

"Yolunda ilk qurban men olacağam!" demek suretiyle yeni yollar, canlı tasvirlerle başvurur. "Yarım" ya da "Boğulmayan Bir Ses" şiirleri bu bakımdan önemlidir.

Şairin muhaceret yaşamında bu inanç ile gergin bir yaratıcılık gayreti içerisinde olduğunu görüyoruz. O, bireysel fonda ele aldığı duygularını sevginin kudreti, ayrılığın derin kederinde ve ait olduğu asil halkın manevi geçmişinden çıkış yaparak bu hisleriyle parlak doğa manzarasına dönüştürür. Bu durum ise muhaceret edebiyatında pek sık rastlanılmayan bir durumdur. Geleceğe dair inanç ve yüksek kararlılığı kendisine şiar edinir ki, bu bağlamda kontrol edilemez bir kin, nefretle özgürlük adına haykırır, Çarizmin ayakları altında onuru ezilen, kimliği yok edilmek istenen halkların, özellikle de Kafkas halklarının ayağa kalmasını ister. Zira şair bu haklı isteğin mutlaka gerçekleşeceğine dair büyük bir inanca sahiptir.

"Emellerimle etdim gözyaşına elvida,

Gelbimde indi ümid bir yüksek buludlu dağ,
Önümdə görünmeyin ne uçurum, ne gazın,
Ümitsizlik içinde ağlayanlara yazık!" (MA, 1926)

Şairin bütün şiirlerinde ana temayı "İnsanlara özgür bir yaşam arzusu, milletler o cümleden Azerbaycan'ın bağımsızlığı oluşturur. Temel anlamda özgürlük söz konusu olunca tüm benliğini bir gazap ve isyan hissi kaplar. Zaman zaman bu hissiyatın karşılıksız kaldığını görmek onu derinden üzer, ancak asla bir ümitsizlik içerisinde olmamış, aksine gelecekte arzularının gerçekleşeceğine dair sürekli yükselen bir inanca sahip olmuştur.

"Sen istersen qelbimi parçala, qır, çeyne, ez,
Menim yene bu yolda tükenmez bir canım var!
Sen ölüm ol, başımda her an dolaş, her an gez,

Menim yene sene bir gün üsyanım var!
... Men bilirem, sonunda çıxmam üzqaralı,
Yurdumun gençlerine ümidim, inamım var! "

(Yıldırım 1994:138)

Şairin Türkiye vatandaşı olarak Anadolu'yu ikinci vatanı olarak görmesi bile onda doğduğu topraklara olan bağlılığını sarsıtmamış, ana vatanına olan hasretini dindirmeye yetmemiştir. Ancak şair hayalci de değildi. O, şiirlerinde sadece Azerbaycan için değil, esaret altındaki tüm Kafkasya halkları adına haykırır. Zira Azerbaycan'a reva görülen zulüm, aynı şekilde tüm Kafkasya halkları içinde görülmüş, söz konusu halklar Çarizmin ayakları altında ezilmiş, hakarete uğratılmıştır. Fakat O'nun bu keder dünyasının merkezinde daima Azerbaycan olmuştur.

"Azerbaycan, benim eşsiz yurdum oy!...
Ölmez eşqim, içimdeki derdim oy!..."

(Yıldırım 1994:14)

Şair, gurbet yaşamının ağırlığı altında ezilmekte, bunu çekilmez bir dert, sağalmaz bir yara olarak görür. Vatan muhabbetinin sıcaklığından uzakta kalmak ölüme eş değer olduğundan doğma vatanından uzakta yaşamakla ölüm arasında çok da büyük bir fark olmadığını düşünse de özgür bir Azerbaycan düşüncesi alevler içerisinde yanıp kavrulan kalbini serinletir:

"Amuderya, meni al,
O cesur dalgalarının koynuna sal!
Burax, alsın meni rüzgar eline,
Boğarak eşqimi kan,
Olayım bir gurban.
Ve kanımdan katarak sellerine

Ah bu Türk ellerine.

Belki bir gün yaşarar bir ideal.

Belke bir gün boy atar istiklal" (Nebiyev 2009,IV:188).

Pek çok muhacir şair gibi o da sürgünde yaşamının ağır ve azaplı yükü-nü ömrünün son anına kadar sırtında taşımıştır. "Gerip Quşuma", "Gurbetde", "Neyleyim", "Gurbetde", "Qaf Dağına Türküler", "Batan Güneş", "Şerqum", "Gölcükle Derleşme", "Quzğun için", "Qurbanın Olabilsem", "Bir Gün", "Azeri Duası", "Yurt Hasreti" "Gurbet Mektupları", şiirleri gibi pek çok şiirinde memleket özlemine yoğun bir yürek yangısıyla dillendirmiştir. O, lirik şiirlerini "Vatanda", "Sürgünde" ve "Gurbette" başlıkları altında gruplandırmıştır". (Nebiyev 2009, IV:187). Şair, her soluklanışında Azerbaycan gerçeklerini yaşa-mıştır. Nihayetinde de yorgun kalbi memleket hasretine daha fazla direnç gösteremeyerek 14 Ocak 1952'de tarihinde hasretle aralı gözlerle dünyaya veda etmiştir. Bu gün pek çok muhacir vatanperver gibi Elmas Yıldırım'ın kabri öksüz ancak huzurlu ve güvenli bir şekilde Anadolu'nun bağrında, Malatya'nın Kale kasabasında yatmaktadır.

Kaynakça

- Caferoğlu A.** (1991), *Azerbaycan Edebiyatı*, C. I, İstanbul.
Cevad Ehmed. (1992), Seçilmiş Eserleri, I c, "Azemeşr", Bakü.
Hacıyev Abbas. (1981), *Tiflis Edebî Muhiti*, Bakü.
Mende Ağlamıram (MA), (1926), Maarif ve Medeniyet Juinalı No:12, Bakü.
Nebiyev Bekir (1995), *Didergin Şair, "Sabah Neşriyat"*, Bakü.
Nebiyev Bekir (2009), Seçilmiş Eserleri (Beş Cildde), "Çinar-Çap", IV, Bakü.
Onka Yavuz (1987), "Azerbaycan Şairleri Almas İldırım ve Mikail Müşfiq", Tanıtım Jurnalı, No.3, Bakü.
Rezulade M.E. (1991), Çağdaş Azerbaycan Tarihi, "Gençlik", Bakü.

Sultanlı Vagif (2002), *Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı*, "Avrupa Yakası Yayınları", İstanbul.

Mütellibov Tehsin (1978), XX. Esr Azerbaycan Edebiyatında Edebi Mektepler, Bakü.

Yıldırım A. (1994), Kara Destan, "Azemeşr", Bakü.

Mahir Həmidov,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Şərqişünaslıq İnstitutu,

MÜHACİR ƏRƏB YAZIÇILARININ ƏRƏB ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFINDA ROLU

XIX əsrin əvvəllərində ərəb dünyasında təhsilin səviyyəsi olduqca aşağı idi. Sayca az olan və məscidlərin, kilsələrin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai təhsil məktəblərində isə təhsil proqramı ibtidai səviyyədə yazı-oxu, hesab və din dərslərindən ibarət idi. Ali təhsil isə din alimləri yetişdirən “Əl-Əzhər Universiteti” ilə yanaşı Dəməşq və Hələbdəki məscid və mədrəsələrlə məhdudlaşır. Livandakı “Ayn Varaqa” məktəbi də, xristian ərəblər üçün mühüm təhsil ocağı idi. Bu qəbildən olan dini müəssisələrdə XIX əsrin görkəmli ədəbiyyatçıları və alimləri yetişsə də, ümumilikdə xalqı maarifləndirəcək kifayət qədər təhsil ocaqları mövcud deyildi. Bu dövrdə hələ də ərəbcə qəzet və jurnal nəşr olunmurdu [1, s.35-36; 48]. Məhdud sayda və olduqca bahalı olan əlyazma kitabları isə ancaq zəngin təbəqədən insanların almaq imkanı vardı. İstanbulda nəşr olunan kitablar türk dilində idi. Livanda isə yalnız “Əziz Yuhanna” kilsəsində bir mətbəə vardı ki, ondan da sırf xristianlara aid dini əsərlərin nəşr olunmasında istifadə edilirdi [2, s.56-57; 8; 20-21].

XVII əsrdə missionerlər tərəfindən açılan yerli xristian məktəblərinin, XIX əsrin əvvəllərində təhsil sahəsində az da olsa ümidverici fəaliyyət göstərdiyi məlumdur. Lakin mədəni və ədəbi həyatın canlanmasında bu müəssisələrin təsiri hələ də kifayət qədər deyildi. Bəzi araşdırmaçıları, bu müəssisələrdə yetişən Nikola Türk, Butrus Kəramə və İlyas İddə kimi ədibləri ədəbi intibahın öndərləri olaraq qəbul edirlər [3, s.56-57; 21].

XIX əsrin əvvəllərində ərəb dünyasına Qərb düşüncəsi Misir və Livan olmaq üzrə iki fərqli istiqamətdən daxil olmağa başlamışdı. Misirdə Avropa düşüncəsi Məhəmməd Əli Paşa

zamanında açılan məktəblər və Avropaya təhsil üçün göndərilən tələbələr vasitəsilə yayılmışdı. Livandakı avropalaşma hərəkatının qaynağını isə missionerlər və onların açdıqları məktəblər təşkil edirdi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən xarici missionerlərin Livanda açdıqları təhsil müəssisələri, Qərb mədəniyyətinə açılan pəncərə funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu müəssisələr sayəsində insanlar Qərb həyat tərzini, mədəniyyətini, elm və texnikasını öyrənmək imkanı əldə etdilər [4, s.7; 3-11].

Qərblı missionerlər Livana gəldiklərində yerli məktəblərdən daha keyfiyyətli məktəblər açdılar. 1860-cı ildə “mutasarrıflıq” [5, XXXI, s.377-378] qanununun qəbul edilməsi ilə çox sayda qərblı müəllim, din adamı, həkim və tacir, əmin-amanlığın artdığı, təhlükəsiz bir mühitin meydana gəldiyi Livana axın etməyə başladılar. Xristianların çox olduğu Livan, Avropa və Amerika vasitəsi ilə yeni, mədəni və ədəbi fəaliyyətləri sevinclə qarşıladılar. Əslində avropalıların Livandakı xristian azlıqlarla olan əlaqələrinin tarixi kökləri vardır. XVIII əsrdən etibarən “maruni” [6] din adamları dini təhsil almaq üçün Romaya üz tutdular. Daha sonra avropalılar Livanın müxtəlif bölgələrində missioner məktəbləri açmağa başladılar. Bundan sonrakı mərhələdə livanlı xristianların açdıqları və missioner məktəblərinin təhsil sistemini tətbiq edən yerli məktəblər geniş vüsət əldə etmişdir. Ərəb dili və ədəbiyyatının tədrisinə əhəmiyyət verilən bu təhsil müəssisələrində Butrus əl-Bustani, Əhməd Faris əş-Şidyaq kimi, XIX əsrin ilk yarısında ortaya çıxan bir çox ədib və alim yetişmişdir [2, s.22-23].

Bu təhsil ocaqlarında əldə etdikləri təhsil sayəsində livanlılar ədəbiyyata daha yaxından maraq göstərir, Şam bölgəsində ədəbi intibaha öndərlik edirdilər. Mühüm əsərlər ərəbcəyə çevrilmiş, ərəbcə lüğətlər nəşr edilmiş, ərəb ədəbiyyatına dair orijinal klassik əsərlər gün üzünə çıxmışdır. Livanın xaricində digər müsəlman və xristianlara nümunə olacaq mətbuat sistemi qurulmuşdur [4, s.46].

Missioner tədris ocaqları ilə yanaşı ədəbi və elmi dərnəklərin ortaya çıxması, teatrın geniş vüsət tapması, kitab tərcüməsi kimi fəaliyyətlər Livandakı intibahı daha da sürətləndirmişdir. Hər nə qədər XIX əsrin son rübündə ədəbi və ictimai intibah tam mənası ilə özünü biruzə verməyə də, bu istiqamətdə təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Bu dövrdə Livan, xristian missionerlərin axın etdiyi bir ərəb ölkəsi idi. Livanda təhsil müəssisələri açan kilsəyə bağlı missioner qrupları xristian ərəblərin maarifləndirilməsi yönündə fəaliyyətlər göstərirdilər. Şübhəsiz ki, bu fəaliyyətlər yalnız xristian xalqının maarifləndirilməsi məqsədini daşıyırdı. Amma bütün bunlara baxmayaraq, xristian missionerlərin təhsil fəaliyyətləri Livan başda olmaqla o bölgədəki intibahi hərəkatın meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Ərəb dünyasını Avropaya doğru istiqamətləndirən bu təhsil fəaliyyətləri yeni bir mədəniyyətin formalaşmasına zəmin hazırlamışdır [7, s.9]. Missioner məktəblərinin Livanda kütləvi şəkildə yayılması 1860-cı illərdən sonraya təsadüf edir. İlk missioner məktəbi isə 1820-ci ildə ingilislər tərəfindən Beyrutda açılmışdır [8, s.47-48].

Bu məktəblərin açılış səbəbləri xalqı maarifləndirmək olsa da, daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif ölkələrə mənsub tədris mərkəzləri arasında rəqabətin olduğu görülür. Sonrakı dövrlərdə bu missioner məktəblərin fəaliyyətlərinin təhsillə məhdudlaşmadığı aşkar oldu. Xüsusən də Fransa Livandakı siyasi hadisələrlə yaxından maraqlanmağa başlamış, xristian azlıqların haqq və hüquqlarının qorunması yönündə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Avropalı missionerlər xalqın maarifləndirilməsi istiqamətində mühüm fəaliyyətlər göstərsələr də, zaman keçdikcə öz siyasi mənfəətləri uğruna cəmiyyət içərisində etnik və dini qruplaşmaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdular. Digər tərəfdən isə bu məktəblərin fəaliyyətləri nəticəsində zaman keçdikcə ərəb ədəbi dilinin dövrün tələbatlarına cavab vermədiyi iddia edilərək onun yerinə dialektlərin yayılmasına təşəbbüs göstərilmişdir [9, s.95-98]. Ərəb ədəbi dilini bu cür təhlükələrdən müdafiə edən yerli ziyalılar isə ərəb dili və

ədəbiyyatının yenidən canlandırılması istiqamətində fəaliyyətlərini genişləndirmişdilər. Bütün bunlarla birlikdə avropalı missionerlərin açdıqları məktəblərin elm və ədəbiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

XIX əsrin ortalarından etibarən ərəb ədəbiyyatında müəyyən dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamışdır. Səci, istiarə, tavriyyə kimi sadə oxucunun anlamasını çətinləşdirən ritorik dil, qərb ədəbiyyatının təsiri ilə yerini sadə və ritorik süsləmələrdən uzaq dilə tərk etmişdir. Bəzi yazıçılar sadə üslubda yazan erkən islam dövrü ədiblərini, bəziləri isə Abbasi dövrü müəlliflərini təqlid etməyə başlamışdılar. XIX əsrin ortalarında isə ritorik ifadələrdən uzaq, sərbəst üslubda yazılmış əsərlər geniş vüsət qazandı. Bu istiqamətdəki çalışmaların əsasını şübhəsiz ki, dövrün alimlərinin Qərb ilə qurduqları təmas təşkil edirdi [10, s.319; 45: 17-18; 422]. Əhməd Fəris əş-Şidiyaq, Butrus əl-Bustani, Nasif əl-Yazıçı, İbrahim əl-Yazıçı, Yusuf əl-Əsir kimi dil və ədəbiyyat araşdırmaçıları yenidən canlandırılan livanlı alimlərin bu inkişafdakı səyləri olduqca əhəmiyyətlidir. Bu dilçi və ədəbiyyatçılar yeni araşdırmalar aparmış, elm ocaqlarının kütləvi hal almasına təşəbbüs göstərmişdirlər. Bu səylərin səmərəsi olaraq da, müasir milli məktəblər, qəzet və jurnallar, ədəbi, siyasi cəmiyyətlər və araşdırma mərkəzləri qurulmuşdur [11, s.46].

İntibah dövründə ədiblərin qələmə aldıkları əsərləri üç mərhələyə ayıra bilərik. Birinci mərhələdə ədəbiyyatçılar klassik şairləri, xüsusən də Abbasi dövrü şairlərini təqlid edərək mədh, mərsiyə, həcv janrlarında şeirlər yazmağa başlamışdılar. Nasif əl-Yazıçı, Yusuf əl-Əsir, Əhməd Fəris əş-Şidiyaq və Mahmud Sami əl-Barudi bu dövrün mühüm təmsilçilərindəndir. İkinci mərhələdə ədiblər, klassik şeirə fərdi təcrübələrini də qataraq qələmə aldıkları şeir və nəsr əsərlərində Avropanın müasir ruhunu əks etdirməyə çalışdılar. Əhməd Şövqi, Həziz İbrahim və Xəlil Mıtrın kimi bu mərhələnin öndə gələn şairləri klassik üsluba bağlı qalmaqla yanaşı şeiri canlandırmağa cəhd göstərdilər.

Üçüncü mərhələdə isə şairlər iyirminci əsrin əvvəllərində ortaya çıxan yenilik tərəfdarları, Avropada meydana gələn romantizm cərəyanının nümayəndələrindən təsirlənmişdirlər. Bu yenilik meyilləri, xüsusilə, məhcər ədəbiyyatçıların əsərlərində özünü daha açıq bir şəkildə göstərməyə başlamışdı. Bu ədəbi cərəyanın şairləri vəzn, qafiyə kimi klassik şeirin formalarından uzaqlaşaraq, sərbəst vəznə üstünlük verirdilər [12, s.53-54; 463-464]. Yenilik tərəfdarı olan yazıçılar daha çox Qərb üslubunda ədəbi əsərlər qələmə alırdılar.

Ərəb mətbuatında cəmiyyətin müxtəlif problemlərini ələ alan və ritorik süsləmələrdən uzaq yazılar zaman keçdikcə məqalənin də inkişafına təkan vermişdir. XIX əsrdə qərb ədəbiyyatının ərəb ədəbiyyatı üzərindəki təsirlərindən biri də tarixi hekayə və roman janrında özünü göstərmişdir. Misirdə tarixi roman müəllifləri Livan və Suriyadan köç edən xristianlar olmuşdur. Avropa mədəniyyətinə müsəlmanlardan daha çox meyilli olan xristian yazıçılar geniş mətbuat imkanı olan Misirə axın edərək bu sahədə lider rolunu oynayırdılar [13, s.17].

XIX əsrdə Livanda ədəbi və mədəni həyatın inkişafında mətbəənin də mühüm rolu olmuşdur. İlk dövrlərdə mətbəədən daha çox dini kitabların çap olunmasında istifadə edilirdi. Missioner məktəblərin saylarının artması nəticəsində ədəbi və mədəni sahədə yazılan kitablar da kütləvi şəkildə nəşr olunmağa başladı [14, II, s.317]. Mətbəə ilə yanaşı mətbuatın da intibah hərəkatının kütləvi hal almasında önəmli rolu olmuşdur. Livan və Suriya bu mövzuda ərəb ölkələrinin önündə gəlirdilər. Əhməd Fəris əş-Şıdyaq, Butrus Bustaninin çıxardığı qəzetlərdə ədəbi əsərlərin dərc olunması Livan başda olmaqla bütün ərəb ölkələrində geniş yayılmışdı. Ədəbi əsərlərin oxucuya çatdırılmasında xüsusi rol oynayan qəzetlər, ədəbiyyatın dəyərini yüksəltməklə diqqəti onun ictimai əhəmiyyətinə yönəlmişdir. Qəzetlərin çoxalması nəticəsində ədəbiyyatçılar, xüsusilə də şairlər öz şeirlərini dar çərçivədə məhdud qalmayaraq geniş oxucu kütləsi ilə tanış etmək imkanı əldə etdilər. Zaman keçdikcə şeirdə

geniş kütləni də nəzərə alaraq ritorik dil üslubundan uzaqlaşmağa başlandı. Şairlər şeir növünün məzmununda da dəyişiklik edərək müəyyən təbəqəyə xitab edən mövzuları deyil, bütün insanların duyğu və düşüncələrini əks etdirən şeirlər yazmağa təşəbbüs göstərdilər [15, s.69].

İntibah hərəkatı Misir və Livanda başlamış, sonra isə digər ərəb ölkələrinə sirayət etmişdir. Napolyonun Misiri işğal etməsindən sonra Avropanın elm və mədəniyyətdəki yüksək səviyyəsini görəndə Misir, Məmməd Əli Paşanın liderliyi ilə müasirləşmə prosesinə başlamış və İsmayıl Paşa dövründə bu proses daha da sürətlənmişdir. Misirdəki avropalaşma hərəkatı, özünü daha çox elm və ədəbiyyat sahələrində göstərmişdir. Livanda isə bu proses mədəni və ədəbi sahələrdə olduğu kimi, siyasi sahədə də özünü göstərmişdir. Hər zaman Avropa ilə, xüsusən də, Fransa ilə yaxın təmasda olan Livan, daima Qərbin diqqət mərkəzində olmuşdur [11, s.250].

XIX əsrin sonlarından etibarən Avropanın təhsil və ədəbiyyat sahəsindəki təsirləri, ərəb milliyətçiliyinə əsaslanan bir ədəbi cərəyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə intibah hərəkatına zəmin hazırlayan və müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan amillərin başında, şübhəsiz ki, 1860-cı ildən etibarən Livanın müxtəlif bölgələrindən Misir, Avropa və Amerikaya edilən köçlər gəlir. Misirə köç edən livanlılar, Misirdəki ədəbiyyat, elm və mədəniyyət həyatına böyük töhfə verdilər. Digər tərəfdən isə Amerikaya köç edən livanlılar, ərəb ədəbiyyatını yeni bir istiqamətdə inkişaf etdirdilər. XIX əsrin ikinci yarısında Yaxın Şərqdəki iqtisadi, siyasi, dini və başqa səbəblərdən Avropa, Misir və Amerikaya köç etmiş, əksəriyyəti livanlı xristian ərəblərdən ibarət olan bir qrup topluluğun fəaliyyəti nəticəsində müasir ərəb ədəbiyyatında yeni bir mərhələ formalaşmağa başlamışdı [16, s.231; XXVIII, s. 364-465]. Bu ədəbiyyatın "Şərq dünyasının Qərbdə yazıb-yaradan böyük mütəfəkkirləri" (S.Xəlilov), başda Cübran Xəlil Cübran olmaqla, Əmin ər-

Reyhani, Nəsim Əridənin, Əbdül-Məsih Həddad, İliyya Əbu Mazi kimi görkəmli nümayəndələrindən biri də Mixail Nuaymədir. Müasir ərəb ədəbiyyatının inkişafını sürətləndirən, yeni bir dövrü istiqamətləndirən bu görkəmli şair və mütəfəkkir məhcər ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının da ədəbi intibah prosesinə böyük töhfəsi olmuşdur. Məhcər ədəbiyyatçılarının nəşr vasitəsi olan Nəsim Əridənin sahibi olduğu "əl-Funun" jurnalı maddi çətinliklər üzündən bir müddət fəaliyyətini dayandırsa da, daha sonra yenə də fəaliyyətini davam etdirmişdir. Amma çox təəssüf ki, daha sonrakı dövrlərdə jurnal fəaliyyətini davam etdirə bilməmiş və nəşr fəaliyyətini birdəfəlik dayandırmışdır. "əl-Funun" jurnalı fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra bu boşluğu yenə məhcər ədəbiyyatının mühüm nümayəndələrindən olan Abdul-Məsih Həddadın nəşri olduğu "əs-Saih" qəzeti doldurur. Bundan sonra "əs-Saih" qəzeti məhcər ədəbiyyatçılarının duyğu və düşüncələrinin dilə gətirildiyi mətbuat orqanına çevrilir [17, s.365].

Yazılarında əsasən, ərəb ədəbiyyatında əsrlərdir davam edən təqlidçilik ruhuna qarşı çıxan məhcər ədəbiyyatçıları qısa müddət ərzində Livan və Misirdə geniş oxucu kütləsi qazandı. Beləcə "əl-Funun" və "əs-Saih" vasitəsilə bir yere cəmlənən məhcər ədəbiyyatçıları, müştərək düşüncəyə sahib olmaları və ədəbiyyatın çağın tələblərinə cavab verməsi istiqamətindəki fəaliyyətləri onları ədəbi bir dərnək qurma təşəbbüsünə sövq etmişdir [18, s.22]. Dərnəyin qurulma mərhələsinə yenə bu birliyin öndə gələn təmsilçilərindən Mixail Nuaymə belə izah edir: "20 aprel 1920-ci ildə Abdul-Məsih Həddadın evində təşkil olunan yığıncağın əsas mövzusu ədəbiyyat idi. Suriya mühacirləri ərəb ədəbiyyatında yeni bir ruhun canlandırılması və ədəbiyyat sahəsindəki fəaliyyətlərin nümayiş etdirilməsi üçün onları birləşdirən ədəbi bir dərnəyin qurulması düşüncəsini təklif etdilər. Bu düşüncənin reallaşdırılması istiqamətində razılığa gələn tədbir iştirakçıları

dərnəyin prinsiplərinin təyin olunması üçün 28 apreldə Cübran Xəlil Cübranın evində toplaşma qərarı aldılar" [19, s.176]. Birliyin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən Nuaymə, ədəbi əsərləri, dil və əruzdan ibarət ritorik dil süsləmələrdən ibarət söz sənəti olmadığını, əsl məqsədin həyatın həqiqətlərini bu əsərlər vasitəsi ilə oxucuya çatdırmaq olduğunu bildirir [19, s.27-28]. Nuaymə bu sözləri ilə şeirdə məzmunun formadan daha əhəmiyyətli olduğuna da işarət edərək bu mövzudakı düşüncələrini dilə gətirmişdir. İntibah dövründə ərəb ədəbiyyatında, xüsusən də şeirdə müasir insanın duyğu və düşüncələrini əskətdirməsi yönündə bu ədəbi dərnəyin mühüm yeri olmuşdur. "Rabitatul-qələmiyyə" (Qələm Birliyi) ədəbi dərnəyinin ərəb torpaqları xaricində ərəb ədəbiyyatının oxucuya çatdırılmasında rolu böyükdür. Şimali Amerikadakı ədib və şairləri bir yere cəmləşdirən bu dərnək, ənənəvi ədəbiyyatı təqlid edənləri sərbəhşəkildə tənqid edərək ədəbiyyata müasir dövrün damğasını vurmağa səy göstərmiş, ərəb şeirinin məzmun və forma baxımından islahə ehtiyacı olduğunu müdafiə etmişlər. Ədəbiyyatın cəmiyyət içərisində daşdığı missiyaya diqqəti yönəldərək, bu missiyanı əsərlərində əks etdirməyə cəhd göstərmişdilər.

Məhcər ədəbiyyatçılarının yaradıcılığına nəzər yetirdikdə, onların əsərlərində ədəbiyyatda yenilik təşəbbüsünün qabarıq olduğunu görmək mümkündür. Bu mənada məhcər ədəbiyyatı, ərəb ədəbiyyatında, bir növ, inqilabi xüsusiyyətə sahibdir. Məhcər ədəbiyyatının klassik ədəbiyyatdan fərqli cəhətlərini yazı üslubunda, ifadə tərzindəki ritorik süsləmələrdən uzaqlaşmaqda, yazıçının öz şəxsiyyətini, ədəbi təcrübələrini və sənət üslubunu əsərlərində əks etdirməkdə, vətən həsrəti, humanizim, təbiəti təfəkkür və təsvirdə, bütün maddi bağlardan xilas olmaqda görmək mümkündür.

Məhcər ədəbiyyatçılarının ərəb dilinə və şeirinə münasibəti, Avropa romantiklərinin klassik ədəbiyyata münasibəti ilə bənzərlik təşkil edir. Ancaq onların şeirdə yenilik təşəbbüsləri

Qərb ədəbiyyatının təqlidi kimi dəyərləndirilməməlidir. Belə ki, onları Qərb şeirinə olan rəğbəti və ədəbi yaradıcılıqlarını bu istiqamətdə qurmaları şüursuz təqliddən ibarət deyildir. Bunun başlıca səbəbi həmin şeirlərin dövrün tələblərinə cavab verməsi və müasir insanın duyğu və düşüncələrini daha aydın, daha canlı əks etdirə bilməsidir. Həqiqi şair dövrün tələblərinə cavab verməlidir düşüncəsinin tərəfdarı olan məhcər ədəbiyyatçıları, yad mədəniyyətlərlə tanışlıqları sayəsində ərəb şeirinin problemlərini görmüş və onları ortadan qaldırılmağa çalışmışlar.

Zəngin yaradıcılığa malik olan ərəb məhcər yarıçılarının ədəbiyyat və sənət barədə görüşlərinin əsas mərkəzində daha çox insan və cəmiyyətə olan münasibət dayanır. Onların əsərlərinə əvvəldən axıradək bu duyğu və düşüncə hakimdir. Şeirlərinin başlıca mövzusu insan olan, insana böyük qiymət verən bu yazıçılar din və irq fərqliliyi qoymadan bütün insanların qardaş olduğu düşüncəsinə sahibdirlər.

Ədəbiyyat

- 1- انس مقدسي، *الفنون الأدبية و أعلامها في النهضة العربية*، دار العلم للملايين، بيروت، 1978
- 2- أنس النوصلي، أسباب النهضة العربية في القرن التاسع عشر، دار ابن زيدون، بيروت، 1985؛ عيسى ميخائيلي سبأ، *الشيخ إبراهيم ياوزجي*، دار المعارف، مصر، 1965؛ رياض قاسم، *اتجاهات البحث اللغوي الحديث في العالم العربي لبنان في القرن التاسع عشر*، مؤسسة نوفال، بيروت، 1982.
- 3- عماد الصلح، *أحمد فارس الشدياق آثاره و عصره*، بيروت، 1987
- 4- Hamilton A. R. Gibb, *Islam medeniyeti üzerine araştırmalar*, Mütərcim: Kadir Durak, Atilla Özkek, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez, Endülüs yayımları, İstanbul, 1991; Jacob M. Landau, *Modern arap edebiyatı tarihi*, Mütərcim: Bedrettin Aytaç, Kültür bakanlığı yayımları, Ankara, 2002.
- 5- Osmanlı əyalət təşkilatında sancaq və ya livanın mülki məmurlarına verilən ünvan. Baxın. Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *D.İ.A.*, İstanbul, 2006.
- 6- Marunilər Livan və Suriyada yaşayan katolik kilsəsinin xərç qrupuna daxil xiristiyandır. Roma papazlarından Jan Maron və ya

Suriyalı keşiş Əziz Maruna nisbətli marunilər adlandırılmışlar. Baxın: <http://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%B1%D9%86%D8%A9>.

- 7- احسان عباس، يوسف نجم، *الشعر العربي في المهجر*، دار صادر، بيروت.
- 8- جرجي زيدان، *تاريخ ادب اللغة العربية*، مطبعة الهلال، 1921.
- 9- جرج انطونيوس، *يقظة العرب*، ترجمة: علي حيدر الركابي، مطبعة الترقى، دمشق، 1946.
- 10- أحمد حسان زياد، *تاريخ الأدب العربي*، دار المعرفة، بيروت، 1996؛ 10- مصطفى الغلياني، *رجال معلقة العشر*، المكتبة الاهلية، بيروت، 1331 هجري؛ ماجد فخري، *الحركة الفكرية و روادها اللبنانيين في عصر النهضة (1800-1922)*، بيروت، 1992؛ مارن عبود، *أدب العرب*، دار الثقافة، بيروت، 1960.
- 11- حكمت كشلي، *المجموع العربي في لبنان*، دار ابن خلدون، بيروت، 1982.
- 12- فواز الشعر، *الأدب العربي*، دار الجيل، بيروت، 1999، أحمد اسلاموج، *فلسفة الاستشراقية و أثرها في الأدب العربي المعاصر*، دار المعارف، القاهرة، 1980.
- 13- M.M. Badawi, *Modern arabic literature*, Cambridge University Press, London, 1992.
- 14- سابات خليل، *تاريخ الطباعة في الشرق العربي*، دار المعارف، مصر، 1958.
- 15- حمزة عبد اللطيف، *الصحافة و الأدب في مصر*، مطبعة البرلمان، القاهرة، 1955.
- 16- Hüseyin Yazıcı, "Lübnanlı şair İlya Ebu Madi ve şiiri (1889-1957)", *Prof. Dr. Nihad M. Çetin'e armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1999; Hüseyin Yazıcı, "Mehcer edebiyatı" *DİA*.
- 17- ميخائيل نعيمة، *سبعون*، دار العلم للملايين، بيروت، 1999.
- 18- عيسى ناعوري، *أدب المهجر*، دار المعارف، مصر، 1977.
- 19- ميخائيل نعيمة، *جبران خليل جبران*، دار العلم للملايين، بيروت، 1999.

Mahir Hamidov

The role of the Arabic immigrant writers in the development of the Arabic literature

Summary

The year 1798, when the french occupied Egypt, has been considered as the foundation of relations between the Arab world and

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN «ÜÇ
MƏDƏNİYYƏT» ƏSƏRİNİN NƏZƏRİ-KULTUROLOJİ
MAHİYYƏTİ

Europe. From that period Arabic literature has entered to a new phase. Complex forms of crafts in literature, rhetorical forms of language have been important features of classical Arabic literature. But in course of time these complex, hard features have been replaced with easier, simpler forms of language.

The institutions opened by European missionaries in Lebanon and other Arab countries have played an important role in emergence of the literary renaissance. Belles lettres translated from European languages, affects of these books on intellectuals began the new stage of Arabic literature. Another main resource to contribute to this process was the press. Belles lettres by means of newspapers and magazines can reach to a wide range of readers.

In this article, the beginning of a new era of Arabic literature in the XIX century- literary renaissance period in Lebanon, external and internal factors made this literary renaissance period popular and the role of Lebanese writers in realization of this process are studied.

Key words: Renaissance, missionary schools, the media, the education, arabic emigrant literature.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” (İstanbul, 1927) əsərində İslam, Budda və Qərb mədəniyyətlərinə istinadən ümumiyyətlə mədəniyyət və onun spesifik təzahürlərinin tarixi, sosioloji və kulturoloji mahiyyətlərini tədqiq etmiş. xüsusilə xristianlıqdan Qərb sivilizasiyasına təkamül tarixini izləmiş və islam ölkələrində belə bir prosesi səciyyələndirən korporativ qənaətlərə gəlmişdir.

O, “mədəniyyət” kimi mücərrəd məzmunlu bir anlayışa öz konkret təfsirini verərkən belə bir fikri xüsusi olaraq vurğulayır ki, əgər bu məfhumda ifadə edilən məna əvvəlcə təsbit edilməzsə, sabit anlama götürülməzsə, onda hər kəs bu anlayışı öz idrak və fəhmində görə qəbul edər və bununla da onu səciyyələndirmək yanlışlıqdan azad olmaz. Elə buna görə də yanlış anlama tərzinə yol verməmək və sözün əsl mənasında nədən söhbət getdiyini oxuculara çatdırmaq üçün mütəfəkkir “mədəniyyət” anlayışına hansı mənada təfsir etdiyini açıqlamağı ilkin məqsəd kimi qarşısına qoyur.

Məlum olduğu kimi, mədəniyyət anlayışına müxtəlif təbirlərdə təriflər verilmişdir. Məhz bu amili nəzərdən qaçırmayan Ə. Ağaoğlu bütün tərifləri özündə ifadə edən, daha ümumi məzmun daşıyan bir mündəricəni təsbit edir. O sübut edir ki, mədəniyyət geniş əhatəli, onun strukturuna daxil olan ünsürləri ilə öz ifadəsini “həyat tərzii” anlayışında tapır və məhz buna görə də “mədəniyyət” demək – “tərzi-həyat” deməkdir qənaətinə gəlir. Mədəniyyət haqqında kulturoloji konsepsiyasını geniş mənada “həyat tərzii” anlama zəminində hazırlayan kulturoloq belə bir açıqlama verir ki, burada “həyat” məfhumu ən geniş miqyaslı düşünişə xidmət edir. Belə bir təfsirdə mədəniyyət

təfəkkür və düşüncə tərzindən başlayaraq geyim-libas maddi şəkillərinə qədər həyatın bütün təzahürlərini özündə ehtiva edir. Ə. Ağaoğlu göstərir ki, mövcud müxtəlif çeşidli mədəniyyət zümərələrinin hər hansı birində ifadə tapan müəyyən bir sahəyə diqqət yetirilsə, onun əhatəsinə almış olduğu millətlərin çoxluğuna, yaşayış, cins, rəng, dil və dini-psixoloji fərqlərinə baxmayaraq, onlarda bir sıra müştərək və ümumi xüsusiyyətlər görmək olar. Məhz bu müştərək xüsusiyyətlər həmin millətlərin və xalqların mənsub olduqları mədəniyyətin əsasını, ruhunu, mahiyyətini təşkil edir, onu başqalarından fərqləndirir və ayırır, məsələn islam həyat tərzini ilə tərbiyələnməmiş və sosiallaşmış hər hansı bir adam İstanbuldan durub Mərkəzə, Əlcəzairə, Qahirəyə, Məkkəyə, Dəməşqə, Bakıya, Tehrana, Şiraza, Kabilə, Lahora, Kəlküttəyə və Səmərqəndə getsə, bu şəhərlərin heç birində özünü tamamilə yalqız-yabancı hiss etməz, başqa ictimai-psixoloji ab-hava duymaz, özünü az-çox alışmış olduğu mənzərələr və şəkillər, hərəkətlər və tövrlər arasında görər. Həmin ölkə və şəhərlərdə insanların geyim tərzləri, məişət formaları, adət və ənənələri az-çox onun öz evində, öz diyarında alışdıqlarına bənzər. Orada eyni sənət, eyni ədəb, qadınlarda eyni yaşmaq, eyni kütləvi toplanma yerləri – məscidlər, eyni ibadətlər, eyni ozan, eyni ayinlər, eyni dualar və s. qarşıya çıxacaqdır.

Ə. Ağaoğlu bu oxşarlıq, bənzərlik cəhətlərini zahiri tərəfləri birləşdirən müştərək ünsürlər kimi səciyələndirir və onları mədəniyyətin – həyat tərzinin maddi komponentləri kimi təfsir edir. Lakin o bu müştərəkliyi yalnız zahiri əlamətlərdə axtarmır, habelə, daha çox mahiyyət dərinliklərinə nüfuz edərək, zərurətə vararaq, bu oxşar xüsusiyyətlərin batınə, həyatın iç tərəfinə, insanların əhval-ruhiyyələrinə, anlama tərzlərinə, zehniyyətlərinə, bir sözlə mədəniyyətə aid olan qatlarına qədər tədqiq edir, araşdırır. Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə, zəruri proses şəklini almış bu tarixi-mədəni intişar zəkalarının məşğul olduqları mövzulara qədər sirayət edir. Məhz buna görə də təbii olaraq bir

istanbullu bir mərkəşliyi, bir kabillini, bir kəlküttəlini özü kimi düşünür, onları özünü məşğul edən mövzularla yaşayan, eyni surətdə anlayan kimi görür, qəbul edir.

Bizim mütəfəkkir bu universal halın digər mədəniyyət-həyat tərzini zümərəsinə, məsələn, Qərbi və yaxud Avropa zümərələrinə mənsub olanlar arasında da mövcud olduğunu sübut edir. Məsələn, bir romalı Parisdə, Berlində, Londonda, Vaşinqtonda özünü mənsub olduğu mühitin çərçivəsində hiss edir. Və yaxud, Budda-Brahman həyat tərzinə alışmış bir yaponiyalı da Koreyada, Pekində, Tibetdə özünü özgə, yabancı hiss etmir.

Göründüyü kimi, Ə. Ağaoğlu öz konsepsiyalarında məhz bir mədəniyyət zümərəsinə mənsub olan xalqlar, millətlər arasındakı bu ümumi və müştərək xüsusiyyətləri həmin mədəniyyətin, həyat tərzinin mahiyyəti adlandırır.

Problemin nəzəri-kulturoloji təfsirini induktiv və deduktiv metodlardan istifadə etmək yolu ilə verən mütəfəkkir mədəniyyətin – həyat tərzinin mahiyyətində bir-biri ilə daxili, dialektik vəhdətdə olan iki tərəfin, iki qismin təsnifini aşkarlayır: maddi və mənavi qisim.

Maddi qisim – geyim, libasların şəkli, binaların təqdimatı, ibadət və ayinlərin icra şəkillərindən ibarətdir.

Mənavi qisim isə, təfəkkür və hissiyyətə aid olduğu üçün daha geniş dairə kəsb edir. Başqa cür deyilsə, hər bir həyat tərzinin özünəməxsus müştərək bir məfkurəsi – ideologiyası, bir zəka və zehniyyəti, dərk etmə tərzidir.

Ə. Ağaoğlu hər bir mədəniyyətin, müasir elmi-terminoloji meyarlarla deyilsə, dini-psixoloji, mental mündəricəsində müştərək bir əxlaqa, bir qiymət duyğusuna, müştərək bir heyir və şəh, gözəllik və eybəcərlik kimi estetik anlayışlarına malik olması qənaəti ilə ümumiləşdirmə aparır.

Ə. Ağaoğlu XX əsrdə mədəniyyətlərin yaxınlaşması tendensiyasına bir alim-mütəfəkkir səriştəsilə nəzərə alaraq, məhz onun inkişaf məntiqinə adekvat bir qənaətə gəlir ki, mədəniyyətlərin müasir mahiyyətini düzgün anlamaq üçün onların kom-

porativ, tarixi-müqayisəli üsulla araşdırılması zamanın zəruri tələbidir. Məhz bu səbəbdən də o, Şərq-Qərb dixatomiyasının kulturoloji ölçülərlə qarşılaşdırır və çox mühüm nəticələrə gəlir. Sosiologiya və kulturologiya elmlərinə təzə konsepsiya verən mütəfəkkirin fikirləri bu baxımdan bizə zəngin material verir.

Ə. Ağaoğlu özünün "Üç mədəniyyət" traktatında hər hansı dinin, xüsusilə klassik dünya dinlərinin – Buddizmin, Xristianlığın və İslamın Şərq və Qərb cəmiyyətlərində sosial-mənəvi baxımdan integrativ rol oynadıqlarını əsaslandırır və bu zəmində onların mülki-dünyəvi, sekulyar həyatda mövcud olmuş təsirini əsasən mədəniyyət komponenti kimi səciyyələndirmişdir. Bu səpkidə o, dinin əxlaqi-praktik yönümünü də təhlil edir və təsadüfi deyildir ki, dinə münasibətinin tarixi sosioloji və kulturoloji aspektlərini işləyir. O, dinlərin, xüsusilə xristianlıq və İslamın bəşər həyatının nəinki mənəvi, habelə maddi tərəflərində böyük miqyaslı ictimai-siyasi, əxlaqi-hüquqi rol və funksiyalarını müəyyənləşdirmək yolu ilə gedərək, öz kulturoloji araşdırmalarında Qərb-Şərq dixotomiyasını sosioloji və psixoloji meyarlarla təfsirə gətirir. Başqa sözlə desək, mütəfəkkirin mədəniyyət haqqında ümumi düsturlarından dinin tarixi bir fenomen kimi təhlil edilməsi, onun xristianlıq və İslam forma müxtəlifliyində tarixi təzahürlərinin Qərb-Şərq mədəniyyətlərinin mühüm komponentləri kimi səciyyələndirilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu iki dindən hər birinin Qərbdə və Şərqdə insan həyatına nüfuz etməsi böyük tarixi mərhələlərlə bağlıdır. Bu amili xüsusi səriştə ilə nəzərə alan Ağaoğlu belə bir məntiqi qənaətə gəlir ki, cəmiyyət həyatına güclü təsir göstərən bu mənəvi atributların funksional mahiyyətini aşkarlamadan hər hansı dünya bölgəsində inkişaf və tərəqqi, sivilizasiya və mədəniyyət problemlərinin oxşar və fərqli cəhətləri haqqında düzgün nəticələrə gəlmək qeyri mümkündür.

Ə. Ağaoğlu Şərqi bir çox bölgələrində İslamın insanların psixologiyasına daxil olan ümumi tərkib hissələrindən bəhs

edərkən və bu komponentlərin müsəlman aləmi üçün, onun mədəniyyəti üçün universal xarakter daşdığını göstərərkən belə bir tipoloji nəticəyə gəlir ki, aralarında minlərcə kilometrlik məsafələrdə yaşayan cins, dil, irq etibarilə bir-birinə tamamilə yabançı olan və hər hansı səthi bağlılıqdan məhrum olan xalqların fərdlərini eyni zehniyyətin, eyni övqatın sahibi, eyni məsələlər, mübahisələr ilə məşğul, işlər və hadisələr haqqında eyni anlama tərzlərini ifadə edən, eyni hökmlər verən görmək olar. Təbiidir ki, bu mənəvi-əxlaqi, mədəni-integrativ durum uzun müddət ərzində formalaşan müştərək bir zəka fəaliyyətinin, müştərək duyum tərzinin, müştərək ümumi amillərin mütəmadi təsirlə hasilə gəlmiş real regional mahiyyət daşıyır. Mütəfəkkir bu özünəməxsus fenomenin təfərrüatının təfsirini verərkən tez-tez işlətdiyi "İslam aləmi" anlayışını yalnız dini-məfkurəvi məkan sahəsinin ifadəsi kimi deyil, eyni zamanda ondan daha geniş mündəricəli coğrafi və mədəni atributların toplusu kimi vermişdir. Deməli, mütəfəkkirin təfsirində "din" məfhumunun daşdığı real məzmun "İslam aləmi" anlayışının tərkib hissəsi, mühüm komponentlərdən biridir. Məhz buna görə də o, dini mədəniyyətin ən fəal və təsirli bir amili olaraq təhlil edir və onun regional, müştərək məzmun çalarlarının əməli-real tərəflərinin insanların həyatında rolunu açıqlayır.

Ə. Ağaoğlu dinin mədəniyyət ünsürü kimi integrativ ovqat yaratdığı bölgələrdə, müştərək sosial-psixoloji məkan formalaşdırdığı ölkələrdə sənət sahələrinin - ədəbiyyatın, musiqinin, habelə elmin hər hansı yenilik təzahürlərinin dərhal yayılma dinamikasını aşkarlayır. Onun fikrincə, bu müştərək zəkali dini-psixoloji şəraitdə meydana gəlmiş hər hansı sənət əsəri və yaxud elmi-fəlsəfi traktat hələ bir zamanlar mətbəə sənətinin mövcud olmadığına baxmayaraq, sırf əlyazması şəklində üzü köçürülərək heyrətamiz bir sürətlə bütün İslam dünyasına yayılır və bir neçə ay bu aləmin ən kiçik guşələrində oxunaraq fikir və duyğuların birləşməsinə səbəb olur. Ağaoğlu elmi fikir və sənət

əlaqələrinin coğrafiyasının mənəvi genişlik məkanının əhatə dairəsini göstərəkən konkret tarixi-mədəni, həyati misallardan istifadə edir. Mütəfəkkir təsvir edir ki, İbn-Sinanın Orta Asiyada işıq üzü görün əsərləri bir sürətlə Afrikanın şimalındakı müsəlman ölkələrində qızğın mübahisələr doğururdu. Fasda doğulmuş, Nişapurda tərbiyə və təlim almış İbn-Səbbahın fəaliyyət yeri Suriya və Xorasan olmuşdur. Harunun, Məmunun, Əmir Teymurun və digər görkəmli hökmdarların başına islam aləminin bütün tərəflərindən alimlər, ədiblər toplanıb bir növ Əflatunsayağı akademiya təşkil etmişlər. Osmanlı sultanlarının sarayları Afrika və Asiyanın ucqar guşələrindən gəlmiş alimlərin əsl toplantısı idi. Əslən Xivədə doğulmuş birisi Anadoluda qazilik, müftilik edir. Farsca və ərəbcə yazılmış ədəbi əsərlər eyni sürətlə yayılır və bütün islam millətləri arasında tərcüməçilər, təqlidçilər, təfsirçilər meydana çıxırdı. Hafizin, Xəyyamın, Mövlana Cəlaləddin Ruminin, Əkbər Şahın, Əbu Ləlanın və başqa məşhur alimlərin, şair və ədiblərin əsərlərini görməyən, bilməyən bilikli bir islam mütəfəkkirinə təsadüf olunmurdu.

Göründüyü kimi, Ə. Ağaoğlu özünün mədəniyyət – həyat tərzini konsepsiyasının söykəndiyi və əsaslandığı bu tarixi faktları bir orqanizim kimi birləşdirən, mənəvi şərtləndirici amil olan dini psixologiyaya, daha geniş mənada desək, islam dininin maddi və mənəvi ünsürləri ilə yoğrulmuş, formalaşmış dini-psixoloji şəraitin mədəni müştəkirliyə təsirinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, mütəfəkkirin bizə gələcəkdə bu əsərə bir daha müraciət etməmiş üçün zəngin material verir.

Ədəbiyyat

1. Əhməd bəy Ağaoğlu. Üç mədəniyyət. Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2006

2. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
4. Mübariz Süleymanlı. Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və islamıyyətdə qadın" əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar, Bakı, "Letterpress" nəşriyyatı, 2008
5. Nəsim Nəsimli. Əhməd Ağaoğlu: nəhəng fikir və elm adamı, "525-ci qəzet", 17 aprel 2008

Dos.dr. Irada Rahmanova

Theoretical and cultural essence of Ahmad bey Agaoglu's "Three cultures"

Summary

This article was dedicated to literary analysis of the prominent Azerbaijani publicist Ahmad bey Agaoglu's work, named "Three cultures". Ahmad bey Agaoglu is an author of the works as "In the country of ordinary people", "Woman in Islamic world", "The state and personality", "Turkish legal history" and others. Ahmed bey Ağaoğlu considered the cultural and educational progress to be the major provision for the national liberation. He viewed the emancipation of women as part of this struggle. The work of "Three cultures" is about comparing of Islamic, Buddhist and Western cultures.

Key words: Emigration literature, Azerbaijani literature, Ahmad Agaoglu

SÜRGÜN EDEBİYATI ÜZERİNE

Sürgün olgusunu özyaşam öyküsünden de hareketle enine boyuna inceleyen Edward Said, bu varoluş tarzını insanın köklerinden, geçmişinden koparılmışlığı olarak görür. Sürgün, çoğu durumda, insanın artık kendi köklerine geri dönmek için imkansız olduğu bir varoluş biçimidir. Aynı zamanda, her şeye rağmen hafızayı canlandırır ve canlı tutan, kendine özgü bir edebiyatın yolunu açan bir olaydır. Ancak sürgünün, yol açtığı bu edebiyata bakılarak faydalı ve insani olduğunun düşünülmemesi gerekir. Böyle bir yaklaşım sürgünün yarattığı örselenmişlik duygusunu hiçe saymaktan, durumu sıradanlaştırmaktan başka bir anlam taşımaz. Sürgün yazar Mehmet Uzun da Gombrowicz'den aktardığı "sürgün bir mezarlıktır" sözünü vurgulayarak, sürgünün kesinlikle yaratıcılığı kamçılayan bir durum olmadığını altını çizer. Ona göre sürgün bir yok oluştur. "Sürgün yaratıcı olabilmek için ölmek ve yeniden dirilmek zorundaydı, tıpkı küllerinden doğan Feniks kuşu gibi" diyerek, yazarın bir çeşit ölüm anlamına gelen sürgün karşısında ölümsüzlük kazanmak için yazmaya yöneldiğini belirtir. Örneği ise, sürgünde unutulmamak için yazan Ovidius'dur. Uzun'a göre, unutulmaya mahkûm edilmek karşısında sürgün edebiyatı bir mecburiyet edebiyatıdır; bir hesaplaşma, bir direniş, bir başkaldırı edebiyatıdır.

Dünya savaşları, emperyalizm ve milliyetçiliğin yükselişine tanıklık eden XX. yüzyıl kuşkusuz önceki çağları sürgün dinamiği çerçevesinde de katlamış, sürgüne ait edebiyat açısından da, özellikle Batı merkezli olarak büyük bir külliyat ortaya çıkarmıştır. Bu şekliyle, edebiyatta ortaya çıkan bu sürgün deneyiminin, sözlü gelenek ve klasik edebiyattan farklı olarak mo-

dem bir gelenek meydana getirdiği görülür. Yine Edward Said'in dikkat çektiği bir hususu da belirtmek gerekiyor; bu da, sürgünün "savunmacı bir milliyetçilik" geliştirerek "sürgünden bir ulus yaratmak" gibi "yeniden inşa projeleri"ne girişmesidir (2).

Sürgün, yazarların, edebiyatçıların kaderi olmuştur. Daha çok bir baskı ve zorlamanın sonucudur; bir kişi gönüllü sürgün olamaz, gönüllü sürgünlere daha çok "gurbetçi" demek daha doğrudur. Sürgüne giden yazar gurbette yaşar, yerinden, memleketinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ailesinden, arkadaşlarından, sevdiklerinden uzaktır. Zoraki olduğu için sürgünü kendisi istemiş değildir. O yüzden geri dönüşü, sürgünün süresi de belirsizdir. Sürgünlerin çeşitli nedenleri vardır: Dinsel, mezhepsel, siyasi, cinsi ve etnik olabilir. Bolşevik Devrimi, İspanya İç Savaşı, İtalya'da Mussolini'nin çıkışı, Nazilerin yükselişi, Güney Amerika cunta rejimleri, aşırı dinci rejimler, İran-İrak Savaşı, baskıcı rejimler, Türkiye'de darbe yönetimleri sürgünü yaratan birçok etkenden sadece birkaçıdır.

Sürgün yaşamı birey ve topluluklar üzerinde o kadar etkili olmuştur ki, sürgünün tarihi ile birlikte sürgünde oluşan edebiyatı da vardır. İlk sürgünün ne zaman olduğu da belli değildir. Siyasal baskının olduğu her yer ve zamanda sürgün olmuştur. Sürgüne gidenler sürgünde daha fazla yazma eğilimindedir. Böylece bir sürgün edebiyatı gerçekliği vardır. Sürgünün süresi uzadıkça sürgün edilen kendisini sürgün yerine ait hissetmese de zamanla sürgün yeri de onun bir yurdu haline gelir, yaşamını ona göre düzenler, geri dönüşü her zaman içinde yaşatır, şartlar oluşup da geri döndüğünde özlemini çektiği yurdunun değiştiğini, keşidine yabancılaştığını fark ettiğinde geri döndüğü yer de onun için yeni bir sürgün yeri gibidir. Mekansal sürgünden, zamansal sürgüne gitmek gibi bir şeydir. Bu durumu yaşayan sürgün dönüşü romancısı da bu nedenle sürgün edebiyatından sayılmaktadır. Ancak sürgün ile göç arasındaki ayrımı da belirtmek gerekir. Yine sürgüne giden kişinin sürgüne

gideceği yeri kendisinin seçip seçmediği üzerinde de durulmalıdır. Kişi, sürgüne gideceği yeri kendisi seçmişse o kişi sürgünün kendi üzerinde yaşattığı mecburiyet duygusunu daha az yaşadığı halde, gittiği yeri kendisi seçememişse sürgünün onun üzerinde yarattığı mecburiyet duygusu daha fazla olacaktır. Bu da eserlerine yansiyacaktır. Sürgün yerini kendisi seçen yazarların en dikkat çekici örnekleri olan Hemingway ve Fitzgerald'ın, eserlerinde sürgünün yarattığı mecburiyet duygusunu yaşamayışları buna örnektir. Çalışmamızı bu çerçevenin dışında tutarak, özellikle sürgün edebiyatı üzerine odaklanmak istiyoruz. Göç edenlerin edebiyatı ayrı bir çalışmanın konusudur. Yine şunu da önemle belirtmek gerekir ki, göç ile sürgün arasındaki sıkı ilişkiyi de unutmamak gerekiyor. Bazen göç sonucu olarak başlayan bir yer değiştirme, daha sonra koşulların değişmesiyle geri dönememe gibi nedenlerden dolayı göç, sürgün haline de dönüşebilmektedir. Bazen göç ya da sürgüne giden yazarlar gittikleri ülkeyi kendilerine yakın bularak orayı kendileri için ikinci bir vatan olarak belleyebilirler. Bu açıdan anlamlı bir örnek, gerek Rus Çarlığı gerekse Sovyetler Birliği döneminde karşılaştıkları baskıların etkisiyle yurdundan ayrıлып gelen Rusya Türkleridir. Bunlar arasında Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail, Mirza Bala Mehmetzade de bulunmaktadır. Kendi ülkelerindeki sorunlarla yetinmeyip Türkiye'de de önemli roller oynamışlardır. Bunlar Azerbaycan ve Kırım Türkleri açısından sürgün yazarlarıdır. Bu gibi yazar ve düşünürlerin Türkiye'yi ikinci bir vatan olarak kabul etmeleri onların kendi ülkelerinden zorunlu kopuşu nedeniyle onların yazdıklarının sürgün veya muhaceret edebiyatı olduğu gerçeğini değiştirmez. Türkiye'ye sürgüne giden Mirza Bala Mehmetzade gibi nice aydın, sadece siyasi faaliyetle yetinmemiş, Azerbaycan'ı tarihi, kültürü ve edebiyatı ile tanıtmaya çalışmıştır (8, s.150).

Bolşevik Devriminden sonra kurulan Sovyetler Birliğine dahil olan ve Hıristiyan/Rus olmayan milletlere uyguladığı siyaseti de Azerbaycan örneği üzerinden açıklamakta yarar vardır.

Stalin Rus olmayan milletlerin 'içi sosyalizm, dışı milli olan kültür' veya "içerik olarak sosyalistlik, şekil itibarıyla milli kültür" adını vermiştir. "Dış" ve "şekil" denildiği zaman daima göz önünde tutulan mesele de dilden ibarettir. Bir dil ki, komünistlere göre geçici bir vasıttan başka bir şey değildir. Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılması görüşü savunulmuştur. Din ile de mücadele etmişlerdir. Kiril alfabesinin Azerbaycan versiyonu icat edilmiş, bunu sosyalist kültürün bir parçası olarak değerlendirmişlerdir. Yeni soyadı kanununa göre erkelerde "yev", "ov" bayanlarda "yeva", "ova" ekleri eklenmiştir. Bu milleti özünden ve geçmişinden koparmak idi. Memleketin en güzel güzergahlarına, meydanlarına ve sokaklarına Sovyet liderlerin adları verilmiştir. Kuzey Azerbaycan'da bunlar yaşanırken İran'ın egemenliğindeki Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycanlılara ise İran tarafından Türk olmadıklarını, Fars soyundan geldiklerini ve Fars olarak kalacaklarını ispata çalışıyorlardı. Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycanlılar İran ve Rusya'nın asimilasyon politikası altında yüzyıllardır kendi kimliklerini, kültürlerini, örf adet ve geleneklerini muhafaza etme yolunda uzun uğraşlar vermişlerdir (8, s.151-153).

Avrupa'da, I. Dünya savaşı sonrası Osmanlı ve Habsburg Devletlerinin yıkılması sonucunda Orta, Doğu ve Güney Avrupa'da yeni devletler ortaya çıkmıştır. Milliyetçiliğin etkisiyle bu devletler kendi ülkelerinde nüfusu homojenleştirme yoluna gitmişlerdir. Bu da kitlesel göç ve sığınmacılığa neden olmuştur. Yahudi, Yunan, Sırp, Bulgar, Macar, Polonyalı ve Türk nüfus, kendilerine yeni yurt bulma arayışına girmişler, 1920'li yıllar büyük çapta mübadelelere sahne olmuştur (3, s.288). Aynı zamanda Avrupa'da en kapsamlı entelektüel sürgün de bu dönemde yaşanmıştır. Bunun sonucunda Avrupa'da sürgüne gelişen edebiyatın toplam edebiyat içindeki payı da oldukça artmıştır.

Sürgün Edebiyatı bakımından Rusya'nın özel bir yeri vardır. Sürgün edebiyatının en özgün eserlerini Dostoyevski vermiştir. Stalin döneminde de sürgün edebiyatı oldukça gelişkin-

dir. Bunlardan biri de 1970 Nobel Edebiyat Ödülünü alan A. Soljenitsin'dir. Soljenitsin, *İvan Denisoviç'in Bir Günü* adlı romanında Sovyetler'deki sürgün ve çalışma kamplarındaki hayatı eşsiz bir şekilde kaleme alarak dünya edebiyatındaki yerini almıştır. "Çalışma olmaması için -41 olması gerekiyordu, o da hiç olmazdı. Sibirya, soğuk -27 Dereceydi, ateşi ise 37+ derece! Bakalım kim kimi yenecekti? İvan Denisoviç Şuhov zindanlarda, çalışma kamplarında geçirdiği süre içinde tayınların binlercesini almışsa da hiç birini tartıp kontrol etme fırsatını bulamamıştı. Hakkını arayamayacak kadar çekingen, zırlı çıkarmaktan korkan bir adam olduğu halde, her hükümlü gibi, bir sigaranın izmariti onun için özgürlüğünden daha önemliydi. Çalışma kampından mektup göndermek dipsiz kuyuya taş atmak gibiydi. Ekmeğin tek kırıntısını bile düşürmemeye dikkat ederek ısıra ısıra yemeye başladı. Ekmeğin yol boyunca iki kat giyeceğin altında vücut ısısıyla sıcak kalmış, donmamıştı. Letonyalı, Estonyalı, Ukraynalı..."

"Şuhov mutluluk içinde gözlerini yumdu. O gün çok başarılı bir gün geçirmişti. Hücreye kapatılmamış, onların iş kolu "Sosyalist Yaşam Sitesi"ne göndermemişler kalk vuruşundan yat vuruşuna kadar Şuhov'un böyle tam üç bin altı yüz elli günü geçmişti, daha da geçecekti" (6).

I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönem otoriter, baskıcı ve faşist yönetimlerin yoğun olduğu bir dönemdir. Stalin Rusya'sında çalışma kamplarına yoğun sürgünler yaşanırken, Almanya'da Hitler'in genelde Yahudilere yönelik uyguladığı ırkçılık özelde de Yahudi yazar ve düşünürler ile sol/sosyalist yazar ve düşünürlere uygulanmıştır. Bir çoğu toplama kamplarında katledilen yazar ve düşünürlerden hayatını kurtarıp sürgüne gidenlerin çoğunun sonu da trajik olmuştur. Sürgünde eşiyile birlikte intihar eden Stefan Zweig bunun örneklerinden biridir. Laurent Seksik, *Stefan Zweig'in Son Günleri* adlı eserinde Zweig'in trajedisini anlatır: "Avusturya'nın başkenti Viyana'da kana ve ölü ete susamış siyah giysili adamların

meşaleli geçit törenlerine elveda. Petrópolis (Brezilya) bütün başlangıçların mekanı olacaktı. Avusturya'nın 1938'de Nazi Almanyası tarafından ilhakından (Anschluss) dört yıl önce Stefan Zweig, 1934'te ayrılıp İngiltere'ye oradan da ABD'ye gidiyor. Alman gençliği naralar eşliğinde kitapları ateşe veriyordu. Besbelli ki Amerika, iddia edildiği gibi vaat edilmiş ülke değildi. New York'tan kaçıyor çünkü orada Berlin'i ve Viyana'yı olduğu gibi karşısında bulmuştu. Ağzından dökülenler şikayet ve sızlanmalardan ibaret olan, ihtişamını kaybetmiş bir sürgün halkla, ıstırabını paylaşacağı ruh ikizlerini arayarak yüksek binaların arasında dolaşıp duran düşmüş bir halkla karşılaşmıştı. 36 ateşli hümanist Zweig, insan türünün düşmanı olmuştur.

Sürgündeki yazarlar Jules Romains Meksika'da, Roger Caillois Buenos Aires'te, diğerleri New York'taydı. Yazın! Ağrılığımızı koyun bir makalenin altındaki imzanız kamuoyunu etkileyebilir.(sadece kendisi değil ona umut bağlayan halkı da onun sesini duymak ister, baskıcının yapmak istediği: bu sesin kendi halkına ulaşmasını engellemektir o yüzden sürgünün rahat etmesi mümkün değildir o bulunduğu yerden kendi halkına sesini duyuracaktır.) kederlemeyi bırakmak lazım, ümitsizliğimiz onların zaferi olur. Dünyanın hiçbir köşesinde kimsenin ne Stefan Zweig'in sözlerine ihtiyacı vardı ne de yazılarına. Kaldı ki, sesi silah patırtısı arasından duyulur muydu? Führer'in bağırıp çağırılmaları, Goebbels'in ulumaları karşısında onun titrek ve sızlanan sesi" (4).

Hem paraca hem de güvenlik açısından hiçbir kişisel sorununun bulunmaması, Zwing'in II. Dünya Savaşının korkunç atmosferinden bütünüyle uzaklaştırmaya yetmedi. Basından ve Brezilya'dan gelip giden tanıdıklarından savaşın cereyanını ve Nazi'lerin Avrupa'daki ilerleyişini, bu arada Gestapo'nun tüyler ürpertici cinayetlerini titizlikle izleyen yazar, kendini giderek ağırlaşan atmosfere kaptırdı. Sonunda arkadaşlarına yazdığı mektupta: "sizler yeni bir doğum günü bekleyebilirsiniz, benim

buna gücüm kalmadı...” diyerek, 1942 yılında eşiyle birlikte hayatına son verdi. Bu olay, faşizmin insan ruhunda ne korkunç tahribatlar yaratabileceğini ve bireyin böyle bir tahribat karşısında ne ölçüde parçalanabileceğini göstermektedir. XX. Yüzyılda Avrupa edebiyatında en önemli deneme yazarlarından bir süre Nazilerin toplama kamplarında kalan Avusturyalı Jean Améry (1912-1978), toplama kamplarına gönderilen bir aydın için gerçekleşen ilk sonucun “entelektüel ölüm” olduğunu söyler (5).

Avrupa’da XX. yüzyıl sürgün edebiyatı bakımından önemli bir yer tutsa da daha önceki dönemlerde de çokça sürgün ve sürgün edebiyatından söz edilebilirse de biz bunun üzerinde durmayacağız. XIX. yüzyılda Batılılaşma siyasetine yönelen Osmanlı İmparatorluğunun Tanzimat döneminde yönetimin uyguladığı sürgünler üzerinde durmak istiyoruz (1).

Bilindiği gibi Tanzimat dönemi, Batılılaşmanın Osmanlı tarafından yeni politika olarak kabul edildiği bir dönemdir. Tanzimat’ın etkileri siyasi olsa bile kültürel olarak da etkisini göstermiş, Batı’daki benzer bir şekilde edebiyata da yeni bir bakış açısı getirmiştir. Batılı anlamdan ilk gazete, ilk roman, ilk tiyatro bu dönemde hayat bulmuştur. Dönemin yazarları, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Ebüzziya Tevfik, Nuri ve Hakkı Bey edebi çalışmalarıyla siyaset ve toplum üzerinde etkili oldukları görüldükçe yönetim tarafından tutuklanıp sürgüne gönderilmişlerdir. O dönem ki sürgünler İmparatorluğun farklı yerlerine olmuştur. Bunların sürgün nedenleri birbirinden farklı olsa da sürgünlerin ortak noktasının 1965 yılında kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile ilgilidir.

Namık Kemal, Magosa’ya sürgüne gönderilmiştir. Namık Kemal’in yazdığı *Vatan Yâhût Silistre* oyunu halk üzerinde büyük bir etki bırakmış, oyundan çıkanların: “Yaşasın Kemal, yaşasın millet!” “Murâdımız budur, Allâh murâdımızı versin!” cümlelerini sarf etmeleri halkın Abdülaziz yerine V. Murat’ın geçmesini istedikleri şeklinde yorumlanması dikkatlerin Namık

Kemal üzerine çekilmesine neden olmuştur. Namık Kemal, sürgünü metanetle karşılamış, mesleğini ve düşüncelerini korumuştur. Edebi faaliyetlerini orada da sürdürmüştür. Fiziksel ve ruhsal olarak zorlansa da edebi açıdan en verimli dönemi Magosa sürgün dönemidir. Magosa sürgününde en önemli dört oyununu kaleme almıştır.

Ahmet Mithat Efendi önce hapisaneye konulur. Hapisanede edebi faaliyetlerini devam eder. Hapisten çıktıktan sonra sürgüne gönderilir. Sürgünde de yazmaktan geri durmaz. Ahmet Mithat Efendi, bu dönemde *Dünyaya İkinci Geliş*, *Açık Baş* ve *Ahz-ı Sâr* adlı eserleri ile *Kırkambar*’ın ilk on sayısı ve *Hasan Mellah* ve *Hüseyin Fellah* adlı hikâyelerini yazmıştır.

Tanzimat dönemi basının önemli kalemlerinden biri olan **Ebüzziya Tevfik**, bir makalesi nedeniyle hükümetin hedefi haline gelir. Özellikle “Devlet İstikrarsız Yaşayamaz” başlıklı makalesi bardağı taşıran damla olarak görülür. Önce tutuklanır, sonra sürgüne gönderilir. Sürgünde faaliyetlerine devam eder.

İsmail Safa, şiirlerinde siyasi konularla ilgilenmediği halde sürgüne gönderilmekten kurtulamayan şairlerden biridir. II. Abdülhamit’i öven şiirler yazmış olması onu II. Abdülhamit’le karşı karşıya gelmekten alıkoyamamıştır. Bu nedenle de sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden olumsuz etkilenen İsmail Safa, sürgünde edebiyatla gerektiği gibi ilgilenmez.

Annesinden, eşinden ve kızından ayrılarak Adıyaman’a gitmek zorunda kalan **Hüseyin Sîret**, şartlar ve yolda harcancak uzun süre nedeniyle ailesini yanında götüremez ve hayatının bir buçuk yıllık dönemini Namık Kemal gibi te’cip amacıyla gönderildiği Adıyaman’da geçirmek zorunda kalır. Zaten içli bir şair olan Sîret, Adıyaman’daki hayatında ardı arkası kesilmeyen sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalır.

Hüseyin Sîret’in özellikle gurbet temalı şiirlerini incelemek onun büyük yalnızlığına ışık tutmaya ve sürgün psikolojisini bir nebze de olsun aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Çünkü

yaklaşık olarak on beş yıl sürgün hayatı yaşayan bir şairin gurubetten, yalnızlıktan bahsetmemesi mümkün değildir.

Sürgünden Dönüş Edebiyatı

12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleri toplumsal muhalefetin üzerine çöktükçe birçok aydın, sanatçı ve yazar için sürgüne gitmek anlamına geliyordu. Sürgüne gidenler, kendi memleketine dönüş özlemi içinde sürgünde yazmaya devam ettiler. Dünya ve ülke değişiyordu. 1970'li yılların bloklaşmasının ürünü olan soğuk savaş herkesi etkisi altına almıştı. Kimin dost, kimin düşman olduğu mensup olduğunuz bloğa göre değişiyordu. 1980'li yılların sonu, Berlin Duvarı yıkılıyor, sonra düşen Moskova, Prag, Bükreş... Dengeler altüst oluyor, paradigmalar değişiyor. Bir anda büyük bir canavarın büyümesi, oburlaşması anlamına geliyor, tek tük kişilerin, devrimcilerin tehlike olmaları mümkün değil onun için. Kendi varlığı, başka birilerinin varlığına belli olanların yenilgisi de kolay oluyor. Onlar buldukları sürgün yerlerinden bir bir yurtlarına geri dönmeye başlıyorlar. Dönüşü, dönüş sonrası anlatan romanlar da sürgün edebiyatına dahil olurlar. Sürgün olmasaydı, sürgünden dönüş de olmayacaktı bu nedenle bunu da sürgün edebiyatı saymak gerekiyor.

Siyasi nedenlerden dolayı sürgüne gidip de sürgün dönüşünü anlatan çok sayıda romancı vardır. Biz burada çarpıcı olmaları nedeniyle Vedat Türkalî'nin *Kayıp Romanlar*, Oya Baydar'ın *Hiçbiriye Dönüş* adlı romanlarından söz edeceğiz. Her iki romanda da sürgünden dönüş hüsrandır. Geldikleri yeri tanıyacak durumda değildir. Her şey değişmiştir. Geldikleri yerlere yabancılaşmışlar adeta.

Doktor Nahit kotar yıllar süren siyasal sürgünden, tutkuyla bağlı olduğu İstanbul'una dönebildiğinde yetmişinin sonlarında. Devrimci bir emeklilik yaşam çizgisi çekmiştir kendince. İstanbul'uyla özlem giderecek, dış ülkelerde sürekli içinde ol-

duğu sanat etkinliklerini ülkesinde izleyecek, artık kapalı olan eski örgütü adına dış ülkelerde sürdürdükleri etkinliklerden üstünde kalmış yüklüce parayı vereceği en uygun örgütü arayıp bu ağır yükten kurtulacaktır. Bir de roman yazmayı düşünmektedir bu arada. Çelişkilerle çalkalanarak değişen, değişmeyen Türkiye'de şaşkınca dolaşmaya başladığı daha ilk günlerinde bir genç kız (Esmey) çıkar karşısına. Aralarında yaş uçurumu olan, inandıklarının tam karşısında değerler tablosunu benimsemiş görünen bu genç kızla, Esmey'le karşılaşması yeni bir dönem başlatmıştır yaşamında. Kızgınlıklar, karşılıklı suçlamalar içinde bağlı oldukları değerleri tartışmaları, birbirlerini gizli, açık, kaçınılmaz biçimde de kendilerini sorgulamaya başlamalarıyla yepyeni bir yola düşerler. Ülkenin özgürlük kavgası tarihten gelen sorunlar, tüm bu sorunlarla birlikte dış-iç egemen karanlık güçlerin, mafyaların kanlı gölgesi vardır

"Akşamüstü, Dr. Nahit Veda: Türkalî'yi telefonla arayıp gelirse sevineceğini söyler. Nahit'in sağlığı iyi değildi. İncir ağacının kovuğunda bulunan anahtarla kapıyı açar, "Doktor bey" diye seslenir. Yanıt almaz. Doktor koltuktaydı, arkası dönüktü, ölmüştü. O sırada telefon çalmaya başlar: Vedat telefonu alır, telefondaki ses Esmey'nin sesiydi. "Doktoru verir misiniz?" dedi. Vedat Türkalî öldüğünü söyleyemiyor ona, "uyuyor" diyor. "Uyanınca söyleyin lütfen! Dışarılardan kucaklayıp öptüyorum onu, sizi yalnız sizi sevdiğini söylememi istedi benden.

Evden çıkar, anahtarı yeniden aldığı yere koyar oradan uzaklaşır. Ancak eve bakmaya devam eder. Farları yanık bir polis arabası doktorun bahçesinin önünde durdu. İki sivil polis inip girdiler içeri. Onlar doktorun kapısını çalarken, iri yarı bir polis de arabanın başında beklemeye başladı. Açılmayınca kapıyı sertçe yumrukladılar. Geç kaldınız Tatar ağaları! Yürümeye başladım. Bir türküy geliyordu sokaktaki kahveden "Dünyada yardan datlı var m'ola..." Eylül bitiminin gece serinliği başlamıştı (7).

Sürgün dönüşüne en iyi örneklerden biri de Oya Baydar'ın *Hiçbiryer'e Dönüş* adlı romanıdır. Devrimci faaliyetleri nedeniyle bir iki yıl tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılan roman kahramanının yeniden tutuklanacağı korkusuyla Türkiye'den kaçıp Avrupa'ya gitmesi, 1989 yılında Berlin Duvarının yıkılması ile birlikte komünizmin tehlike olmaktan çıkması sonucunda ülkesine geri dönen, geri döndüğünde ülkesinin bıraktığı gibi görmeyen, sürgünde büyüttüğü çocuğunun uyuşturucu müptelası olması nedeniyle onu orada bırakıp Türkiye'ye dönen bir devrimcinin dönüş sonrası yaşadıkları anlatılır. Geldiği ülkende devrim adına bir şey kalmadığını gördükçe, bireysel sorunlarını çözmeye çalışır ancak çabası onları da çözmeye yetmemektedir. Çareyi kalabalıklardan uzak bir adaya gitmekte bulur. Orada kendisini "geç kalmış bir bahçıvan" olarak tanımlar.

Oya Baydar "*Hiçbiryer'e Dönüş*" romanında "Dönüşümüze, bozguna uğradığımız ve yenilgiyi kabullendiğimiz için izin verilmişti. Dönüş yollarını zafer değil yenilgi açmıştı. Mağlup orduların, yaralı, yorgun askerlerine benziyorduk. Artık onlardan kimse korkmuyordu ki, şehir surlarının demirden kapıları yüzlerine kapansın. İstanbul tıpkı rüyadaki gibi denizin üzerinde yüzüyordu. Yıllar sonra yine şehrimizdeydik. Her dönüş gibi, geçmiş zamanın peşinde çılgın bir koşu olan, tüm yolların insanın kendisine çıktığı ve sonunda Hiçbiryer'e varılan bir dönüşün hikayesi" diye yazarken kendi ülkelerine dönüşün yeni bir sürgünden farkı olmadığını da söylemek istiyor.

Sonuç

Sürgün, insanlığın tarihi kadar eskidir. Sürgün daha çok siyasi saiklerle olsa da muhatabı her şeyden önce insandır. Sürgüne giden insan, yurdundan kovulmuş veya yurduna dönüşü engellendiği için sürgünün o kişi üzerindeki etkisini anlamak kolay değildir. Sürgünde bulunan kişi önce siyasi nedenlerle

sürgünde yaşamak zorunda kaldığı için sürgün yerinde kendi siyasal düşüncelerini sürdürmede kararlıdır. Sürgünde olanın duygu yoğunluğu yüksektir. Duygularını yavaş yavaş söz ve yazıya dökmeye başlarlar. Acılarıyla yüklü yaşamını edebiyat yoluyla anlatır. Bu nedenle sürgün edebiyatı her zaman zengin bir kaynak olmuştur. Çoğu zaman bunu anadilinde yazar, anadilini kullanmak, anadilinde yazabilmek onun için vatan demektir.

Genel olarak bakıldığında sürgünün yazarların yazma konusunda yoğunlaşma ve motivasyon sağladığı düşünülse de konuyu buna indirgemek yeterli değildir. Her şeyden önce sürgüne göndermek bireysel gibi görünse de topluma vermek istediği mesaj üzerinde durulmalıdır. Belki sürgüne giden kişi sürgünü tersine çevirse bile geri kalanlar üzerindeki baskı devam ettikçe sürgünün toplumlara kaybettirdikleri hiçbir zaman unutulmamalıdır. Sürgüne gönderen iktidar sahipleri sürgünü bir ceza yöntemi olarak benimsediklerinden dolayı bu ceza sisteminin bireyin psikolojilerine, aile hayatlarına ve sağlıklarına olan etkileri üzerinde de durulmayı gerekli kılıyor. Sürgün edebiyatı olarak nitelenebilecek yazar ve eserleri incelendiğinde ana temanın yurt özlemi olduğu gerçeği olsa da kişinin yalnızlaşması, sürgüne gittiği yere uyum sağlamayı, soyutlanma hissi, sıradanlaşma gibi temaların da yoğun işlendiği görülmektedir. Yine şunu da unutmamak gerekir ki: Sürgüne maruz kalan insanlar elbette çoğu durumda sayısız acılar, dramlar yaşarlar ve bu yaşadıkları dramlar onları çoğu zaman olumsuz duygulara sürükler, kimi zaman hasret/özlem duygularını aktarırlar, kimi zaman da acımasız bir öfkeyi, şovenist ve ırkçı yargıları dile getirebilirler. Bunlar bazen belli halklara düşmanlıklar içerebilir. Yani sürgün edilen kişiler her zaman için iyi insanlardır gibi bir çıkarım yapmak doğru değildir.

Kaynaklar

1. Ayşegül Uyar, *Tanzimat Sonrasında Sürgün Edebiyatı (1870-1908)*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Danışman: Doç. Dr. Turan Karataş, Tokat, 2009.
2. Ekin Bodur, "Modern Romanda Bir Kurucu Yazar: Mehmed Uzun", İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırmalı Edebiyat Yüksek Lisans Programı. Yüksek Lisans Tezi, Danışmanı: Prof. Dr. Murat Belge, İstanbul, 2009.
3. Kübra Yücel, "Modernleşmeden Küreselleşmeye Batı Merkezli Göç Kuramlarının Egemenliği ve Sınırlılığı", *Türkiye'de Modernleşme: Batılılaşma yerine Küreselleşmenin İkamesi, Sosyoloji Yıllığı 22*, Yay. Haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012
4. Laurent Seksik, *Stefan Zweig'in Son Günleri*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Can Yayınları, İstanbul, 2012
5. "Önsöz", Stefan Zweig, *Satranç*, Çev. Ahmet Cemal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012
6. Soljenitsin A. *İvan Denisoviç'in Bir Günü*, Çev. Mehmet Özgül, Cem Yayınevi, Doğan Ofset, İstanbul, 1991
7. Vedat Türkalı, *Kayıp Romanlar*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004
8. Veliev Afgan. *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006

On the exile literature

Summary

Exile is to ancient like the history of humanity. The person exiled who was expelled from the country or couldn't return to his country is not easy understand the impact of exile on that person. The people in exile had to live for political reasons in exile he stables his political opinions in the place of exile. People in exile slowly put into words their emotions. He elucidates his tragic life through literature. In exile literature main theme is homesickness, we can see also themes like person loneliness, can't life in exile, feeling of isolation ordiantry. But we shouldn't forget that people who exposed to exile in most cases live numerous pains and dramas. This dramas drag they to negative emotions, sometimes they transfer feeling a loss, sometimes they talk about telentless fury, racist judgments. Some of these could create hostility against some nations.

Key words: exile literature, emigration, literature

HÜSEYN BAYKARANIN DÜNYAGÖRÜŞÜ

Azərbaycanın mühacir aydınları bütün həyat və yaradıcılıqları boyu Azərbaycan mədəniyyətini, Azərbaycan tarixini, Azərbaycan fəlsəfəsini, xüsusilə Azərbaycan Milli İdeyasını Türk dünyasında və dünya millətləri arasında təbliğ etmişlər. Ümumiyyətlə, mühacir Azərbaycan mütəfəkkirlərinin dünyagörüşləri geniş və çoxaspektli olmuşdur. Buna səbəb də, onların bütün sahələrdə (mədəni, fəlsəfi, siyasi və s.) Azərbaycan Milli İdeyasını yaşatmaq və onu son məqsədə – Milli İstiqlala çatdırmaq istəyi olmuşdur. Bu mənada, mühacir Azərbaycan mütəfəkkirlərinin dünyagörüşündəki çoxaspektlilik başa düşüləndir.

Qeyd edək ki, mühacir aydınlarımızın yaradıcılıqlarında yer verdikləri mədəni, fəlsəfi, dini, tarixi, iqtisadi və s. məsələlər sonunda Azərbaycan Milli İdeyası ilə uzlaşdırılmışdır. Yəni onlar müxtəlif sahələrin tədqiqatçıları olsalar da, bütövlükdə həmin yaradıcılıq sahələrini Azərbaycanın Milli Azadlıq mübarizəsi ilə əlaqləndirməyə çalışmışlar. Xüsusilə, Azərbaycanın Milli İstiqlalının zorla ələndən alınmış, onun yerini Sovet Rusiyası müstəmləkəçiliyi ilə əvəz olunmasını heç cürə qəbul edə bilməyən mühacir aydınlarımız müxtəlif aspektlərdən bu tarixi hadisələrin mahiyyətini və mənasını dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışlar. Bu zaman mühacir aydınlarımız bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyətə, tarixə, ədəbiyyata və s. malik bir millət kimi azad yaşamağa haqqı olduğunu isbat etməyə çalışmış, digər tərəfdən isə SSRİ sosializminin və kommunizminin saxta mahiyyətini ifşa etmişlər.

Xüsusilə, bu dövrdə əsas diqqət yetirilən məsələlərdən biri Azərbaycan xalqının mədəni, tarixi, ədəbi, fəlsəfi, dini və s. sahələrdə əldə etdiyi uğurlar və həmin uğurların nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqları geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Mühacir aydınlarımızın bir çox əsərlərində ifadə etməyə çalışdıqları əsas məsələ də Azərbaycan xalqının dini-fəlsəfi və ədəbi-mədəni dünyagörüşünün Türk mədəniyyəti, o cümlədən İslam Şərqi mədəniyyətində mühüm rol oynaması idi.

Mühacirət dövründə Azərbaycan Milli İdeyasını siyasi-ideoloji və fəlsəfi yöndən araşdıran Hüseyn Baykara-Qara Hüseynov (1904-1984) Azərbaycan Milli İstiqlal tarixinə, Milli İdeya məfkurəsinin yaranmasına və formalaşmasına həsr etdiyi əsərləri ilə diqqəti daha çox cəlb etmişdir (1). 1904-cü ildə Şuşada anadan olan Baykara 1927-ci ildən Türkiyədə mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuşdur. Onun «Azəri-Türk», «Odlu Yurd» və b. qəzet-jurnallarda Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, ədəbiyyatı və onun ziyalıları ilə bağlı elmi-publisistik məqalələri dərc edilmişdir (2). «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları. XIX yüzil» adlı ilk iri həcmli əsəri Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən 1966-cı ildə nəşr olunmuşdur. Daha sonra «İran inqilabı və azadlıq hərəkatı» əsərinin müəllifi olan Baykara bununla da Türkiyədə öz dəsti-xətti ilə seçilmişdir.

Azərbaycan Milli İdeyasının gerçəkləşməsi üçün ələndən gələn edən, bu baxımdan yaradıcılığında Azərbaycan istiqlal davası tarixinə və Azərbaycan türk mədəniyyətinə mühüm yer ayıran H. Baykaranın «Azərbaycan mədəniyyəti tarixi» ilə «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabları milli azadlıq mübarizəsinin əlifbası (3, s.7) kimi yüksək dəyərə malikdir. Sonuncu kitabında Azərbaycanın istiqlal savaşı tarixi ilə yanaşı, H. Baykara milli azadlıq hərəkatının siyasi-ideoloji mahiyyətini də göstərməyə çalışmışdır.

O yazırdı ki, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ilk rüşeymlərini XIX əsrin «millətçiləri» – A.A. Bakıxanov, M.F. Axundzadə, H. Zərdabi və başqaları irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, M.F. Axundzadənin və H. Zərdabinin yazılarında məqsəd Azərbaycanın azadlığı və hürriyyəti olmuşdur: «Mirzə Fətəli və H. Zərdabinin o dövrdəki yazılarında, mübarizələrində Azərbaycan üçün istədikləri bunlardır: Azad siyasi bir həyat,

xalq demokratiyası, istehsal vasitələrinin inkişaf etdirilməsi, təbii sərvətlərdən xalqın rifahı üçün geniş surətdə fayda təmin edilməsi... Bütün bu nemətlərin xalq üçün əldə edilməsi tezi-
sinin başında, onların ən öndə gələn ideoloji arzuları «feodal monarxiya» rejimini zorla devirmək istəyi vardır. Bu iş yerinə yetirilmədən o biri işlərin həyata keçməyəcəyini daha çox Mirzə Fətəli başa düşmüş və anlamışdır» (3, s.62-63). Onun fikrinə, Axundzadə müasirləri arasında Avropa mədəniyyətini daha dərindən başa düşmüş və onun dönməz təbliğatçısı olmuşdur (4, s.151).

Azərbaycan xalqının milli şürendəki inkişafı göstərmək məqsədi ilə o qeyd edirdi ki, Azərbaycan ziyalıları XIX əsrin birinci yarısında daha çox fars dilində əsərlər yazdığı halda, həmin əsrin ikinci yarısında vətənpərəvərlik duyğularının və millətçiliyin qüvvətlənməsi nəticəsində elmi-ədəbi əsərlərini, artıq Azərbaycan türk dilində qələmə almışlar. Bu o demək idi ki, Azərbaycan türkləri Milli Oyanışa qədəm qoyur və Milli Azadlıq mübarizəsinə başlayırdı. Başqa sözlə, çar Rusiyası tərəfindən qəsb olunmuş azadlığını geri istəyirdi. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyətində və fəlsəfi dünyagörüşündə ciddi dəyişilmələr baş verir, yeni inqilabçı ruhu ziyalılar nəslə yeti-
şirdi.

Bu mənada A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi-
nin yaradıcılığını Azərbaycan xalqı üçün bir fikir rəhbəri, ideya xəzinəsi hesab edən H.Baykaraya görə, «millət» anlayımını ilk dəfə M.F.Axundzadə işlətməmiş, H.Zərdabi «Əkinçi»də davam etdirmişdir. Azərbaycanda ilk millətçilik ruhu isə Ünsüzadə qardaşlarının nəşr etdirdiyi «Kəşkül» və «Ziya»da dərc olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır. H.Baykara qeyd edirdi ki, 1880-ci ildə nəşr olunmağa başlayan «Kəşkül» bu əhəməyə sadıq qalaraq «türk milləti» sözünü işlətməmişdir. Ünsüzadə qardaşları tərəfindən nəşr olunan «Ziya» adlı qəzetdə isə «millət», «istibdad», «haqq» sözlərinə tez-tez rast gəlmək olurmuş (3, s.81).

Ancaq azərbaycanlıların milli oyanışından təşviş keçirən çar Rusiyası 1890-cı illərdə Azərbaycan türklərinin türk dilində qəzet nəşrinə qadağa qoyur və bu istəkdə olanlara, yəni Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Məmməd Tağı Sidqi və başqalarına rədd cavabı verir. H.Baykara yazır: «Belə bir ağır zamanda, azəri türk cəmiyyəti bir millət olaraq meydana çıxma şüuruna çatmışdır. Çünki miladdan öncə min illərə varan dövrdən bəri ata və babalarının yaşadıkları bir torpaq parçası – «Vətən» vardı, bu torpaqda yaşayan və zamanın axarı ilə inkişaf edən bir Azəri türk cəmiyyəti vardı. Üçüncü ünsür, bu cəmiyyətin haqqını, iradəsini, varlığını, malını, canını qoruyan, kültür və mədəniyyətini yaradan ziyalı liderləri idi. Onların rəhbərliyi altında tarixin səhnəsinə çıxmaq və üzərlərinə düşən «millət» rolunu oynamaq lazım gələcəkdi. Beləliklə, sözdə deyil, işdə azadlıq uğrunda mübarizə aparmaq lazım gəlirdi» (3, 82). Ümumilikdə, onun fikrinə, XX əsrin əvvəllərində etnik birliyə malik Azərbaycan xalqı, coğrafi sərhədlərə malik Azərbaycan ölkəsi və xalqda müstəqilliyə, azadlığa qovuşmaq şüuru olduğu halda, yalnız siyasi hakimiyyət və azadlıq yox idi.

H.Baykara qeyd edir ki, XX əsrə bu şəkildə, ancaq yeti-
miş bir xalq olaraq daxil olan Azərbaycan və onun qabaqcıl və milli ziyalıları (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və b.), vətən qarşı-
sında milli, demokratik istiqamətdə borcunu yerinə yetirmək üçün əlverişli şərait gözləyirdilər. Onun fikrinə görə, Azərbaycan panislamistləri Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları mətbuatda dərc olunan yazılarında xalqı oyanışa, birləşməyə, 1905-ci il inqilabının verdiyi haqq və azadlıqlardan istifadə etməyə çağırırdı: «Dünənə kimi uşaqları üçün ana dilində məktəb açmaq imkanı olmayan, qəzet nəşr edə bilməyən, seçki hüququ məhdudlaşdırılan və daha bir sıra haqları əlindən alınan bir xalqın birdən-birə nailiyyətlər əldə etməsi çar hökuməti üçün gözlənilməz bir sürpriz oldu» (3, 111).

Onun fikrinə görə, ümumilikdə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları, ilk növbədə ruslaşdırma siyasətinə, türk torpaqlarına rus kəndlilərin göçürülməsinə qarşı mübarizə aparmış və türk dilinin məktəblərdə keçilməsinə çalışmışlar. O qeyd edir ki, bu dövrdə ziyalıların böyük əksəriyyəti (C.Məmməd-quluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, F.B.Köçərli və b.) Azərbaycan türkcəsinin ədəbi və yazı dili olmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. H.Baykara yazır: «Bu zaman ideologiya baxımından «avropalaşmaq, islamaşmaq və türkləşmək» fikirləri ətrafında mübahisələr gedirdi. Bütün bu mübahisələrin ətrafında azəri xalqının milli azadlıq hərəkatı dururdu. Azərbaycan azadlıq hərəkatını azəri xalqının tərəqqipərvər və vətənsəvər ruhundan gələn demokratik adət-ənənələrə bağlamaq istəyən ziyalılar çoxluq təşkil edirdilər» (3, 119).

Milli məkfurənin tədqiqatçısı qeyd edirdi ki, həmin dövrdə Azərbaycan türk aydınları əsasən, üç: 1) islamçılıq və türkçülük (Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və b.); 2) liberal-demokratik (Ə.Topçubaşov və b.); 3) və sosial-demokratik (M.Ə.Rəsulzadə və b.) cəbhəsində təmsil olunublar (3, s.74). O, ilk iki cərəyanı milli müxalifət adlandıraraq hesab edirdi ki, sonralar (1910-cu illərdə) sosial-demokratlardan bir çoxu, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə də milli-demokratik cəbhəyə keçmişdir. Onun fikrinə, bu üç siyasi-ideoloji cəbhə ilə yanaşı, Türk Azərbaycanının istiqlalı uğrunda mübarizədə maarifçi-demokratik (realist və romantizm) ədəbi cərəyanı da mühüm rol oynamışdır (3, s.163-164).

Ancaq bir məsələni hökmən qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə milli-demokratik ideya istiqamətləri bir yönlü olmamışdır. Belə ki, «panislamist» Əhməd bəy Ağaoğlu geniş və dərin, teoretik şəkildə «islam millətçiliyi»ni, «pantürkist» Əli bəy Hüseynzadə osmanlı türkçülüyünü (3, s.118) təbliğ etdiyi zaman, «liberalist» Əlimərdan Topçubaşov «Rusiya müsəlmanlarının birliyi» devisi altında, daha çox Azərbaycan türk xalqının milli-mədəni muxtariyyəti üçün çalışmışdır (3, s.112). Bu baxımdan H.Baykara belə bir doğru qənaətə gəlir ki, bütövlükdə

həmin dövrdə milli ideologiya baxımından mübahisələr «avropalaşmaq, türkləşmək və islamaşmaq» ətrafında getmiş və bu mübahisələrin ətrafında Azərbaycan türklərinin milli azadlıq hərəkatı dayanmışdır (3, s.119). Yəni, bütün hallarda, milli-demokratik aydınların yaradıcılığında hər üç ideya istiqaməti mühüm yer tutmuşdu.

H.Baykara görə, həmin dövrdə Ə.Topçubaşovun Ə.Ağaoğlu ilə müqayisədə islamçılıq ideyasına son dərəcədə bağlı olmaması səbəbsiz deyil idi. Belə ki, Ə.Topçubaşov Ə.Ağayevin geniş və dərin teosentrik panislamizmindən daha çox, dövrün gerçəklərindən çıxış etməyə çalışmışdır: «Sanki o, belə bir ideyanın müvəffəqiyyətlə başa çatmayacağını qabaqcadan hiss etmiş və anlamışdı. Bu məqsədlə o, 1905-ci il inqilabının gətirdiyi azadlıq nemətlərindən Azərbaycan xalqı üçün əlindən gələn qədər daha çox pay qoparmaq istəyirdi» (3, 112).

H.Baykaranın fikrinə görə, bu baxımdan Ə.Topçubaşov Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadədən fərqli olaraq, islamçılıq və türkçülük kimi «utopik axınların heç birində iştirak etməmişdir. Dərin biliklə hüquqşünas və siyasətçi olan Əlimərdan bəy həyatı boyu realist və uzaqgörən bir şəxs kimi tanınmışdır. «Rusiya müsəlmanları ittifaqı» türklərin tarixində ilk dəfə birlik fikrini irəli sürmüşdür» (3, 160). Fikrimizcə, burada H.Baykaranın qeyd etməsi ki, Ə.Topçubaşov ümumiyyətlə, islamçılıq və türkçülük axınlarında iştirak etməmişdir, doğru deyildir. Sadəcə, Topçubaşov Ağaoğlu və Hüseynzadə ilə müqayisədə daha çox realist mövqedən çıxış edərək, milli ideyanı mücərrəd və ümumi mahiyyət daşıyan nə «islam birliyi», nə də «Osmanlı türkçülüyü» olaraq qəbul etməmiş, onu daha çox Rusiyanın əsarəti altında olan türk xalqlarının azadlıq hərəkatında və bu hərəkatın əldə edəcəyi milli-mədəni muxtariyyətlər çərçivəsində görmüşdür. Bu isə daha çox, liberal-demokratizmə əsaslanan milli baxış idi. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, Rusiya türkləri arasında ilk dəfə milli-mədəni muxtariyyətdən

və başqa hüquqlardan çıxış edən Ə.Topçubaşov olmuşdur (5, s.25).

H.Baykara bir daha təsdiq edir ki, Topçubaşov «İttifaq»ın təmsalında Rusiya türklərinin milli-mədəni birliyinin yaranmasına inanmış və türk-müsəlman «ittifaqçı»ların bir araya gəlməsini də milli bayram kimi qəbul etmişdir. Bunu, Topçubaşovun «İttifaq»ın Nijni-Novqorodda Oka çayı üzərində keçirilən üçüncü qurultayının sonundakı çıxışı da göstərir: «Mən bu günü heç vaxt xatirəmdən çıxartmayacağam. Bu günün, bundan sonra Ümumrusiya müsəlmanları üçün milli bayram günü olacağı şübhəsizdir. Biz türk balaları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Günbatandan gündoğana qədər bizim babalarımızın mülki idi. Babalarımız qəhrəman millət olduqları halda, Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazanın çöllərində – ata və babalarımızın mülki olan öz vətənimizdə, öz torpağımızda, öz ehtiyaclarımız barədə danışmağa ixtiyarımız qalmadı. Şükürlər olsun Allaha ki, bu qədər çətinliklərə, zəhmətlərə baxmayaraq, bu gün sular üzərində ürəklərimizi açıb, bir-birimizi üz-üzə görüb, qucaqlaşmış, hal-əhval tutmağa müvəffəq olduq» (3, 162-163).

Fikrimizcə, bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Topçubaşov ümumi və utopik xarakter daşıyan türkçülüüyü (türk birliyini) və islamçılığı (islam birliyini) ideallaşdırmaqdan əvvəl, ilk növbədə konkret olaraq Rusiya ərazisində məhkum həyat yaşayan müsəlman türklərinin milli birliyini vacib saymışdır. O, bu zaman reallıqlardan çıxış edərək Rusiya türklərinin müəyyən mədəni və məhəlli muxtariyyət və başqa azadlıqlara sahib olmasına çalışmışdır. Bu baxımdan H.Baykara doğru qeyd edir ki, Ə.Topçubaşovun rəhbəri olduğu «Rusiya Müsəlmanları İttifaqı» partiyası əsarətdə yaşayan türklərin liberal-demokratik burjuva hərəkatıdır (3, 112).

H.Baykara hesab edir ki, Qafqaz müsəlmanlarını «ümmətçilik»dən «millətçiliyə» yönəldən, onları türkçülük-millətçilik, Azərbaycan milli ideyası ətrafında birləşdirən və «Açıq söz»

qəzetində bunu təbliğ edən isə «Müsavət»in lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur (3, 186). Baykaranın fikrincə, ilk dövrlərdə sosial-demokratlarla eyni cəbhədə çalışmış M.Ə.Rəsulzadə 1911-1913-cü illərdə müsəlman mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqaninin yazılarının təsiri altında türkçülük hərəkatına qoşulmuş və Azərbaycanda bu ideyanın əsas ideoloqu olmuşdur: «M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalının elanında və Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında xidmətləri əvəzsizdir» (3, 192).

H.Baykara onu da əlavə edir ki, Rəsulzadənin lideri olduğu, «Müsavət» və Bitərəf demokratik qrup öncə milli ərazi və milli muxtariyyət tərəfdarı olsalar da, 1-ci və 2-ci rus inqilablarının gedişi, Qafqaz hadisələri onları özlərinin öncədən «uzaq məqsəd» olaraq planlaşdırdıqları Azərbaycan istiqlalı yoluna sürükləmişdi: «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixində «Azərbaycan istiqlalına» nə rast gəlinmiş, nə də baş verən siyasi hadisə olmuşdur. Azərbaycan xalqının ruhundan doğan bu istiqlal hadisəsi tarixin axarı içində öz yerini tapmışdır» (3, 133).

H.Baykaranın fikrincə görə, türkçülüyn milli ideoloqları ilə yanaşı, Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında romantizim (H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq və b.) və realist (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, F.B.Köçəri və b.) ədəbi məktəbin nümayəndələri də mühüm rol oynamışlar: «Azərbaycan türklərinin milli azadlıq, mütərəqqi mədəniyyət mücadiləsində bu romantik ədəb və şairlər xalqın arzularını, ideyalarını və bu ideyaları gerçəkləşdirmək, həyata keçirmək üçün səy edən, hətta həyatlarını qurban verən millət qəhrəmanlarını bədii əsərlərində dilə gətirib, xalqı ruhlandıraraq onlara milli azadlıq mübarizələrini həyata keçirmək üçün rəhbərlik etmişdilər. Azərbaycanda romantizm cərəyanı ilə yanaşı çox qüvvəli, realist və Azərbaycan xalqının coğrafi çevrəsindən xarici aləmə köçmək həvəsi göstərilmədən, öz kökü üzərində tarixi keçmiş və ənənələrlə qaynaşaraq öz milli azadlıq və mütərəqqi mədəniyyət məsələlərini həll etməkdə böyük səy göstərən, düha

dərəcəsinə enerji və qabiliyyətə sahib ədib, şair və yazarların təmsil etdikləri realist ədəbi məktəbi vardı» (3, s.164).

Mühacir mütəfəkkir H.Baykaranın da qeyd etdiyi kimi, ancaq milli romantizmin nümayəndələri Azərbaycan türklərinin təkcə elmə yiyələnməsi və onu mənimsəməsi ilə kifayətlənməmişlər: «Azərbaycan türklərinin hüquqlarına, hüriyyət və istiqlaliliyyətlərinə qovuşması üçün mücadiləyə də səsləmişlər» (3, 166). Başqa sözlə, onlar Azərbaycan türklərinin milli azadlıq, mütərəqqi mədəniyyət mücadiləsində xalqın arzularını, ideyalarını və bu ideyaları gerçəkləşdirməyə çalışan millət qəhrəmanlarını tərənnüm etmişlər (3, 164). Hadi Hüseyn Baykaranın da qeyd etdiyi kimi, irticaçı-mühafizəkar qüvvələrə qarşı çıxmış, yeniləşməyi və müasirləşməyi təbliğ etmişdi (3, 165).

Bu baxımdan H.Baykaranın realistlər və romantiklər arasında apardığı müqayisə də maraqlıdır: «Romantiklər cəmiyyətin yaralarını sağaltmağa çalışırdılar. Realistlər isə cəmiyyətin yarasına doğrudan-doğruya neştəri batırır və axan irini təmizləyərək cəmiyyətin yaralarını sağaltmağa çalışırdılar» (3, 174). Biza elə gəlir ki, realist yazarlar cəmiyyətin yaralarını sağaltmaq məsələsində daha real mövqe tutmaqla yanaşı, ancaq bəzi hallarda ifrata varmışlar. Xüsusilə, onların radikal mövqedən çıxış edənləri milli və dini dəyərlərə, o cümlədən bu dəyərləri müdafiə edən və onların əsasında birləşməyi vacib hesab edən islamçılara və türkçülərə münasibətdə ifrat varmışlar. Bu ifratçılıq isə, bəzi realistlərin sonralar marksizmə, hətta ruspərəstliyə meyil göstərməsi kimi səciyyələndirilmişdi.

Onun fikrincə, fəhlə sinfi şüurunun bolşeviklər tərəfindən Azərbaycana gətirilməsi həkayəsi başdan-başa uydurmadır. Çünki H.Cavid («Şeyda») və başqalarının əsərlərində istismar edənlərlə istismar olunanlar mövzusunda toxunulmuşdu (3, 171). Ancaq bu dövrdə türk işçiləri və kapitalistləri rus və ermənilərə qarşı birgə mübarizə aparmışlar. O yazırdı: «İşğalçı, millətçi kommunist rejimi azərbaycanlı işçiləri tətil hüququndan məhrum etmiş və yarım əsrdən çoxdur ki, onları bir qarın çörək

pulu qazanmaq üçün işlədir. Kommunistlər guya çar təhkimçilik rejimini ləğv etmişlər, əvəzində isə sovet təhkimçilik-könlük rejimini yaradaraq, «kolxoz» adı altında kəndliləri istismar edirlər» (3, 171).

Hüseyn Baykaranın mədəni-fəlsəfi irsinin əsas cəhətlərini ümumiləşdirərək, belə qonağa gəlmək olar ki, onun yaradıcılığında Azərbaycan Milli İdeyasının yaşadılması kontekstində, Azərbaycan mədəniyyətinin, fəlsəfəsinin tədqiqi və təbliği dayanmışdır. Başqa sözlə, onun Azərbaycan mədəniyyəti və fəlsəfi ilə bağlı araşdırmaları Azərbaycan Milli İdeyası ilə sıx bağlı olmuşdur. Baykara hər bir əsərində mədəniyyət və fəlsəfənin problemlərini araşdırmaqla yanaşı, dövrün onun qarşısında qoyduğu çətinlikləri də ifadə etməyə çalışmışdır. Bu mənada, SSRİ rejiminin Azərbaycan mədəniyyəti və fəlsəfəsinə qarşı yürütdüyü «sovet beynəlmilətçiliyi» ideyasını Baykara həmişə tənqid atəşinə tutmuşdur.

Eyni zamanda, o, bacardığı qədər bir tərəfdən «sovet beynəlmilətçiliyi»nin iç üzünü açıb göstərməyə çalışmış, digər tərəfdən isə Azərbaycan mədəniyyətini və fəlsəfəsini obyektiv şəkildə dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmağa çalışmışdır. Bu baxımdan onun A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və başqa klassiklərimizə həsr etdikləri saysız-hesabsız məqalələri onların dünyagörüşlərinin doğru şəkildə cəmiyyətə çatdırılmasında da mühüm rol oynamışdır.

Gördüyümüz kimi, Baykara Azərbaycan mədəniyyətinə və fəlsəfəsinə əvəzsiz töhfələr vermiş, öz dünyagörüşündə Azərbaycan Milli İdeyasını sonsuz qədər yaşatmaq prinsipi ilə bir an olsun belə geri çəkilməmişdir. Əksinə, onun üçün Azərbaycan mədəniyyəti və fəlsəfəsini öyrənmək və tədqiq etmək, rus kommunizminin saxta mahiyyətini açıb göstərmək Azərbaycan Milli İdeyasını yaşatmaq və Milli İstiqlala nail olmaq üçün ən ümdə vasitələr olmuşdur.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan mühacirət irsi. Bakı, «Elm və Təhsil», 2011, 232 s. (tərtib edən: Nəsiman Yaqublu)
2. Yaqublu Nəsiman. Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönməsi: 1920-1991-ci illər). Bakı, 2009, 264 səh.
3. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərənşr, 1992, 276 s.
4. Baykara Hüseyin. Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları. XIX yüzil. Ankara, 1966
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycanda Milli Hərəkat. B.: «Elm», 2009, 128 s.
6. Əhmədli Rafail. Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi. Bakı, «Nurlan», 2008, 360 s.

Faig Alekberli

Hussein Baykara's outlook

Summary

In this article analyzed the life and creativity, worldview of the famous member of emigration literature Hussein Baykara. In his work Hussein Baykara gave place Azerbaijani-Turkish Artistic. Hussein Baykara is a prominent figure in the national movement in the struggle for freedom. He linked the national movement named after M.F. Akhundov, A.Bakikhanov, H.Zardabi. Hussein Baykara pointed out that freedom shown in the works of M.F.Akhundov and A.Bakikhanov was the freedom of Azerbaijan.

Key words: Hussein Baykara, outlook, emigration

Dos.Dr.Tural Hüseyinli

SÜLEYMAN TƏKİNƏR HÜSEYN CAVIDİN TƏDQIQATÇISI KİMİ

Süleyman Təkinər Hüseyin Cavidin yaradıcılığı haqqında fikir söyləyən və xüsusi tədqiqat aparən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının tanınmış nümayəndəsidir. Onun mühacirət mətbuatında çıxışlarını izlədikcə, aydın olur ki, tədqiqatçı Hüseyin Cavidin yaradıcılığı ilə XX əsrin 60-cı illərindən müntəzəm məşğul olmuş, hətta "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" kimi məqalələrində belə Hüseyin Cavidin yaradıcılığı barədə bəhs açmaq imkanından istifadə etməyə çalışmışdır. Bu kimi məqalələrin mövzuları və yazılma səbəbləri bir növ, başqa xarakterdə olsa da, mətləb və məsələlər Hüseyin Cavid irsindən bəhs açmaqla əlaqələndirilmişdir. Nəhayət, tədqiqatçının böyük şair-dramaturqun yaradıcılığına olan ardıcıl marağı və sevgisinin nəticəsində 1987-ci ildə "Azərbaycanın mağdur ünlü şair-dramaturqu Hüseyin Cavid" adlı monoqrafik səciyyəli əsəri meydana çıxdı.

1963-cü ildə Münhendə "Dərgi" jurnalında çap olunmuş "Azərbaycan sovet ədəbiyyatında mükavemet hərəketinin milli karakteri" adlı məqaləsindən görünür ki, Süleyman Təkinərin Hüseyin Cavid irsi haqqında məlumatı hələ o qədər də geniş və səhii deyil. Bu məqalənin Hüseyin Cavidlə əlaqədar hissəsində müəllif şairin əsərlərini sadalayaraq, "Cavid şeir mecmualarile "Ana", "Maral" və "Şeyh Senan" haric digər eserlərini sovet devrinde yazmışdır" deyir və yalnızlığa yol verir.

H.Cavid adı çəkilən əsərlərdən başqa, Şeyda", "Uçurum" və "İblis" əsərlərini də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasından əvvəl yazmışdır. S.Təkinərin adı çəkilən bu əsərlərlə əlaqədar səhvinin nədən qaynaqlandığı bizə məlum deyil. Daha sonra S.Təkinər öz məqaləsində yazır ki, H.Cavid sovet döv-

ründə yazdığı əsərlərində sovet reallığını çox gözəl əks etdirmişdir. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün "Peyğəmbər" dramından Peyğəmbərin dilindən verilmiş məşhur bir parçanı misal gətirmişdir.

S.Təkinərin haqqında xüsusi olaraq söz açdığı əsərlərindən biri də H.Cavidin "Səyavuş" dramıdır. Tədqiqatçı yazır ki, faciənin yazıldığı 1930-1931-ci illər Azərbaycan kəndlilərinin mülkiyyət haqqına təcavüz və kolxoz sistemini diqtə edən rejimi yıxmaq üçün silaha sarıldığı illər idi. Süleyman Təkinərin şərhinə görə, H.Cavid "Səyavuş" dramında canlandırdığı xalq qəhrəmanı Altayın (yanlış olaraq Eldar verilmişdir – T.H.) dili ilə hüriyyət mücahidlərinə "zülmə qarşı məğrur olmağı", "hüriyyət uğrunda cəsurca savaşmağı" və "səadət pərisinin ancaq dəmir qollara munis olacağını" təlqin etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünası Süleyman Təkinərin Ankarada nəşr olunan "Azərbaycan" dərgisinin 1969-cu ilin yanvar ayı buraxılışında "Kitablar və dərgilər arasında" adlı bölməsində "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən 1967-ci ildə çap edilmiş "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" adlı ikicildlik kitabın birinci cildinin qısa təhlilinə həsr edilmişdir. Məqaləyə diqqət yetirdikdə təhqidçinin kitabın müəllifləri ilə razılaşmadığı açıq-qaydın görünür. Məqalənin əvvəlində müəllif Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə bir "inqilabın" nəticəsi kimi dəyərləndirənlərə etiraz edir və yazır ki, Azərbaycanın sovetləşdirilməsi bu istilanın nəticəsidir. kitabın müəllifləri "Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə" yanlış mövqedən yanaşdıqları kimi, "sovetləşdirmə"yə qədər olan dövrdəki ədəbiyyata da, bu ədəbiyyatın mühüm bir hissəsinə də yanlış olaraq "ümumi bir irtica" damğası vurmuşlar. Süleyman Təkinər "Füyuzat", "Şəlalə", "Dirilik" kimi milli dərgilər, "Həyat", "İrşad", "Açıq söz" kimi milli qəzetlər ətrafında toplanan ədib, şair və yazarların əsərlərini obyektivliklə dəyərləndirməyən "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi"nin

müəlliflərinə qarşı çıxır, bu müəlliflərin "Dildə, fikirdə, işdə birlik" və ya "türkləşmək, islamlaşmaq, əsriləşmək (müasirləşmək) parolası ilə" müstəqillik və birlik ideyalarına xidmət edən milliyyətçi ədəbi-fikri cərəyanları, bunların müqtədir mütəəssillərini, qısacası, təkmil milli ədəbiyyatı "gericilikdə" damğalamaqda ittihamlandırır.

Süleyman Təkinər "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" haqqında məqaləsində:

İşdə birlik, dildə, fikirdə birlik
İş, fikir, dil birliyi olmayınca,
Evet, pek çetindir cihanda dirilik. -

deyən H.Cavidin adı çəkilən kitabın müəllifləri tərəfindən "gericə" adlandırılması, ümumiyyətlə, böyük şairin haqsız tənqid olunmasına etirazla bağlı qeydləri çox maraqlıdır (Bax: 3, 5-25).

Süleyman Təkinər sovet ədəbi tənqidinin nümayəndələri M.Quliyevin "İnqilab burjuva məfkurəsi ilə bəslənmiş yazarlar və aydınlar üzərində müəssir olamadı. Yeni həyatın fırtınalarından qorxan bu gücsüz və iradəsiz aydınlar ya bədbinliyə qapılırlar, yaxud da estetikizmə dalıb gedirlər", Ə.Nazimin adına isə "Hüseyn Cavidlər, Əhməd Cavadlar, Cəfər Cabbarlılar və digər bir sıra şair və yazarlar ilhamlarını ya əski Türk istilalarından, ya əski Ərəbistan çöllərindən, yaxud da Qız qalaları ilə göygöllərin füsunkar və simvolik mənzərələrindən alırlar. Bu adamlar məmləkətdəki böyük başarılı işləri görmək istəməzlər", - kimi fikirləri oxuculara xatırladaraq, H.Cavidə və başqa milli yazarlara vaxtı ilə sovet ədəbi tənqidinin vulqar-sosioloji münasibətini göstərməyə çalışmışdır. Lakin burada Ə.Nazimin adına verilmiş fikir Mustafə Quliyevə məxsusdur. Süleyman Təkinər, gec də olsa, səhvini başa düşüb 1987-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycanın mağdur şair-dramaturqu Hüseyn Cavid əsərlərində həmin sitatə öz müəllifinin adı ilə vermişdir.

Süleyman Təkinər yazırdı: “Cavidin kendi yaradıcılığında sık-sık tarix konularını işləmiş olması, Hazreti Peyğambər və Teymur kimi şəxsiyyətləri idealizə etməsi “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” müəlliflərince də eleştirilməkdədir. Müəlliflər bu durumu hər şeydən önce Cavidin “taasubuna” bağlıyorlar” (3).

Süleyman Təkinər keçən XX əsrin 20-30-cu illərində sovet ədəbi tənqidi üçün xarakterik olan bu münasibətin “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin yarandığı 60-cı illərdə onun müəllifləri üçün köhnəmədiyini, əksinə eynilə təkrar edildiyini xatırladır və kitabdakı örnək gətirib fikrini sübut edir: “... müəlliflər deyirlər ki, ... H.Cavid bir gerçeği unutuyordu ki, Neronların, Napoleonların adını ebediləşdirenler, emekçi halk deyil, hakim sınıflar, onların ideoloqları idi. Bu komandanlar dünya hakimiyyəti için, kendi taht-tacları uğrunda savaşıaraq kan akıtmışdılar”(3). Bu kimi fikirlərin məhdud düşüncə tərzinin məhsulu olduğunu qeyd edən S.Təkinər H.Cavid irsinə belə bir münasibətin hətta sovet ədəbi tənqidinin müasir nümayəndələri tərəfindən də qəbul edilmədiyini yazır və bunu təbii hesab edirdi. H.Cavidin “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” dramlarının ta başlanğıcdan “tənqid obyektini” halına gətirildiyini, bu əsərlərin tənqid edilməsinin “mümkün və lüzumlu” olduğunu bəlirləndirən, fəqət “tənqid üçün tənqid” və ya “modaya, gələnyə uymaq üçün tənqid etmək” tutumuna etiraz edən görkəmli tənqidçi və cavidşünas Yaşar Qarayevin “öz tacı uğrunda qan axıdan” Napoleonun tarixi rolunu dəyərləndirməyə görünən saflıq bir yana dursun, bu qəddar höküm ilə Napoleon haqqında əsər yazmış bütün klassik sənətkarların hamısı bir qələmdə “hakim sınıfların ideoloqları” elan edilmişdir”, - fikrini misal gətirməklə Süleyman Təkinər yuxarıda söylədiklərini bir daha təsdiq etmişdir.

Süleyman Təkinərin burada haqqında söz açdığımız iki yazısı müxtəlif illərdə H.Cavidin yaradıcılığına münasibət bildirmək üçün ilk təşəbbüslərindən idi. Bunlardan biri təxminən

20 il sonra 1987-ci ilin “eylül” ayında İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsi tərəfindən təşkil olunan və keçirilən “VIII Milli Türkoğlu konqres”də S.Təkinərin “Azərbaycanın maqdur ünlü şair dramaturqu Hüseyn Cavid” mövzusunda geniş məruzəsi mühacir ədəbiyyatşünasın cavidşünaslığa dəyərli töhfəsi oldu və bir növ M.H.Türkəqulun monoqrafiyasının ardınca, həmçinin onunla birlikdə milli ədəbiyyatşünaslığımızın bu sahəsini zənginləşdirdi. Monoqrafik səciyyəyə daşıyan və uzun illərin elmi axtarışları nəticəsində meydana çıxan bu geniş məruzə bütünlüklə “Azərbaycan” dərgisinin 1987-ci il dekabr (aralık) sayında dərc edilmişdir. Müəllif bu əsərində H.Cavidin həyatı, yaşayış-yaratdığı mühit, o dövrün tarixi prosesləri, ictimai-siyasi hadisələri haqqında oxuculara ətraflı məlumat vermiş, böyük şairin yaradıcılığını təhlil etmişdir.

Müəllif ən əvvəl Hüseyn Cavidə “maqdur şair-dramaturq” deməyinin səbəbini “onun yaratıcı sanatının ən verimli denebilecek bir dövərdə söndürülmüş olması”, şairin 1937-ci ildə yüzllərlə ziyalılardan biri kimi Stalin terrorunun məsum qurbanlarından biri olması ilə əsaslandırır. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu cinayətkarlıq – Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin ağır nəticələri Sov.İKP-nin XX qurultayında tənqid edildikdən, hətta repressiya qurbanlarına, o cümlədən H.Cavidə bəraət verildikdən sonra da “Azərbaycan basını, siyasi-ədəbi çevrələri Hüseyn Cavid haqqında uzun zaman susmuş”, “XX yüzillik Azeri ədəbiyyatının bu mümtaz şöreti sanki hiç yaşamamış, yazıb yaratmamışdır. Cavid okullarda proqram dıışı burakılmış, şiirləri kütüphanələrdən kaldırılmışdır”.

Süleyman Təkinər xüsusi bir vurğu ilə xatırladır ki, dövlət nəşriyyatı Azərnəşrin 1958-ci ildə yayımladığı “Hüseyn Cavid. Seçilməmiş əsərləri” adlı kitabı, bunun ardınca 1960-cı ildə Məmməd Cəfərin yazdığı “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasını yenə Azərnəşrin çap etməsi böyük şairin reabilitə edilməsi haqqında fikri doğurmağa və dolğunlaşdırmağa başlayır, amma neçare ki, halkın sevgilisi bu böyük sanatçı artık hayatda

deyildir. Komunist yönetimi “halk düşmanıdır” diye onu tasfiye etmişdir. Süleyman Təkinər diqqəti çəkən bir cəhət kimi qeyd edir ki, 1960-cı ildə çap edilən 230 səhifəlik “Hüseyn Cavid” adlı əsərdə sənətinin nə zaman. Harada. hansı şərtlərdə həyata gözəlirini yumduğu barədə heç bir bilgi yoxdur.

Tədqiqatında Məmməd Cəfər müəllimin monoqrafiyasından: “H.Cavidin özəl arşivi elimizdə bulunmadığından onun hal tərcüməsi hakkında bu kədarcık kısa bilgi ile yetinmemiz gerekir”, - fikrini sitat gətirən Süeyman Təkinər müəllifin daha sonra H.Cavidin İstanbul, Təbriz, Tiflis və Bakıdan dostlarına yazdığı məktublardan söhbət açmasını xatırladır və belə nəticə çıxarır ki, bütün bunlar şairin özəl arşivinin varlığı-yoxluğu meselesi bir tartışma konusu ola bilər”.

Əsərində Hüseyn Cavidin həyatı haqqında qısa məlumat verən Süleyman Təkinər o dövrün tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni hadisələrinə nəzər salmağın vacibliyini qeyd edir. Bunun üçün ən əvvəl XIX əsrin əvvəllərindəki Rusiya-İran müharibələrini, bu müharibələrin nəticəsi olaraq 1813 və 1828-ci illərdə imzalanən Gülüstən və Türkmənçay andlaşmaları ilə Azərbaycan ölkəsinin Quzey və Güney olmaq üzrə ikiye parçalanıb, iki dövlət –Rusiya və İran arasında bölünməsi hadisələrini xatırladır. Və vurğulayır ki, bununla da, Güney və Quzey Azərbaycan türkləri arasındakı qədər birliyi pozulmuş olur.

Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin təzyiqləri altında yaşayan Quzey azərbaycanlıların doğma torpaq üzərindəki səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması və nəhayət, bir çoxunun torpaqsızlaşması, sünni-şiə çəkişmələrinin kövrüklənməsi və getdikcə şiddətləndirilməsi, rus müstəmləkəçilərinin məhsuldar torpaqlara yerləşdirilməsi, xristian azlığına bəzi üstünlüklər vermək və yerli əhalini get-gedə daha çox sıxışdırmaq – bütün bunlar Rusiya itaəti altında olan Şimali Azərbaycanda çar dövlətinin müstəmləkəçilik siyasətində əsas yer tuturdu. Bununla yanaşı, Azərbaycanda kapitalizmin münasibətləri, ticarət kapitalı inkişaf

edir və bu, ədəbiyyatın da məzmun və forma baxımından yeni-ləşməsinə də şərtləndirir, mövzu, problematika və ideoloji istiqaməti müəyyənləşdirirdi və ya bütün bunlara təsirsiz keçinmərdi, ədəbiyyat və xalq həyatı məsələsi ilə bağlı axtarışları gücləndirirdi. Rusiya cəmiyyətində əhəmiyyətli və güclü bir hadisə kimi meydana çıxan “xalqçılıq” cərəyanının təsiri Azərbaycanda milliyət və islamlaşma düşüncəsinin yeni bir vüsətlə qabar-masına səbəb olmuşdu. Rusiyada Avropa sistemli təhsil nəticəsində Şimali Azərbaycanda milli ziyalılığın üç nəsl –yeni düşüncəli yaradıcı ziyalılar, məktəb həyatı və təhsili ilə məşğul olan maarifçilər – müəllimlər, Y.V.Çəmənəmzininlinin Ə.Haqverdiyev haqqında dediyi tərifi istifadə etməli olsaq, “teatr pərəstişkarlar”ı yetişib formalaşmaqda idi. Bütün bu ziyalı “nəsil-ləri” çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti ilə üzbəüz, onunla barışmaz bir mövqedə idilər. Narazılıq əhval-ruhiyyəsini Rus-Yapon müharibəsində rusların məğlubiyəti daha da gücləndirdi. 1905-ci il inqilabı baş verdi və məhkum millətlərin oyanması prosesi genişləndi. Şimali Azərbaycan da bu prosedən kənarında qalmadı. Yeni məktəblər, xeyriyyə cəmiyyətləri, milli ictimai-siyasi qurumlar, təşkilatlar, mətbəələr, qəzetlər, dərgilər “hər tərəfdə yararlı, feyzli xidmətlər” göstərməyə başladı. Süleyman Təkinər yazır ki, “Bu arada Bakü petrol endüstrisində milli sermayenin önəmli bir faktor olmaya başlaması istikbal için çox şey vadediyordu... Şimdi irticaya, eskiliyə karşı yapılan mücadilənin yanısıra, rus kəltürünün, rus kapitalizminin baskısına karşı direnişte açık hedef seçilmiş bulunuyordu. İslam təsanüdü fikrini tərviç eden Cemaleddin Afqaninin bşlatdığı islahat hareketi, Türkiyede gerçəkleşdirilen 1908 yılı ihtilalı ve nihayet, rus çarlığının Panislavizmi açık ilzam etdiğinin anlaşıldığı Balkan harbi bu yeni hedefin oluşumunda önəmli etkili amillerdi. Netice itibariyle türk milletçiliyinin güclenmesine götürən bütün bu gelişmeler, aynı zamanda Azeri aydınlarının nazarlarının Türkiyeye çevrilmesini intaç ediyordu”(3).

Süleyman Təkinər bu sahədə Parisdə təhsildə ikən "jön türklər" deyə tanınan Osmanlı inqilabçıları ilə tanış olan və Bakıda "Tərəqqi", "İrşad", "Həyat" qəzetlərinin nəşiri Əhməd bəy Ağaoğlu ilə İstanbul "Əsgəri-tibbiyyə"sindən məzun olan, Bakıda "Füyuzat" jurnalını çıxaran Əli bəy Hüseynzadənin önəmli rolunu xüsusi olaraq qeyd edir. Bu iki Azərbaycan ziyalısının, doğrudan da, fəaliyyəti bütün sovetlər dövründə - sovet Azərbaycanında daim tənqid məqsədi ilə xatırlanırdı. Halbuki, XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin milli və xəlqi səciyyə daşıyan iki əsas istiqamətlərindən biri "Molla Nəsrəddin" məktəbini, digəri isə Əli bəy Hüseynzadənin adı və fəaliyyəti ilə bağlı "Füyuzat" məktəbini doğurmuşdu. Müstəqillik dövründə "Füyuzat" ədəbi məktəbini yeni elmi metodoloji əsasda öyrənmək imkanı yaranmış və əhəmiyyətli iş də görülmüşdür.

XX əsrin ikinci onilliyində milliyət düşüncəsi, milli istiqalaliyyət, milli dövlət düşüncəsi çar senzurası nəzarətini və hər cür qadağaları aşmaq səviyyəsinə qalxa bilir, Bakıda istiqal ideyalarını geniş yayan "Açıq söz" kimi qəzet nəşr olunmağa başlayır. Süleyman Təkinər M.Ə.Rəsulzadənin 1915-ci ildə "Açıq söz"ün birinci sayında çap olunan baş məqaləsindən sitat gətirərək belə bir fikri dəstəkləyir ki, "... böyük müharibə bir həqiqəti - əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi", "dünyanın xəritəsi dəyişəcək", - fikri çoxunu düşündürür, odur ki, yaxşıya bilmək üçün birləşmək lazımdır. "Çünki, müttəhit bir ruha, müstərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərində qurulacaq həyat hesablaşmayacaq".

Nəhayət, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral inqilabı milli, müstəqil dövlət yaradıcılığı işini həyata keçirməyə imkan yaratdı və 28 May 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanda "Kamiləlhüquq müstəqil və demokratik bir Cumhuriyyət" in yaradılmasını Bəyannamə ilə elan etdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən bu ictimai-siyasi hadisə fonunda və onunla əlaqədar Azərbaycan

ədəbiyyatı, o cümlədən bu ədəbiyyatın ən qabaqcıl sahəsi olan Azərbaycan şeiri də yeniləşirdi. Bu böyük şeirin realist qolu ilə yanaşı romantik qolu da coşğun yeniləşmə, ümumiyyətlə, yaradıcılıq prosesində idi, güclü yaradıcılıq axtarışları aparırdı. Hüseyn Cavid "bu yeni cərəyanın ən qüdrətli, ünlü təmsilçisi idi". Süleyman Təkinər Hüseyn Cavid və çağdaşlarının Avropa ədəbiyyatının yüksək sənət dəyəri olan nümunələrini yeni Osmanlı ədəbiyyatında görə bildiklərini qeyd edir, H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum pyeslərin müəllifi, həmçinin "təmiz, işlənmiş üslubu və sənətkarlıq titizliyi ilə də" Azəri şeirinin təkamüllü tarixində müstəsna bir yerə malik şair kimi yüksək qiymətləndirir. O yazır ki, Cavid İsmayıl Qasımlının "dildə, fikirdə, işdə birlik" öyüdünə həmişə böyük önəm vermişdir. Əsərinin bu hissəsinin sonunda şairin dilinin sovet tənqidçiləri tərəfindən onun ölümündən çox sonra da haqsızca tənqid olunduğuna etirazını bildirən müəllif Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının digər nümayəndələri kimi, 1958-ci ildə çapdan çıxmış "Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri" kitabının "Giriş" hissəsində diqqəti Məmməd Cəfər müəllimin: "Cavid Azərbaycan ədəbi bədii dilini türk sistemli dillərin hesabına "zənginləşdirmək" xəyalına qapılmış və bu fikrində daima yersiz inad etmişdir" – sözlərinə diqqəti cəlb etməyi lazım bilir.

Süleyman Təkinər monoqrafik səciyyəli tədqiqatının "Cavidin əsərləri" adlı hissəsinə dramaturqun bütün əsərlərini sadalayır, onların hər birinin yazılma tarixini göstərir. "İblis" in yazılma tarixini isə 1918-ci il əvəzinə ynlış olaraq "1917-ci il" deyərək qeyd edir.

Burada adı çəkilən hər bir əsərin çap olunub-olunmaması, eyni zamanda itirilmiş əsərlərin bu tədqiqatın "Azərbaycan" dərjəsində çap edildiyi 1987-ci ilədək tapılmaması, pyeslərin hər birinin mənzum və ya nəsrilə yazılması, ayrı-ayrı əsərlərin ən səciyyəvi, fərqləndirici cəhətləri haqqında xronoloji ardıcılıqla, həm də olduqca yığcam məlumatlar verilmişdir. Misal üçün,

“Ana” faciəsinin adından sonra mötərizə içində “mənzum pyes, 1910”, eynilə “Maral” pyesi haqqında mötərizə içində “nəsrilə yazılmış dram, 1912”, “Keçmiş günlər”lə əlaqədar “Şeirlər məcmuəsi, 1913, şairin 1905-1913-cü illər arasında yazdığı şeirlər bu əsərdə toplanmışdır” qeydləri edilmişdir. Həmin yığcam qeydlərdə ayrı-ayrı əsərlər barədə başqa məlumatlar da verilmişdir. “Telli saz” haqqında mötərizə içində verilmiş qeyddə oxuyuruq: “Güney Azərbaycan türklərinin yönetimin baskısına qarşı yaptıkları mücadeleyi konu alıyor, 1933, bu eser basılmadığı gibi, sahneye de konulmamıştır, üstelik eserin elyazması da kayb olarak gösteriliyor”, “Xəyyam” haqqında – “jürice devlet ödülüne layik görülmüş olmasına rağmen, Hayyamın hayatını konu alan bu manzum piyes ne basılmış, ne de sahneye konmuşdur”, “İblisin intikamı” haqqında – “manzum piyes, 1936, İspanya iç savaşını konu alan bu eseri ile Cavid ilk defa aktüal bir siyasi olayı işlemiştir. Öteki eserleri ile kiyaslandıkta pek başarılı olmadığı kanaatı yayqındır”, və yaxud “Azər” dastanı barədə - “sanatçının 1927 yılında yazmağa başladığı, fakat sona ermediği menzume, Edebiyyat dergileri zaman-zaman “Azər”den belirli parçalar yayımlamakla yetinmişlerdir. Okuyucu da Cavidin cereyan edən olaylarla ilgili görüşlərini tutum və davranışlarını eserin kahramanı Azerin ağzından öyrənməyə qayret etməkdədirler”,- kimi qeydlər verilmişdir ki, bütün bunlar tədqiqatçının Cavid irsinə bələdliyinin əhatə və səviyyəsi barədə qənaəti dolğunlaşdırır.

“Aile cəmiyyət hayatında her zaman itibar edilməsi gereken ahlak, meşat kuralları, kadın haklarına saygı, cəhalete, sosial eşitsizliyə qarşı mücadele, medeniyyətçilik, islama, türklığə bağlılıq sanatçının eserlərində işlədiyi başlıca konulardır” (3), -deyə yazan tədqiqatçı Cavidin beş əsərinin təhlili üzərində xüsusi dayanır. Bunlardan birincisi “Uçurum” əsəridir. Müəllif pyesin iki parçasını öz əsərində olduğu kimi misal gətirir.

Bu parçaların hər ikisi əsərdəki maraqlı obrazlardan biri olan Əkrəmlə əlaqədardır, onun fikrini, konkret hadisələrlə əla-

qədar münasibət və rəyini bildirir. Süleyman Təkinər “moralist” bir qəhrəman” kimi dəyərləndirdiyi Əkrəmin Parisə getmək fikrində olan və bunun üçün hazırlaşan arkadaşısı rəssam Cəlal ilə əlaqədar aşağıdakı sözlərini nümunə gətirir:

Əvət, bu pək gözəl düşüncə, lakin
Səyahətdən zövq alan bir türk için
Kırım yaylaları, İdil boyları,
Kafkas dağları, şanlı türk soyları
Birər sərgidir, seyrinə doyulmaz,
Gənc bir rəssam üçün dəyərsiz olmaz.

Tədqiqatçı tərəfindən Əkrəmin dili ilə verilmiş bu parça pyesdən təsadüfən seçilməmişdir, zənnindəyik. Çünki həmin parçada Əkrəmin, yəni obrazın vasitəsilə Cavidin türkcülük mövqeyi, baxış və münasibəti ifadə edilmişdir.

Tədqiqatda misal gətirilmiş ikinci parça isə “moralist” Əkrəmin sənətini çox bəyəndiyi Cəlalə təklifini əks etdirir:

Bən öylə bir rəssam olsaydım əgər,
Hicaz ölkəsinə eylərdim səfər,
Uğraşib dururdum bir hayli müddət,
Bir çox düşüncədən sonra, nəhayət,
Təsvir eylər idim gənclik çağında,
Böyük Məhəmmədi Hərra dağında.

Bu parçada isə islami dəyərlərə doğma bir münasibət ifadə olunmuşdur. Bu sözlərin tədqiqatçı tərəfindən seçilib oxucuya təqdim edilməsini yenə təsadüfi hesab etmirik. Belə sözlərlə edilmiş işarə və əks etdirilmiş doğma münasibətin “moralist qəhrəman olan” Əkrəmə və onun yaradıcısı olan Cavidə eyni dərəcədə aidiyyəti vardır, şəksiz.

Süleyman Təkinərin tədqiqatında haqqında xüsusi bəhs açılan ikinci əsər Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsidir. Süleyman

Təkinər bu əsərlə əlaqədar bəhsdə bütün aydınlığı ilə nəzərə çatdırmağa çalışır ki, “Dramaturqun sanat həyatı ilə yakından ilgilənən araşdırıcılar bu eserin onun yaradıcılığında müstəsna bir yeri olduğu fikrinde müttəfidirlər”.

“İblis” faciəsi ilə əlaqədar bəhs açılan yerdə əsərin yazılma tarixi “Cavidin əsərləri” bəhsində olduğu kimi “1917-ci il” yox, düzgün olaraq “1918-ci il” göstərilmişdir. Süleyman Təkinər “İblis” faciəsində Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərindən istifadə etməklə, müharibəyə, qanlı döyüşlərə qarşı çıxan Hüseyn Cavid “Hürriyyətin, beşəri fikirlərin bir romantigi olaraq ortaya çıxan sanatçı” kimi təqdim etməyə çalışır, bunun üçün dramaturqun əsərinin birinci pərdəsində Bağdad cəbhəsində savaşan türk ordusu ilə əlaqədar baş verən bir sıra hadisələri əks etdirdiyini xatırladır. Əsərin birinci pərdəsində səhnəyə ilk çıxan obrazlar İblis və Mələkdir.

Tədqiqatçı hər iki obrazın ilk çıxışlarını bütünlüklə nümunə olaraq əsərində qeydə alır:

“Məmnun qəhqəhələrə” səhnəyə daxil olan İblis:

Dəryalara hökm etmədə tufan
Səhraları sarsıtınada vulkan,
Səllər kimi akmakda qızıl qan,
Canlar alar, evlər yıxar insan!.. –

deyir və qəhqəhələrini davam etdirir. Buna qarşı Mələk:

Yarəb, bu nə dəhşət, nə fəlakət,
Yarəb, bu nə vəhşət, nə rəzalət,
Yox kimsədə insafü mürüvvət,
İblisəmi uymuş bəşəriyyət?! – deyir.

Tədqiqatçıya görə, Hüseyn Cavid bu əsərində “insanlar arasında hər zaman mövcud olan təzadı, onların zəif tərəflərini, hətta bəzən öz həmcinslərinə qarşı canavarcasına rəftarını əks

etdirmişdir. S.Təkinərin bu qənaəti Hüseyn Cavidin pyesdə Arifin dediyi sözləri xatırladır:

Bir fəzilətsə öldürüb –ölmək,
Canavar bizdən əşrəf olsa, gərək.

Bundan sonra tədqiqatda İblisin faciənin sonundakı məşhur monoloqu bütünlüklə oxucuya təqdim edilir. Bu məşhur monoloqu əsərin Sovet nəşri nümunələri ilə müqayisə etdikdə yəna də bir sıra fərqlər nəzərə çarpır.

Süleyman Təkinərin tədqiqatında haqqında bəhs açdığı üçüncü əsər Hüseyn Cavidin Azərbaycanın sovetləşdirilməsinin ilk illərində - 1023-cü ildə qələmə aldığı “Peyğəmbər” dramıdır. Tədqiqatçının yazdığı kimi, Həzrət Məhəmmədin həyatı və mübarizəsi mövzusunda yazılmış bu əsərdə tarixi gerçəklərlə səsləşmə tam mənası ilə nəzərə alınmışdır, əsərin dörd pərdəsinin hər birinə verilmiş “Bisət”, “Dəvət”, “Hicrət” və “Nüsrət” adları və hər pərdənin məzmunu Peyğəmbərin həyatı və fəaliyyətinin tarixi mərhələlərinə tamamilə uyğun gəlir. Pyesin ilk pərdəsində Hərta dağında dərin fikirlərə dalmış Peyğəmbərin Mələklə dialoqunda:

Öylə bir əsr içindəyiz ki, cihan,
Zülmü-vəhşətlə kavrulub yanıyor, -

Misraları ilə başlanan sözləri M.Ə.Rəsulzadəni cəlb etdiyi və siyasi düşüncələrini ifadə üçün ondan bəhrələndiyi kimi, Süleyman Təkinəri də maraqlandırmış, o da “Peyğəmbər” barədə bəhsinin əvvəlində həmin monoloqu bütünlüklə vermişdir. O da bu monoloqda Cavidin əsri və zəmanəsi haqqında assosiativ üsulla bir münasibət ifadə edib fikir oyatmaq qayəsini izlədiyini vurğulamışdır. S.Təkinər bununla əlaqədar olaraq yazmışdır ki, “sovet gerçəkliyinin pek yabançısı sayılmayacaq bu karanlıq tabloyu yorumlamada, tabiatıyla, okuyucular və ya seyircilərle

sovet sansürü temsilçileri arasında derin bir zıtlaşma vardır" (3). Süleyman Təkinərə görə, sovet edebiyatı tənqidçileri hər şeyə reğmən gözbətan çelişkinin başlıca səbəbini Cavidin Azərbaycandakı sosialist inqilabının "məhiyyətini kavrayamamış olmasında" aramışlar" və bununla da izah etmişlər. Beləliklə, "Peyğəmbər" pyesində baş qəhrəmanın məlum və məşhur sözləri həm mühacirət ədəbiyyatşünaslarının, həm də sovet tədqiqatçı və tənqidçilərinin diqqətinə səbəb olmuşdur. Hər iki tərəf həmin sözləri siyasi yöndən və siyasi məqsədlərlə, lakin bir-birindən fərqli mövqelərdən şərh edib qiymətləndirmişlər. Bizə görə, Peyğəmbərin həmin sözlərinə mühacirət ədəbiyyatşünaslarının mövqeyi H.Cavidin ifadə etdiyi qayə və ideyaya daha uyğun və yaxındır.

Süleyman Təkinərin haqqında bəhs açdığı dördüncü əsər "Topal Teymur" dramıdır. Tədqiqatçı öncə xatırladır ki, Cavidin 1926-cı ildə nəslə yazdığı dörd səhnəli "Topal Teymur" dramında Teymur imperatorluğu bütün ehtişamı ilə əks etdirilmişdir. Əsər "okuyucularından, özəlliklə, seyirçilərindən fevkaləde bir rəğbat görmüşdür".

Sovet senzurasının müdaxiləsi və yasaqlamasına qədər bu pyes səhnədə düşməmişdir. Süleyman Təkinərin tədqiqatında diqqəti çəkən önəmli bir məsələ kimi qeyd edilir ki, pyesdə Teymurləngin fütuhətləri, onun Orta Asiyada qüvvətli mərkəzləşdirilmiş bir dövlət yaratmaq üçün apardığı döyüşlər və gördüyü işlər müsbət planda əks olunmuş, bir növ açıq idealizə edilmişdir. Lakin Teymurun Osmanlı imperatoru İldırım Bəyazidə qarşı vuruşu, Ankara savaşı nə müəllif, nə də oxucu və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətəlayiq bir hal kimi qiymətləndirilmir. Bu cür baxışın əhəmiyyəti və qiyməti müasir mərhələdə daha aydın görünür və böyük Hüseyn Cavidin tarixi material əsasında işlədiyi bu əsərdə təxminən 80-90 il bundan əvvəl türk dünyasında birliyə yox, təfriqəyə, ayrılığa, düşmən kimi üz-üzə durmağa aparan yolun nə qədər fəlakətli olacağı barədə xəbərdarlığı bu gün də olduqca böyük aktualıq və əhəmiyyət

kəsb edir. "Topal Teymur"un sovet ədəbi tənqidində 1926-cı ildən başlayaraq, sovet imperiyasının süqutuna qədər tənqid edilməsinin bir səbəbi də, şübhəsiz, budur. Süleyman Təkinər "Topal Teymur" pyesi barədə mülahizələrini sovet tənqidçisi Mustafa Quliyevin bu əsərin tənqidinə həsr edilmiş və "Maarif və mədəniyyət" jurnalında çap olunmuş məqaləsindən gətirdiyi nümunə ilə bitirir.

Süleyman Təkinər "Topal Teymur" pyesi haqqında bu yığcam məlumatı verib, ona öz münasibətini bildirdikdən sonra H.Cavidin "Səyavuş" faciəsi ilə əlaqədar bəhs açır. Tədqiqatçı çox doğru olaraq qeyd edir ki, bu əsərdə "şairin yüksək şiir kudreti, cazibə alicı üslubu okuyucuları, seyirciləri, adətə büyülemektetir". Bundan sonra "Səyavuş" pyesinin qısaca məzmunu verilir və yeri gəldikcə əsərdən, onun ayrı-ayrı hissələrindən nümunələr gətirilir.

"Səyavuş" mövzusu böyük siyasi öndərimiz, müstəqilliyimizin banisi M.Ə.Rəsulzadəni də özünə cəlb etmişdir. O, bolşevik təqibinə məruz qaldığı 1920-ci ildə İsmayılın Lahic qəsbəsinə qonağı olduğu evin sahibinə məxsus kitabxanadakı məşhur "Şahnamə" dastanını oxuyur və bu əsərin həmin dövrdə ona etdiyi təsir haqqında yazır: "Şərhin ən böyük romantik əsəri o zaman çox həssas olan ruhumu istilə etdi. Keçirdiyimiz macəralı həyatı şairinə bir surətdə, qarşılıqlı şəkildə yaşayan neçə hekayə, neçə tiplər, neçə dastanlar, neçə fəlsəfələr vardı... Bunların yanında marağımı ən çox cəlb edən və ruhumun ən həssas nöqtələrinə nüfuz edən bir hekayəydi: "Siyavuş" dastanını oxudum. Əvvəlcə aşına olduğum dastanı ilk dəfə oxuyurmuş kimi oldum. O qədər sevdim ki, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim. Yüksəkdən oxudum. Arkadaşıma dinlətdim. Heç şübhə yoxdur ki, ilham almışdım: "Arkadaş, tariximizin Siyavuşunu dinlədin, mənə sənə "əsrimizin Siyavuşu"nu yazacağam..." - dedim (3).

M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı "Əsrimizin Siyavuşu" bir simvoldur, Azərbaycan Cumhuriyyətini təmsil edir. Müəllif "Şahnamə"dəki Siyavuşla əsrimizin Siyavuşu arasında bir sıra

maraqlı paralellərin mövcudluğundan bəhs açır, müqayisələr aparır, özündən sonra gələn Azərbaycan gənclərinə öyüdlər, nəsihətlər verir: "Ey Əsrimizin Səyavuşunun böyümüş oğlu! Sənin öhdəndə böyük vəzifə var!", - deyir. Gəncliyi bu vəzifəyə layiq olmağa, onu həyata keçirməyə çağırır. Bu çağırışda həm də bir ümid və bir inam var.

Ümid və inam var ki, gələcək Azərbaycan gəncliyi, əsrimizin Səyavuşunun böyümüş oğlu "Azərbaycan türklərinin yanıqlı türkülərinə mövzu olmuş ürəklərinə enmiş" Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağını yenə yüksəldəcək, bir daha enməyə qoymayacaq, bu müqəddəs vəzifə üçün "ya qazi və ya şəhid olacaq!"

Süleyman Təkinər haqqında bəhs açdığımız məruzəsində M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" əsərini də xatırladır. Bu əsərin yazıldığı dövrdən, onun yazılma səbəbindən, müəllifin əsərində ifadə etməyə çalışdığı və müvəffəq olduğu ideya və qayadən yığcam bəhs edir. Hər iki əsərin ideya-məzmun baxımından müasirliyinə, bir-biri ilə səsleşmələrinə işarələr edir, "Hüseyn Cavidin "Səyavuş" faciəsi üzərində böylə həssasiyyətlə durmanı" məhz bu cəhətlərlə əlaqələndirir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaətə görə, M.Ə.Rəsulzadə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin taleyi ilə Səyavuşun fəci taleyi arasında bir bənzəyiş görmüş və "Əsrimizin Səyavuşu" əsərini yazmaqla AXC-nin başına gələn fəlakətləri qələmə almışdır.

Ədəbiyyat

1. Tekiner Süleyman. Azərbaycan Sovet edebiyatında mükavemet hareketinin milli karakteri. "Dergi" (Münih), 1963, yıl 9, sayı 33
2. Tekiner Süleyman. "Azərbaycan sovet edebiyatı tarixi". "Azərbaycan" (Ankara), 1969, ocaq, sayı: 197
3. Tekiner Süleyman. Azərbaycanın mağdur ünlü şair-dramaturqu Hüseyn Cavid. "Azərbaycan" (Ankara), 1987, Aralık, sayı: 261
4. Türkekul Mustafa Haqqı. Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavit. İstanbul, 1963
5. Uzun E. Hüseyn Cavit ve türk edebiyatı. Bakü, Güneş, 1998.

Suleiman Takinar as an investigator of Huseyn Javid legacy

Suleyman Takinar is one of scholars who was interested in Azerbaijani Emigration Literature. In this article, researcher's articles about Huseyn Javid were analyzed. The article provides interesting information about Huseyn Javid's creation.

Key words: Suleyman Takinar, emigration literature, Huseyn Javid

Samirə Məmmədli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

VƏTƏN EŞQİNƏ SÜRGÜN

Nədir Vətən nəğməsi?! İlk dəfə bu nəğməni kim oxuyub? Onda necə bir sirt, ofsun var ki, onu oxuyanların ilk və son nəğməsi olur. Dilə gətirmək istəyənlərin varlığında doğulur, burula-burula, boğula- boğula yol gəlir, min dolanbacdan keçir və sonda... onu min sevgiyə qəlbində bəsləyənlərə məzar olur bu nəğmə...

Nədənsə, Azərbaycanın istiqlal mücahidləri mənə Simurq quşunu xatırladı. Dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında ilk və son nəğmələrini oxuyaraq idealları uğruna son nəfəslərini verən azadlıq əşqləri... İstənilən milli kimlik üçün "vətən" anlayışı müxtəlif məfhumlarla assosiasiya olunur. Bu, bir qisim üçün yalnız sərhədləri içərisində yaşadığı torpaqdır, bizim üçün ruhun yaddaşıyla bağlıdır. Elə bir yaddaş ki onun faktiki sərhədləri məlum deyil. Bu gerçəklik XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan mühitində etnik yaddaşa, milli soya sahibçixmə duyğusundan yaranan və azadlıq istəyi ilə xarakterizə olunan fədailik hadisəsi kimi təzahür etdi...

Həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, istila təhlükəsi, milli kimliyə təcavüz və s. kimi məsələlər ölkədə yeni bir axının- bizim sonralar istiqlal mücahidləri və ya azadlıq fədailəri adlandıracağımız qövmin varlığını şərtləndirdi. İctimai - siyasi formasiyanın müxtəlif mərhələlərində belə hadisələr nadir hallarda olsa da, baş verib; insanların milli özünüdərkli, mövcud quruluşa qarşı bəzi müxalif mövqeyi, xalqın zamanla susdurulan güclü daxili enerjisinin partlayış həddinə çatması kimi səbəblər bu axını qarşısalınmaz böyük sel halına gətirir. Bugün zaman rakursundan həmin tarixi gerçəkliyi yaradan şəxsiyyətlərə və baş verən hadisələrin miqyasına baxdığımızda mənzərə daha

da aydın olur. Bu insanlar Azərbaycanda başa gələcək böyük bir fəlakəti dərinəndən hiss edən və bu səbəbdən daim narahatlıq keçirən insanlar idi. Bu narahatlıqlar da əbəs deyilməmiş...

Bu mənada, o dövrtin parlaq simalarından və hərəkətverici qüvvələrindən biri də taleyinə didərginlik ömrü yazılan Keykurun təxəllüslü Nağı bəy Şeyxzamanlı idi. O, 1883-cü ildə rus istilaçılarına qarşı savaşımış Cavad xanın Gəncə qalasında dünyaya göz açmışdır. Şeyx Nizami Gəncəvinin şəcərəsindən olan Nağı bəy Azərbaycanın ilk tarixçilərindən hesab olunan İbrahim bəy Qüdsinin qardaşı Saleh bəyin oğlu idi. Saleh bəy də, öz növbəsində dövrünün tanınmış ilahiyatçılarından idi. Şeyxzamanlılar həm də, Gəncədəki məşhur İmamzadəyə nəzarət edirdilər. Onlara alicənab, çox tanınmış nəslin nümayəndəsi kimi hörmət edir, Şixzamanlılar kimi tanıyırdılar. Nağı bəyin atası, qardaşı İbrahim bəydən sonra onun torpaqlarına başçılıq edirdi. Onunla bağlı rəvayət edilən bəzi hadisələr milli hissənin nə qədər qüvvətli olduğunu göstərir. Erməni Baqratın torpaq iddiasına qarşı dirənməsi və sözü gedən torpağın Azərbaycan torpağı olduğunu sübuta yetirməsi nəticəsində həmin erməninin təslim olub Gəncəni tərk etməsi danışılanlar içərisindədir.

Belə bir mühitdə tərbiyə alan bir şəxsin siyasi fəaliyyəti o qədər də təəccüb doğurmur. Onun həyat və fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamları müxtəlif filmlərə mövzu olur. Bu baxımdan 2013-cü ildə Azərbaycanda istehsal olunan "Keykurun" sənədli filmi diqqəti cəlb edir. Nağı bəy, Gəncədə əsas Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən qoyulan məşhur "Difai"(1905) təşkilatının, 1917-ci ildə isə Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən təsis edilən "Türk Ədəmi Mərkəziyyət" partiyasının üzvü olub. 1917-ci ilin may ayında "Müsəlman Demokrat müsəvat" partiyası ilə birləşərək "Müsəvat" adını almış həmin partiyanın üzvi kimi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. O, həmçinin, 1919-cu ilin avqust ayında "Əksinqilab ilə mübarizə" təşkilatının rəisi təyin edilir və 1920- ci il təşkilat buraxılana qədər onun rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, Nağı bəyin əvvəlcə qardaşı Məmmədbağır, sonra özü indiki Milli Təhlükəsizlik orqanının ilk rəhbərləri kimi tarixdə qalırlar. Həmin ilin aprel ayında rus istilaçıları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Nağı bəyin mühacir həyatı başlayır. O, xeyli müddət Türkiyədə, sonralar isə Almaniya və ABŞ- da yaşayır. Mühacirətdə olarkən də qəlbi bir an olsun, doğma Azərbaycandan ayrılmır, onu uzaqdan da olsa daim izləyir. Vətəndən ayrı düşdüyü illərdə Azərbaycan sevgisiylə qələmə aldığı əsərlərdə bu həsrət bütün ağrısıyla əksini tapıb. "Keykurun" imzasıyla yazdığı "Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev" (1957), "Dərdləşmə"(1963), "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri"(1964) əsərləri bu mənada maraqlıdır. Azərbaycan davasının yorulmaz savaşı Nağı bəy xatirələrində 1905-1920-ci illəri – mübarizə tarixinin başlanğıc mərhələsini və ən qızgın dövrünü əhatə edən hadisələri əks etdirir, onlara həm də qiymət verirdi. O, məramını və inamını belə ifadə edirdi: "Bütün müqəddəratıma inandığım kimi ona da inanıram ki, nə rus, nə də qurulacaq bu və ya digər rejim Azərbaycanda əsaslı olaraq uyğunlaşmayacaq və yaşamayacaqdır... İstiqlal fikrini və imanını bütün inancımıza üstün tutan Azərbaycan xalqı yenidən tam istiqlalına qovuşacaqdır. Mənim fəni vücudum və həsrət dolu gözlərim o xoşbəxt günü ola bilsin görməyəcəkdir. Ancaq ona inanıram ki, keçmişindən daima iftixar duyulan xalqımız bu kiçik əsərimi öləndə rəsmlərlə bəzəyib çap etdirəcəkdir".(6; s.10) Göründüyü kimi, bu sətirlərdə onun portretinin hardan baxsan görünən cizgisi - əqidəyə tapınma və Vətən eşqinə tutulma həm də haqqında bəhs edilən mücahidlər nəslinin xarakterinin açılmasında açar rolunu oynayır. Fikrimizcə, bu xarakterik cəhət, daha doğrusu, Nağı bəyin xarakterində sümükləşən cizgi Azərbaycan tarixinin çox vacib bir məqamı ilə bağlıdır. Nağı bəy irəlində qeyd edəcəyimiz kimi, ruhi-mənəvi baxımdan Gəncə üsyanının yetirməsi idi, onun mühacirətdə yazdıqlarını Cavad xanın ruslara qarşı ölüm-dirim savaşı ilə birlikdə götürüb araşdırsaq bu xarakterin bütün mahiyyətini

anlamış olarıq. Həqiqət budur ki, Nağı bəyin zamanın sərt divarlarını aşıb gələn və özünü doğruldan inam dolu sətirlərini həyəcənsiz oxumaq olmur. Onun və digər mücahidlərin Vətənə həsrət dolu baxışlarında bir nigarançılıq da vardı: istiqlal uğrunda qanını axıtmış millətin şüuru istila rejimində dağılıb məhv olacaqmı? Bu millət həmin rejimin antimilliyə siyasətinə, bu siyasətin insanın iliyinə işləyən əzicilik qayəsinə uyğunlaşacaqmı? Narahatlığın əsas səbəbi, zənnimizcə, bu idi. Tarix bu sualı necə cavablandırdı? Nağı bəyin dedikləri düz çıxdı: bir tərəfən, ağır zülm altında əzilib də sıradan çıxmamaq mümkün deyildi. Digər tərəfdən isə, onun dediyi kimi, bir gün vəziyyət kökündən dəyişdi. Nağı bəyin demək istədiyi problemlər gündəmə gəldi. Milli şüur bərpa edildiyi məqamda 70 il ərzində fasiləsiz davam edən basqı da müəyyən mənada özünü göstərdi.

Burda bir məqamı xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. Əslində Nağı bəy kimi digər mühacirlərin də dediklərindən çox demək istədikləri daha önəmli idi. Bu xatirələrin, bu ədəbiyyatın alt qatında onların gələcəyə mesajları yatırdı. Bunu belə izah edərkən onların dediklərində açıq-aşkar fəryad duyulur. Bu, həmin ədəbiyyatın görünən qatıdır. Fəryadın doğurduğu suallar da məlum idi: niyə belə oldu, bu millət özünə gələ biləcəkmiz? Və alt qatdan, ümumi Vətən davası kontekstindən gələn suallar da burdan qaynaqlanırdı: millətin haqqı əlindən alındı və istilaçılara yem oldu. Onu və silahdaşlarını düşündürən yaddaşın dərinliklərində gedəcək pozucu proseslər idi. Buna görədir ki, yeri gəldiyində, əlində silah mübarizə aparən bu aydınların qələmə aldığı əsərlər alt qatla əlaqələndirilir, millətin şüurunun zədələndiyi nöqtə ilə assosiasiya edilirdi. Nağı bəyin bir mücahid kimi portretində onun düşüncələrini bu günlə, bu gün dünyada gedən proseslərlə (! – S.M.) əlaqələndirən əsas məqam, fikrimizcə budur. İstiqlalın qanı bahasına əldə etmiş millət bir daha istilaya, milli zəmində aqressiyaya tuş gələrsə, bu, onun gələcəyinə, dövlət qurma fəaliyyətinə əsaslı təsir edir, problemlər yaradır və mil-

lätin ayıq-sayıq olmasını şərtləndirir. Bu məqam isə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının kontekstini anlamaqda bizə yardım edir.

Ümumiyyətlə, mühacirət nə idi? Niyə bu anlayış bizim üçün nisgil, kədər və müəyyən mənada itirilmişlik duyğusu ilə assosiasiya olunur? Axı, sözün etimologiyasına nəzər saldıqda, bu, həm də bir yerdən başqa yerə köçməkdir?! Mühacirətşünaslar deyirlər ki: "Vətəni tərk etmiş hər insan mühacir sayılmaz. Mühacirəti bədbəxtlik və ümid doğurur..." (7, s.465). "Mühacirət ədəbiyyatı" anlayışı əslində ədəbi aspektdən çox siyasi anlam daşıyır və hər ikisini ideal şəkildə ehtiva edir. Çünki bu, Vətənin taleyi ilə bağlı idi. Yəni yaddaşa bağlı olan siyasi ədəbiyyat idi. Fikrimizcə, "mühacirət ədəbiyyatı" anlayışına nəzəri baxımdan qayıtmaq lazımdır. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığını XX əsr hadisəsi kimi qiymətləndirən ədəbiyyat nəzəriyyəçisi professor Y.B.Boev bu ədəbiyyatın əsas özünəməxsusluqlarını belə qeyd edir: "Mühacirət ədəbiyyatı:

a) Vətəndəki quruluşa və qayda - qanuna münasibətdə açıq müxalifət mövqeyində dura bilər;

b) Hər zaman, heç olmazsa, zəif də olsa, nostalgiyanın acısını ifadə edir;

c) Vətən mühiti ilə bilavasitə deyil, yaddaş vasitəsi ilə bağlıdır və mənsub olduğu xalqın çağdaş həyatından zaman və məkan baxımından ayrı düşmüşdür;

ç) Vətəndəki tarixi dəyişiklikləri öncədən duyur və kəskin hiss edir;

d) İkidilliliyə və ikimədəniyyətliliyə (Məs: V. Nabokovun yaradıcılığı), yaxud ən azı bir dili digər dillə və ya doğma (milli) mədəniyyəti yaşadığı ölkənin mədəniyyəti ilə zənginləşdirməyə meyillidir;

e) Vətəni həm daxildən, həm də xaricdən görür (çıxış və yeni sığınacaq nöqtələrindən dünyanın miqyaslı görünüşü);

ə) Ölkələr, xalqlar, mədəniyyətlər arasında körpü salır" (7; s. 464-465).

Bilindiyi kimi, bu özünəməxsusluqlar ümumi səciyyə daşıyır, yəni konkret olaraq Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına tətbiq edildəndə özünü tam şəkildə doğrultmur. Nağı bəy və onun kimi mücahidlər, vaxtilə mühüm vəzifə daşımış, qurulan milli hökumətin tərkibində çalışmış insanlar idi. Bu səbəbdən onların "vətəndəki quruluşa və qayda-qanuna açıq müxaliflikləri" başa düşüləndir. Başqa bir sual: onlar Vətəni xaricdən və daxildən necə görürdülər. Təkcə Nağı bəyin deyil, Rəsulzadənin, Yurtsevərin və digər mühacirlərin əsərlərində "Vətəni daxildən görmək" spesifik sayıla biləcək hadisə idi. Bunu izah edək.

Mühacirət ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu xarakteristikaları müəyyən fərqlərlə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına da aid etmək olar. Ancaq təbii ki, hər millətin öz milli ağrıları var və onları başqalarının duyması mümkün deyil. Tariximizə və milli yaddaşımıza mühacirət dalgası ciddi və təkmil şəkildə ilk dəfə olaraq XX yüzilin əvvəllərində daxil oldu. Və 1991-ci ilə qədər öz aktuallığını qorudu. Əvvəlki əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bəzi ədiblərin mühacir həyatı yaşadığı bilinsə də, həm motiv, həm də təşkilatlanma baxımından Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı mühacirət xüsusi axın kimi qiymətləndirilir. Maraqlısı o idi ki, bu ədəbiyyatı yaradan nümayəndələrin əksəriyyətinin yazıçılıq iddiası yox idi. Onlar öz sevdaları uğruna qələmi də özlərinə silah etmiş qəhrəman mücahidlər idi. Bəlkə də, elə haqqında danışdığımız, bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələri qələmə almaqla mühacirət nəsrinin ən gözəl nümunələrini yaradan Nağı bəyin tale yolu belə bir tarixi vaciblikdən keçməsaydı, bu istedadı da heç vaxt ortaya çıxmayacaqdı.

O digər sağ qalan silahdaşları kimi uzun illər qürbətdən Vətənə baxdı. Qürbətdən Vətənə baxmaq, Vətənin ağrılarını canında hiss etmiş kimi yazmaq, onun bu günkü ağrılarını çəkrək gələcək faciələrini canlandırmaq mühacirət ədəbiyyatının

əsas motivi, ona stimula yaradan başlıca qayəsi idi. Mühacirət ədəbiyyatı həmin həsrət dolu baxışın, nigarançılığın bilavasitə ifadəsi idi; amma bunu da qeyd etməliyəm ki, bir qayda olaraq, illər keçdikcə şüuraltından gələrkə yazıya çevrilən bu motivlərin siyasi rəngi, ideoloji koloriti Nağı bəy kimi geniş dünyagörüşlü və siyasi baxışları formalaşmış insanların əqidəsi ilə bağlı idi. Bəli, Nağı bəy Vətəni hər yerdən-mətbuatdan, dost-tanışdan, yaddaşından izlədi. Onun xüsusilə, "Dərdləşmə", "İstiqlal müca-diləsi xatirələri" kitabları bu bilgilərin, o daxili sarsıntılərin yer aldığı dəyərləli mənbələr kimi qarşımıza çıxır. Oğlu Yavuz bəyin atası və silahdaşları haqqında yana-yana: "Yazıq babalar həpsi qürbətə "vətən-vətən" deyə -deyə can verdilər. Xəlil bəy, Şəfi bəy, Mustafa Vəkilov, Hüseynqulu Xan, zavallı babacığım... nələr çəktilər. Neçə illər qışa odun almadılar – gedirik, söylə-dilər" (6, s.6) – deməsi bu faciənin miqyasını və dərinliyini əks etdirir. Nağı bəy anasının mündən on il sonra xəbər tutur. Bu ağrının dərəcəsini müəyyən edə biləcək hansısa barometr varmı?! Bu necə bir sevgiydi ki, o fonda ailəvi faciələr, dərdlər "yaddan çıxırdı", adı nüans kimi görünürdü?! Bəzən bir ailə, bəzən də bir nəsil yer üzündən silinirdi. Ailəsinin əksər üzvlə-rinin güllələndiyini deyən Yavuz bəy "kimsəyə "əmi, dayı" deyə bilmədən 65 yaşa çatdım" (6, s.7) - söyləyir.

Nağı Keykurun 1967- ci ildə ağır xəstəlik nəticəsində həs-rət dolu gözlərini həyata yumur. Onun "Xatirələr"i qarşındadır... Bu kitabı vərəqlədikcə, Vətən sevgisiylə süslənmiş faciəli ömrün müxtəlif məqamları gözlərim önündə canlanır. Sətirlərdən boylanan sərt, qətiyyətli, mövqeyindən dönməyən bu adamın bütöv obrazı həm də dürüstlüyü, həssaslığı və kövrəkliyi ilə insanı valeh edir. Qardaşı Məmmədbağır Şeyxzamanlı ilə olan son görüşündə bu cizgilər daha aydın görünür. Qızıl ordu Bakını işğal etdikdən sonra bolşeviklər müsəvatçıləri öldürmək məqsədilə yaxalamağa başlayırlar. İlk həbs etdikləri də Nağı bəyin qardaşı Məmmədbağır olur. Nağı bəy bu barədə yazır: "Məmmədbağır Şeyxzamanlı Parlamenti-

mizdə Gəncə deputatı və "Müsəvat" partiyasına mənsub idi. Tutulduğunu ertəsi gün öyrəndim. Onu qurtara bilmək barədə düşünürdüm və çalışırdım. "Çeka"dakılərin böyük qarlaşma mənim üçün "o gəlsin, səni buraxarıq", dediklərini öyrəndim. Bunun üçün həmin gün "ceka"ya getdim" (6, s.129). Beləliklə, Nağı bəy təslim olmaq üçün "Çeka"nın binasına gedir. Uzaqdan nəzarət otağından onun gəldiyini görən qardaşı qışqıraraq ona çıxıb getməsini deyir. Onu da deyir ki, əgər məni eşitməyib qapıdan içəri girsən özümü pəncərədən bayıra atacam. Nağı bəy həm də əxlaqi keyfiyyətləri yüksək olan biri idi. O, nəticəni bildiyi halda, böyük qarlaşın sözündən çıxıb bilmir. Pəncərəyə baxa- baxa geri qayıdır. Bu, onun qardaşı ilə son görüşü olur. Gəncəyə gələndən sonra eşidir ki, böyük qarlaşını güllələyiblər. Sonrakı günlərdə Tiflisə yola düşür. Və yolda digər silahdaşlarının da qətl xəbərini alır. Həmin hadisə Azərbaycanın uzun illər kölgədə qalmış istiqlal mücahidlərindən Əziz Alpudun "Həyatımın hekayətləri" romanında da göstərilir. Əziz bəy onu belə nəql edir: "Mən dəmir yolu məntəqəsindəki vəzifəmi davam etdirirdim. Bir gün günortadan sonra, işimlə bəli Telefon küçəsindən gedərkən, qarşıma Nağı bəygin qohumu və həmyerlisi olan "Çeka"da işləyən bir "hakim" çıxdı. Məni tanıyırdı. Qəflətən qarşılaşdıq və məni ins-cins olmayan küncə çəkdi. Öləndəki bir dəstə açarı mənə uzatdı:

- Bu açarları, mümkünsə Nağı bəyə verə bilərsinizmi? Mən onlara gəlmək istəmirəm... Bu açarlar onun böyük qarlaşını Məmmədbağır bəyindir... Onu bugün güllələdilər... " (1, s.203) Əziz bəy Nağı bəyi çağırtır və qarlaşının ölüm xəbərini çatdırır. Eyni hadisələr hər iki müəllif tərəfindən bəzi fərqlərlə nəql edilir. Nağı bəy xatirələrində qarlaşının ölüm xəbərini Gəncəyə getdikdən sonra aldığı deyir. Ancaq Əziz bəyə istinad edə-riksə, Nağı bəy bu xəbəri Bakıda ikən alır. Başqa bir məqam da Nağı bəyin qaçırılması ilə bağlıdır. Əziz bəy "Həyatımın heka-yətləri"ndə yazır ki, Nağı bəyin də öldürüləcəyini bildiyim üçün onun qaçmasına yardım etdim. Eyni hadisəni danışan Nağı bəy

Əziz bəyin timsalında tanımadığı birinin ona kömək etdiyini deyir. Əziz bəy isə, xatirələrində onların ailəsini yaxşı tanıdığını iddia edir.

Nağı bəyin mənəvi keyfiyyətlərindən bəhs edərkən, onun milli və din duyğusu ilə bağlı mövqeyinə də diqqət yetiririk: "Hər bir azərinin ürəyi iki müqəddəs varlıq ilə doludur. Birisi din duyğusu, digəri milli duyğu. Azərilər bu iki müqəddəs varlıqlarını sevimli milli bayraqlarında da əks etdirmişdilər... Hər bir azərinin fikri istiqlal duyğusu ilə doludur" (6, s.103). Onun əsrlərlə səy göstərəninin nəticəsində dinini, ənənələrini, adətlərini, məntiqini, insani duyğularını qanun şəklində ifadə edə bilən bir millətin övladı olmasının qürurunu yaşadığı hər ifadəsindən bəllidir.

Tarix səhifələrində yer alan və mübahisə doğuran iki mühüm hadisə - Gəncə üsyanı və Qafqaz islam ordusunun Azərbaycana gətirilməsilə bağlı məsələlərə Nağı bəyin xatirələrində aydınlıq gətirilir. Bu bilgiler həm də ona görə qiymətlidir ki, o, mövcud hadisələrin birbaşa iştirakçısı idi. Müxtəlif ziddiyyətli yanaşmalarla yadda qalan və istər tarixi mənbələrdə, istərsə də digər mühacir ədiblərin əsərlərində Gəncə üsyanı ilə bağlı maraqlı məqamlara rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, XIX yüzilin əvvəllərində rus çar imperializmi Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməyə başlamış və bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmişdir. Lakin rusların ən çətin mübarizəsi Gəncə xanlığı ilə olmuşdur. Rus ordularının komandanı general Sisianov ilə Gəncə xanı Cavad xanın mükəlliməsi, xüsusilə, xanın ruslara ibrətəməz cavabı tariximizin ən dəyərli səhifələrindəndir. Qüvvələr qeyri-bərabər olduğu üçün heç bir canlıya mərhəmət etmir, onları amansızca qətlə yetirirlər. Nağı bəy Gəncənin böyük məscidindəki qətlə bütün təfərrüatı və şübhəsiz ki, üzək ağrısıyla nəql edir. Daha sonra XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanın hər tərəfində hərə-kətə gələn istiqlal mücadiləsi hərəkatı Gəncə ətrafında da cərəyan edir. Nağı bəy prosesi belə izah edir: "Rusiyanın mərkəzi

və ətrafındakı sinfi mücadiləni unudub, yəhudi qırğını ilə məşğul olmağa başlamışdı. Ancaq çar idarəsinin böyük bir narahatçılığı vardı: Azərbaycanın üsyanı və xüsusi ilə əvvəlcə Gəncəyə edilən zülmün intiqamını gəncəlilərin almağa qalxmaqları. Bu narahatlıqla başlayan çar idarəsinin yaratdığı faciənin ikinci pərdəsi Azərbaycanda oynanılmağa başlandı" (6, s.14). Beləliklə, ruslar ermənilərin əli ilə bu dəfə erməni-türk qırğını Gəncə şəhərində təşkil edir və bununla kifayətlənməyə eyni qırğını paytaxt Bakıda da həyata keçirirlər. Beləcə, 1905-ci il üsyanı da yatırılmış olur.

İkinci əsas məqam, Nağı bəyin özünün birbaşa iştirakçısı olduğu Qafqaz islam ordusunun Azərbaycana gətirilməsi ilə bağlıdır. Səfərin heyəti ilə bağlı bəzi mübahisəli məqamlara rast gəlinir. Ancaq Nağı bəy başçılıq etdiyi səfəri bütün təfərrüatı ilə nəql edir ki, bu da bizə xeyli informasiya verir. Xatirələrdəki məsələlərə istinad etməzdən əvvəl Qafqaz islam ordusunun Azərbaycana gətirilməsinin tarixi vacibliyi, gəlişin məqsədi və nəticələri ilə bağlı həmin dövrdə mətbuatda yer alan bəzi məlumatlara nəzər salaq. "Osmanlı dövləti və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsinin şərtlərinə görə, Azərbaycan türklərini bolşevik istilasından və ermənilərin törətdikləri qətləmlərdən xilas etmək üçün türk ordusunun ilk heyəti 1918-ci il may ayının 25-dən Azərbaycana gəlməyə başladı" (2, s.14). Akif Aşırı Qafqaz islam ordusunun Azərbaycana gəlmə tarixi ilə bağlı "Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz islam ordusu" kitabında məlumat verərkən, bu gəlişin məqsədini Azərbaycanda və Qafqazda yaşayan türk xalqlarını öz müstəqilliyinə qovuşdurmaq siyasətini həyata keçirən Türkiyənin azadlıq savaşına qoşulması kimi qeyd edir. O, bu tarixi faktı bolşevik mətbuatının bir az fərqli rəqərdə olsa da işıqlandırdığını göstərir və məlum hadisənin Nağı bəyin xatirələrində əks olunduğunu nəzərə çatdırır.

Osmanlı dövlətinə heyət göndərmə səlahiyyəti alan Nəsim bəy bu ağır və məsuliyyətli işi Nağı bəyə tapşırır. Nağı bəy sə-

fərlə bağlı təəssüratlarından bəhs edərkən, sovet mətbuatının da təsiri ilə tarixdə işğal və ilhaq məqsədilə edildiyi göstərilən bu azadlıq yürüşünün əslində qardaş köməyindən başqa bir şey olmadığını göstərir. O, bir sıra hökumət nümayəndələri, o cümlədən, Tələt paşa, Ənvər paşa və Nuru paşa ilə görüşür. O, məramını belə ifadə edir: "...Müstəqil yaşamağa əzmi etmiş millətimizin böyük bir nöqsanı vardır. Xalqımızın vaxtilə hərbi təlim və tərbiyədən məhrum olması və rus çarı Birinci Pyotrun göstərişinə əsasən İran və Türkiyənin rus himayəsi və təsiri altına düşməyincə Qafqazdan əsgər alınmamasını əmr etməsi bu çatışmazlığı yaratmışdı. Azərbaycan xalqı sizdən kömək gözləyir. Millətimiz müstəqil olmaq niyyətindədir. Siz qardaş əlinizi bizə uzadın, bizə yardım edin. Müstəqil olaq. Siz bizi çəkib öz tərəfinizə yıxmayın, ayaqda qalarıq. (Bu zaman mərhum Tələt paşa salondakılara dönərək dedi: "Görün ilhaqı nə gözəl türkçə anlamadır"). Bizə böyük hərbi qüvvə göndərməyin. Bizə hərbi təlimçilər və serjant korpusu göndərin. Bizdə qısa bir vaxt ərzində hərbi qüvvə yaratmaq imkanı vardır. Türk olduğumuz üçün lazım olan qüvvə qanımızda mövcuddur. Xalqımızın milli qüvvəsinə güvənərək qısa bir müddət ərzində rusları torpağımızdan təmizləyib ata bilərik" (6, s. 69). Nağı bəy bu görüşmə və anlaşmanı iki qardaşın dərdləşməsi kimi qiymətləndirir. Onu bu görüşdə mövcud dövr mətbuatında tanınan imzalardan olan Ömər Faiq Nemanzadə müşayiət edir. İlk zamanlar siyasi əqidələri səbəbilə anlaşmazlıqlar yaşasalar da, sonrakı günlərdə ümumi qayə uğrunda birləşməyi bacarır və dostlaşırlar. Nağı bəyin iki ay davam edən çətin səfəri nəticəsində Nuru paşanın başçılığı ilə Qafqaz islam ordusunun Azərbaycana xilaskar yürüşü baş tutur. Nağı bəy Nuru paşanı Gəncədəki evində qonaq edir. Deyilənə görə, o, ordu və hərəkətlə bağlı bir çox məsələləri Nuru bəylə bu evdə müzakirə edir. Şahidlər onu da deyirlər ki, Nuru paşa Gəncədə qaldığı müddətdə bir dəfə də olsun, evdən bayıra çıxmaz, ətrafı pəncərədən seyr edərdi. Beləliklə, islam ordusunun köməyi ilə ruslar və ermənilər üzərində qalibiyyət elan edi-

li. Ancaq həmin vaxtlarda ingilislərin istilacı gəlişi və Türkiyənin məğlubiyyətilə türk ordusu geri çağırılır.

Bilindi ki, Nağı bəy həm də "Əksinqilab ilə mübarizə" təşkilatının ilk rəhbərlərindən olmuşdur. Təşkilat yarananda ona ilk rəhbərliyi qısa müddət ərzində qardaşı Məmmədbağır bəy etmişdir. Tədqiqatçı Cəlal Qasimov özünün "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı və siyasi repressiya" kitabında mövcud məsələləri geniş işıqlandırır, maraqlı nəticələrə gəlir. O, burada arxiv sənədlərinə də müraciət edərək Şeyxzamanlılar haqqında müfəssəl məlumat verir. O, öz tədqiqatında əksinqilab təşkilatında Nağı bəylə çiyin-çiyinə çalışan güruc kəşfiyyatçısı Beriyaya xüsusi bölmə ayırır. Cəlal Qasimov onunla bağlı xüsusi məqama diqqəti çəkir: "Təəccüblüdür ki, yüzlərlə insanın qanının axıtılmasında əli olan Beriya məhkəmə prosesində "Əksinqilab ilə mübarizə" təşkilatı barədə demişdir:

"... Mənim ən ağır cinayətlərimdən biri... müsəvat əks kəşfiyyatında iştirakımdır. Bu günahımı mən tamamilə boynuma alıram ("MİR CƏFƏR BAĞIROVUN MƏHKƏMƏSİ", Bakı-1993, səh.21)" (4, s.92). Bəli! Beriya müsəvatçılarla çalışdığı halda çox keçmir ki, öz satqın xislətini ortaya qoyur. Ona çox yaxşılıqlar etmiş Nağı bəy hətta onunla olan xatirəsini belə lənətləyir.

Nağı bəy mühacirət həyatı haqqında bunları qeyd edir: "Mühacirət həyatımın xatirələrini başqa bir kitabımda yazacağam. Ancaq qısaca deyə bilərəm ki, Azərbaycanımızın işğalından sonra bütün dünyaya dağıldıq. Ana vətən Türkiyədə özümüza sığınacaq tapan bizlər özümüzü vətənsiz hiss etmədik. Türkiyə vətəndaşı olduq. Vətəndaşlıq borcumuzu yerinə yetirdik, yetiririk, yetirəcəyik. Digər tərəfdən, Azərbaycanın qurtuluşu üçün çalışdıq, çalışırıq, çalışacağıq" (6, s.99). Nağı bəy bu əsərdə daha çox hadisələrin ictimai-siyasi yönünə diqqəti yönəldir. Ona görə də baş verənlərin onların həyatında, tələyindəki əksini, faciələrin insani miqyasını çox da təfərrüatıyla görə bilmirik. Təəssüf edirik ki, müəllifin nəzərdə tutduğu o əsər yazılmır. Nağı bəyin rus komandirinə verdiyi

cavabda, zabitlərə dediklərində onun portretinin ictimai-siyasi ideoloq, həm də dönməz insan kimi cizgiləri aydın görünür.

Nağı bəyin nəzərdə tutduğu əsər yazılmasa da, biz onun bəzi mühüm sətirlərini fəhm edə bilirik: Vətən eşqinə sürgün əbədidir. Vətən eşqi, Vətən duyğusu bütün dəyərlərin başında gəlir!..

Ədəbiyyat

1. Alpud Əziz. Həyatımın hekayətləri. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2011, 652 səh.
2. Aşırılı Akif. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz islam ordusu. Bakı: «Nurlan», 2007, 185 səh.
3. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsrli. Bakı: «Elm və təhsil», 2011, 140 səh.
4. Qasimov Cəlal. Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı və siyasi repressiya. Bakı universiteti nəşriyyatı, 1997, 102 səh.
5. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı: Şirvanəşr, 1998, 160 səh.
6. Şeyxzamanlı Nağı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997, 176 səh.
7. Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. Москва: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001, 624 стр.

Samira Mammadli

Exile to the love for native lands

Summary

The article "Exile to the love for Native lands" deals with the analysis of the particular moments of the life and activity of Nagi bey Sheykhzamanli, one of the brilliant figures of the struggle for independence of Azerbaijan. The known historical events are investigated and compared based on his "Memoirs of the struggle for independence of Azerbaijan"; so, the existing obscure moments are shed light upon in this article. This article examines also the nature of

his attitude and contacts with other historical figures of the time. In this article there are referred to the corresponding monographic researches.

Key words: Nagi Sheykhzamanli, exile, struggle for independence, memoirs, monographic researches.

Hayri Ataş
İstanbul, Türkiye

AZERBAYCAN MUHACERET EDEBİYATININ TÜRKİYE'DE ARAŞTIRILMASI HAKKINDA BAZI NOTLAR

Giriş:

Muhaceret kelimesi, "hicret: göç, göçmek" kelimesinden gelmektedir ve "bir yerden başka bir yere muhtelif sebeplerle hicret etmek, göçmek" anlamındadır. Muhaceret edene de "muhacir" denir (1).

İnsanlar, binlerce yıldır çok çeşitli sebeplerle muhaceret etmişlerdir. Bu sebeplerin bazıları ekonomiktir. İnsanlar doğdukları yerlerde ekonomik bakımdan istedikleri refaha ulaşamadıkları zaman, daha refah bir hayat süreceklərini ümit ettikleri, düşündükleri yerlere göçmüşlerdir. Bazen de yaşadıkları sosyal sıkıntılar dolayısıyla göçmüşlerdir. Mesela toplumsal bir hadiseye karıştıkları için içinde yaşadıkları toplumun baskısına maruz kalmalarından dolayı muhaceret etmek onlar için en uygun bir çözüm yolu olmuştur. Dinî sebepler de muhaceretin sebeplerinden birisidir. İnsanlar, çok zaman dinî özgürlüklerini yaşayamadıkları için yahut da engel olanların zoruyla muhacir konumuna düşmüşlerdir.

Savaşlar da muhaceretin en önemli sebeplerindendir. Yüzyıllar boyunca insanlar savaşlar dolayısıyla hem can kaybına hem de vatan kaybına uğramışlardır. 19. yüzyılda başlayan savaşlar Türk toplumunu da muhaceretle karşı karşıya getirmiş, insanlarımızı binlerce yıldır yaşadıkları topraklardan koparmıştır. Mesela Kırım savaşları dolayısıyla Kırım'dan on binlerce Kırım Tatar Türkü Türkiye'ye göçmek zorunda kalmış, binlerce yıldır yaşadıkları vatanlarını ve hatıralarını arkada bırakmışlardır. Yine 20. yüzyılın başlarındaki Balkan Savaşları neticesinde de Balkanlarda yaşayan on binlerce Balkan Türkü;

Sırp, Hırvat, Bulgar ve Yunan zulmünden kurtulmak maksadıyla Türkiye topraklarında huzura koşmuşlardır.

I. Azerbaycan Muhacereti:

1918 yılının 28 Mayıs'ında Doğuda, Türk ve Müslüman dünyasındaki ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti Mehmet Emin Resulzade ve arkadaşları tarafından ilan edilmişti. Bu genç cumhuriyet heyecanla yapılmaya başlamış; ekonomik, siyasi, askeri alanlarda olduğu gibi eğitim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında da kendini ayağa kaldıracak faaliyetlere hız vermişti. Ne yazık ki, 1917 yılının Ekiminde Rusya'da yapılan Bolşevik devrimi hızla yayılma alanını genişletmeye başlamış, daha önceleri Çarlık Rusya'nın diktası altında olan toprakları da bünyesine katmaya başlamıştı. Bunu yaparken de oldukça gaddar davranıyordu.

27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal eden Rus ordusu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına son vermişti. Rusların bu işgali Azerbaycan'da başlayan devletleşme sürecini de sona erdirmişti. Bu duruma karşı çıkan hemen herkes Bolşevikler tarafından en ağır şekilde cezalandırılmaya başlanmıştı. Takipler, tutuklamalar ve hapis cezaları bitmek bilmiyordu. Zaman içinde can güvenliği tehlikeye giren bazı siyasetçiler ve aydınlar çözümü Azerbaycan dışına çıkmakta bulmuşlar ve onlar için uzun ve çileli bir hayat da başlamıştı. Bunların arasında devletin kurucularından ve ilk cumhurbaşkanı olan Mehmet Emin Resulzade ile çalışma arkadaşları akla ilk gelenlerdir. Daha sonra bu listeye başka siyasetçiler, aydınlar, sanatkarlar, ilim adamları ve diğer vatandaşlar da dâhil olacaktı. Ana vatanlarını bırakarak başka topraklarda yaşamak zorunda kalan bu insanların tek gayesi vardı: Bir gün bağımsız Azerbaycan topraklarına dönmek. Bunun için de yaşadıkları her yerde bu ideali hakikate çevirmek için ellerinden gelen gayreti göstermişler, Azerbaycan'ın istiklal mücadelesini Azerbaycan dışında devam ettirmişler ve Bolşeviklerin çirkin ve gaddar yüzünü dünyaya

muhtelif yollarla göstermişlerdir. Aynı zamanda bu insanlar Azerbaycan tarihini, kültürünü, coğrafyasını da tanıtmada anlamında çok mühim çalışmalara imzalar atmışlardır.

Azerbaycan muhaceretinin en önemli duraklarından birisi hiç şüphesiz ki Türkiye'dir. Azerbaycan'ın en önde gelen ilim, siyaset ve sanat adamları "bağımsız Azerbaycan" mücadelesini en çok Türkiye'de ve zaman zaman da Avrupa ülkelerinde yürütmüşlerdir. Azerbaycan aydın ve siyasetçilerinin muhaceret-teki mücadelelerini iki başlık altında toplayabiliriz:

1. Siyasi mücadele;

2. Kültürel mücadele (bunun içinde edebiyat, sanat ve basın mühim yer tutar).

Siyasi mücadelede daha çok dernekleşme ve Bolşevik Rusya'nın çirkin ve gaddar yüzünü dünyaya duyurmak için basın yoluyla yapılan propaganda faaliyetleri dikkate değer. Kültürel anlamdaki mücadelede ise edebiyat, sanat ve ilim alanında yapılan çalışmalar büyük bir yekûn teşkil eder. Edebî alanda yapılan çalışmaların temel mevzuunu Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve vatan hasretini oluştururken, ilmî çalışmalarda ise Azerbaycan edebiyatı, tarihi, folkloru vs. ele alınmıştır. Muhaceretteki aydınlar bu çalışmalarını bazen Türkiye'deki basın yayın organlarında veya ilmî mecmualarda yayınlarken çoğu zaman da kendilerinin bir araya gelerek neşrettikleri gazete ve mecmualarda yayınlamışlardır. Bu gazete ve mecmuaların muhaceret çalışmalarındaki yeri ve önemi çok büyüktür. Mesela *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Odlu Yurt* vs. gibi dergilerle *İstiklal*, *Bildiriş* gibi gazeteler yayın hayatlarında hem ilmî hem edebî hem de popüler yayınlariyla Azerbaycan'ı terennüm etmişlerdir (2:39-105; 3: 73).

II. "Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı" Kavramı:

"Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı" kavramı, Azerbaycan Türkü aydın ve sanatkarların muhtelif sebeplerle Azerbaycan'dan ayrı düştikleri coğrafyada oluşturdukları edebî ve

kültürel birikimi ifade etmektedir. Dönem olarak ise daha çok 20. yüzyılın başından itibaren günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu konuda Azerbaycan'da "Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı" alanında araştırmalar yapan ve kavramın yerleşmesinde önemli bir yere sahip olan Vagif Sultanlı şunları söylemektedir:

"Azerbaycan muhaceret edebiyatı mefhumu XX. yüzyıl siyasi muhaceretinin doğduğu ve formalastığı edebî ve estetik anlayışı ifade etmektedir. Çünkü önceki dönemlerden farklı olarak Azerbaycan muhacereti XX. yüzyılda kütleli bir karakter almış, onun temelinde siyasi motif dayanmıştır. Buna göre de Azerbaycan muhaceret edebiyatının tarihi çok eskilere gidip çıkmasına bakmayarak bu ad altında esas itibarıyla XX. yüzyılda siyasi nedenlerden dolayı dünyanın değişik ülkelerine dağılmış edebî şahsiyetlerin yaratıcılık mirası nazarda tutulmaktadır." (4: 32).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal edilmesiyle daha çok siyasi sebeplerle Azerbaycan'ı terk ederek başta Türkiye ve Avrupa'daki bazı ülkelerde toplanan Azerbaycan Türkü muhacirler bilhassa 1990'lı yıllardan sonra daha çok ekonomik ve sosyal sebeplerle dünyanın hemen her yerine dağılmışlardır. 1990'lı yıllara kadar Sovyetler Birliği içindeki topraklarda yaşayan Azerbaycan Türklerinin birikiminden bir muhaceret kavramı olarak bahsedilmezken 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla artık eski Sovyet idaresinde bulunan coğrafyalarda kalan Azerbaycan Türkleri de bu kapsam içine dâhil edilmektedir. Mesela bugün Rusya'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu edebî ve kültürel birikim de bu alan içinde değerlendirilerek "Rusya'da oluşan Azerbaycan muhaceret edebiyatı"ndan söz edilmekte, bu birikim araştırılmakta, tanıtılmaktadır (Bak. 5).

Türkiye'de oluşan Azerbaycan muhaceret edebiyatı daha çok 1920 sonrası, yani Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sona ermesinden sonra Türkiye'ye geçmek zorunda kalan Azerbaycanlı

aydınların oluşturduğu birikimi içine almaktadır ve günümüze kadar devam etmektedir.

III. Azerbaycan Muhaceretin Türkiye’de Araştırılması:

Zaman içinde muhaceret ve muhacerette oluşan birikim muhtelif araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Muhaceretin araştırılması aşamalarını “Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı” adlı kitabında Vagif Sultanlı şu şekilde tanzim ediyor:

“1. 1909-1920. yıllar (Çar Rusyasındaki Stolpin istilasından Azerbaycan halk Cumhuriyeti’nin sona ermesine kadar olan dönem).

2. 1920-1941. yıllar (Cumhuriyetin sona ermesinden II. Dünya Savaşına kadarki dönem).

3. 1941-1991. yıllar (II. Dünya Savaşından Azerbaycan’ın bağımsızlığına kadarki dönem).

4. 1991 yılından sonraki dönem (Azerbaycan’ın bağımsızlık dönemi).” (4: 32).

Burada dikkat edilirse, tasnifte Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarıyla ikiye bölünmüş olan tarihi Azerbaycan’ın sadece kuzeyi esas alınmıştır. Zaten Vagif Sultanlı da bunu şöyle izah ediyor: “Şunu da kayıt etmeliyiz ki, muhaceret edebiyatı tarihi dönemlere ayrılırken aslında Azerbaycan’ın kuzeyi esas alınmıştır. Fakat edebî malzemenin eleştirilmesinde bütün Azerbaycan edebiyatı çerçevesinde hareket edilmiştir.” (4: 32). Yine Vagif Sultanlı 1945-46 yıllarında Güneyde kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti’nin sona ermesiyle şah rejiminin baskısından kuzeye göçen aydın tabakanın oluşturduğu edebiyattan “vatanın bir yanından bir başka yanına ‘hicret’ olduğu için muhaceret olarak” söz etmediğini vurgulamaktadır (4: 33).

Muhaceretin araştırılması çalışmalarının ilk olarak yine muhacerette bulunan Azerbaycanlı aydınlar tarafından başlatıldığını söylemiştik. Onların yaptıkları ilk çalışmaların amacı da istiklal mücadelesini canlı tutmak, muhacerette yaşayanların fik-

ri ve edebî eserlerini ve Azerbaycan’ı birçok yönüyle tanıtmaktı. Bu çalışmaların bir diğer maksadı da yapılan çalışmaların dar bir çevreden çıkarılarak daha umumî hale getirilmesidir. Çünkü muhacerette yapılan çalışmalar çoğu zaman sadece muhacerete mecbur olanlar arasında kalmış ve yayılma imkânı bulamamıştır. Bu ise yapılan çalışmaların hedefine ulaşamaması demektir.

Muhacerette Azerbaycan Türkçesini, edebiyatını, folklorunu, tarihini, coğrafyasını vs. ele alan muhaceret aydınları içinde Mehmed Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmedzade, Ahmet Caferoğlu, Mehmet Ağaoğlu, Mehmet Ali Resulzade, Hüseyin Baykara, Abdulvahap Yurtsever, Mustafa Hakkı Türkekul, Selim Refik Refi’oğlu, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey, San’an Azer (Mehmet Sadık Aran), Elmas Yıldırım gibi isimler sadece ilk anda akla gelenlerdir. Bu saydığımız isimler aynı zamanda muhaceretteki edebiyatı meydana getiren isimlerdir de.

Azerbaycan muhaceretinin araştırılması yukarıda da söylediğimiz gibi ilk önce muhaceretteki Azerbaycan Türkleri tarafından başlatılmıştır. Azerbaycan’ın işgalinden sonra Azerbaycan’dan ayrılmak zorunda kalan Azerbaycanlı siyaset, edebiyat ve fikir adamları ilk önce gittikleri İran’da Gürcistan’da ve Türkiye’de hemen faaliyetlere başlamışlar ancak bu faaliyetler ve kurdukları dernekler, bu insanların birbirleriyle olan irtibatının zayıflığı, kadroların eksikliği sebebiyle istenilen seviyede olmamış ve ortadan kalkmıştır (6:4).

Bu faaliyetlerin hareketlenmesi ve sistemleşmesi Azerbaycan Cumhuriyeti’nin sabık cumhurbaşkanı olan Mehmed Emin Resulzade’nin Türkiye’ye gelmesiyle hareket kazanacaktır. Bindiği üzere 1920 yılının 27 Nisanında Sovyet ordularının Azerbaycan’ı işgal ve ilhak etmesi neticesinde bir süre Azerbaycan’da gizlenmek zorunda kalan Resulzade, yakalandıktan sonra Moskova’ya götürülür ve burada ikamete mecbur edilir. 1922 yılında bir yolunu bularak Finlandiya’ya kaçan Resulzade buradan da Türkiye’ye geçmiştir (3: 24-25; 4: 58-59). Türkiye’ye

gelince milli istiklâl hareketinin sistemleştirilmesinin acil bir ihtiyaç olduğunu gören Resulzade, bunun için basın yayın faaliyetlerinin önemini de farkındadır. Bu sebeple İstanbul'da Müsavat Partisi Harici Bürosu'nu kurar ve bu büronun yayın faaliyeti olarak da *Yeni Kafkasya* adıyla bir dergi çıkarmaya başlarlar (6: 4; 2: 39-52). Azerbaycan istiklal mücadelesinin Türkiye'de çıkarttığı ilk dergi ve ciddi anlamdaki ilk neşriyat faaliyeti bu dergidir. Bu dergiyle başlayan Azerbaycan muhaceretinin basın yayın faaliyeti daha sonra çıkarılan *Azeri Türk, Odlu Yurt, Bildiriş, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Azerbaycan* vs. gibi dergi ve gazetelerle devam etmiş, Azerbaycan'la ilgili yine çoğunluğu muhacerete mecbur olmuş Azerbaycan Türkleri tarafından yazılan kitaplar, risaleler neşredilmiştir. Ancak bu çalışmaların bugünkü anlamda bir muhaceret edebiyatı araştırması veya Azerbaycan muhaceret edebiyatı neşriyatı olduğunu söylemek söz konusu değildir. Yukarıda, bu çalışmaların en temel maksadının hiç şüphesiz ki, Azerbaycan'ın istiklâl mücadelesini canlı tutmak ve istiklal yolunda motivasyonu sağlamanın yanında tabii ki Azerbaycan edebiyatını, tarihini, kültürünü tanıtmak olduğunu söylemiştik. Muhaceretteki en mühim neşriyat organlarından olan *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nin ilk sayısındaki takdim yazısında yukarıda belirttiğimiz ikinci hususu Ahmet Caferoğlu şöyle açıklamaktadır: "İlmî münasebâtın milletler arasında gündüne sıklaşması ve yekdiğerini bu vesile ile daha fazla tanıyabilmesi evvelce büyük milletlerin mevzuu dâhilinde kalan yurdumuzun artık müstakilen tetkikini bir zaruret olarak talep etmektedir. Kendi kendisini bizzat tetkik etmiyen milletler başka milletlerin etnografî tetkiki mevzuundan başka bir şey olmamıştır. Halbuki Azerbaycan bu iptidai devresini artık üzerinden atmış ve kapısını da ilmî kapitülasyonlara çoktan kapamıştır.

Son on sene zarfında muhtelif mahafilde Azerbaycan tetkikine ciddiyetle teşebbüs edilmesi kısmen iyi neticeler vermişse de, harsımızın birçok cihetleri hâlâ eski mechuliyetleri

içerisinde devam edip durmaktadır. Yani dikilmek istenilen büyük binanın temeli henüz boşluklarla doludur. İşte o büyük binanın temelindeki büyük boşluklar işbu Azerbaycan Yurt Bilgisi'nin bir an evvel intişar etmesine sebep olmuştur.

Azerbaycan Yurt Bilgisi tetkikatı bugün artık dar çerçevesinden sıyrılıp beynelmilel ilim âleminde kendi müdekkikine intizar etmektedir. Yeni tetkik kadrosunun izharı şüphesiz bu intizar müddetini azaltacak ve binnetice evvelce bahsi muzur addedilen milli kültürümüz hakiki çehresini almış olacaktır.

Azerbaycan Yurt Bilgisi'nin maksat ve gayesi Azerbaycan'ı her bir hususta yakından bilen ve tanıyanlarla bir tetkik kadrosu hazırlayarak hars tetkiki ile uğraşmaktan ibaret olmayıp aynı zamanda onu bu ülke ile alâkadar ırktaş ve muhiplerine tanıtmaktır. Mamafih mecmuamız bununla da iktifa etmeyecek ve müşterek Türk harsının hâlâ aydınlanmamış olan noktalarını tenvire çalışacaktır." (7: 2-3).

Türkiye Türkü araştırmacılar ve âlimler tarafından Azerbaycan muhaceretinin araştırılması çalışmalarının 1950'lerden sonra arttığını söyleyebiliriz. İlk çalışmalar daha çok tanıma şeklindedir. Bunun sebebi ise elde yeterince malzemenin olmayışıdır. Azerbaycan edebiyatını Türkiye'de ilmî ve sistemli olarak araştıran ilk isim Azerbaycan'ın Gence şehrinde Türkiye'ye gelip okumuş, daha sonra doktorasını Almanya'da tamamlayıp İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde uzun yıllar hocalık etmiş olan Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'dur. Çok geniş bir çalışma sahası olan Caferoğlu'nun Azerbaycan mevzuundaki çalışmaları büyük bir yekûn tutmaktadır. Bu sahayı akademik olarak araştıran diğer bir isim de Caferoğlu gibi yine Gence'den İstanbul'a gelip İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi almış olan Selim Refik Refi'oğlu'dur. Selim Refik Refi'oğlu, ilk yazılarını Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisinde yayınlamıştır. Türkiye'de değişik şehirlerde öğretmenlik yapan Selim Refik Refi'oğlu, 1945 yılında İstanbul Üniversitesi'nde doktorasını ta-

mamlamıştır. Hakkında bir çalışma yaptığımız ve 1950'li yılların sonuna kadar yaptığı çalışmalara ulaşabildiğimiz Selim Refik Refi'oglu'nun maalesef bu tarihlerden itibaren herhangi bir çalışmasına tesadüf etmedik. Bu âlimimiz hakkındaki araştırmalarımız devam etmektedir (8: 237-242).

Türkiye'den ise bu sahayı sistemli olarak araştıran isimlerin başında Yavuz Akpınar gelmektedir. 1970'li yıllardan itibaren Azerbaycan edebiyatını ve fikir hayatını araştırmaya başlayan Yavuz Akpınar, sadece kendisi değil yetiştirdiği talebeleriyle de bu sahada çok önemli işler yapmıştır. Azerbaycan edebiyatı konusunda yaptığı çalışmaların bir kısmını "Azeri Edebiyatı Araştırmaları" adlı kitabında toplayan Yavuz Akpınar, Azerbaycan'ın mühim bazı şahsiyetlerinin arşivlerini de toplamış ve istifadeye sunmuştur (bak. 9). Mehmet Emin Resulzade'nin bazı eserlerini neşre hazırlayan ve Ali Bey Hüseyinzade'nin arşivini istifadeye sunan Yavuz Akpınar bu alandaki çalışmalarına devam etmektedir. Yavuz Akpınar'ın bu alanda en önemli hizmetlerinden birisi de Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nde çalışırken İbrahim Bozyel ile birlikte çıkardığı *Kardaş Edebiyatlar* adlı dergidir. Bu dergi uzun yıllar Türk dünyası ve dolayısıyla Azerbaycan edebiyatının Türkiye'deki sesi olmuştur.

1990 öncesinde Türkiye'de Azerbaycan edebiyatı sahasında mühim çalışmalar yapan bir diğer isim ise Yusuf Gedikli'dir. Yusuf Gedikli, üniversite dışında olmakla beraber bu sahada ölçüğe ciddi ve ilmi çalışmalar koymuş, Azerbaycan edebiyatının Türkiye'de araştırılması ve tanıtılmasında çok emek sarf etmiş bir araştırmacıdır. Bilhassa Şehriyar üzerindeki çalışmalarıyla tanıdığımız Yusuf Gedikli, daha 1980'li yılların ortalarında "*Çağdaş Azeri Şiiri Antolojisi*" (1983), "*Dost Elinden Gelen Turna: Çağdaş Azerbaycan Hikâyeler Antolojisi*" (1987) adlı çalışmalarını ve muhtelif gazetelerde, dergilerde yazdığı yazılarıyla çok mühim bir hizmet görmüştür. Yine 1990'lı yıllardan sonra Azerbaycan edebiyatının mühim simalarından ak-

tardığı eserleri Türkiye'deki okuyuculara da ilk defa Yusuf Gedikli takdim etmiştir.

Türkiye'de Azerbaycan edebiyatının ve dolayısıyla muhaceret edebiyatının araştırılmasının en hareketli dönemi hiç şüphesiz 1990'lı yıllardan itibaren başlamıştır. Sovyetler Birliğinin dağılıp Azerbaycan'ın istiklalini ilan etmesiyle birlikte iki kardeş devlet arasında ilmi ve kültürel münasebetlerin daha da artmasıyla birlikte gerek üniversitelerde gerekse üniversite dışında birçok akademik ve aktüel çalışmalar yapılmaya başlanmış, bu çalışmalar ilim ve kültür âlemine sunulmuştur. 1-6 Nisan 1991 tarihinde Bakü'de düzenlenen I. Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu'na Türkiye'den çok sayıda araştırmacı katılmış ve Türkiye'deki muhaceret birikimini ilim âlemine sunmuşlardır:

1990 sonrasında muhaceretin siyasi şahsiyetlerinin araştırılması hususunda Dr. Sebahattin Şimşir'in çalışmalarını da zikretmek lazımdır. Bilhassa Azerbaycan'ın istiklal mücadelesi ve Mehmed Emin Resulzade üzerine yoğunlaşan Sebahattin Şimşir bu mevzuda çok sayıda kitap ve makale neşretmiştir (kitaplarından ikisi için bak. 2, 3).

Azerbaycan muhacereti hakkında çalışma yapan isimlerden birisi de tarihçi Ömer Özcan'dır. Ömer Özcan, muhaceretin bugün adı unutulmuş, hakkında şimdiye kadar çalışma yapılmamış birçok şahsiyeti hakkında araştırmalar yapmıştır. Bunlardan birisi de yukarıda ismini zikrettiğimiz Selim refik Refi'oglu'dur. Ömer Özcan, Selim Refik Refi'oglu'nun bilhassa Türkiye'deki izlerini takip etmiştir. Gence'den İstanbul'a gidip orada okuyan ve Türkiye'de uzun yıllar öğretmenlik yapan Selim Refik Refi'oglu hakkında bir monografi yazan Ömer Özcan aynı zaman da Refi'oglu'nun bir nev'i aile tarihini de meydana çıkarmıştır (bak. 10).

Azerbaycan muhaceret basını üzerine de Türkiye'de çalışmalar yapılmıştır. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Azeri Türk* ve *Azerbaycan Kültür Derneği* tarafından yayımlanan *Azerbaycan*

dergisi vs. hakkında tezler hazırlanmıştır. Muhaceret basını hususunda Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu'nun yaptığı çalışmaları da burada bilhassa zikretmeliyiz. Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu'nun "Azeri Türk Dergisine Göre Azerbaycan'ın Millî Problemleri" adlı master tezi ile "Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü" adlı doktora tezi Azerbaycan muhaceret basını üzerine Türkiye'de yapılmış en kapsamlı araştırmalardandır. Belkıs Ulusoy-Nalcıoğlu'nun doktora tezi İstanbul Üniversitesi tarafından kitap olarak neşredilmiştir (bak. 11).

1990'lı yıllardan itibaren Türkiye üniversitelerinde Azerbaycan edebiyatı üzerine yüzlerce tez hazırlanmış olup bunların bazıları kitap olarak neşredilmiştir. Aynı zamanda Türkiye'de muhaceret hayatı yaşamış olan çeşitli simalar da Türkiye'de araştırılmış, hem bu çalışmalar hem de onların eserleri neşredilmiştir. Mehmet Emin Resulzade, Ali bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Elmas Yıldırım, Mehmet Sadık Aran (San'an Azer), Ahmet Caferoğlu, Selim Refik Refi'oğlu gibi isimler hakkında birçok kitap ve makale neşredilmiştir.

Sonuç:

Azerbaycan muhaceretiyle ilgili araştırmalar hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da hemen her gün artmaktadır. Bilhassa 1990 sonrasında Azerbaycan'da bu konuya olan ilgi daha da artmış olup, Azerbaycan neşriyatında bu mevzuda çok sayıda makale ve kitap neşrolunmuş, neşrolunmaya da devam etmektedir. Biz bu yazıda muhaceretin araştırılması mevzuuna temas edip Türkiye'de yapılan çalışmalar hakkında kısa ve öz bilgi vermeye çalıştık. Buradaki maksadımız bu alanda yapılan çalışmalara dikkati çekmek olduğu için yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi vermeye lüzum görmedik. Bu konuda daha geniş bir çalışmamızı ileride neşredeceğiz.

Kaynaklar:

1. Türk Dil Kurumu Güncel *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011.
2. Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi*, 1. baskı, İstanbul, 2002, 272 s.
3. Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade - Hayatı ve Şahsiyeti*, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
4. Vagif Sultanlı, *Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı*, (çeviren: Enver Uzun), 1. baskı, İstanbul, 2007, 224 s.
5. Məmmədov, Ramin, *Odlar Yurdunun Övladları Rusiya Tarixində*, Bakı, "Ziya", 2011, 496 s.
6. Belkıs Ulusoy, *Azeri Türk Dergisine Göre Azerbaycan'ın Millî Problemleri (1928-1931)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999, IV+192 s.
7. "Bir kaç söz", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, S. 1, Ocak 1932, s. 2-3.
8. Hayri Ataş, "Azerbaycan Muhaceret Edebiyatına Katkılar: Selim Refik Refi'oğlu'nun Edebiyat Araştırmalarının Bazı merhaleleri", *Bakı Slavyan Üniversitesi Humaniter Elmlerin Öyrenilmesinin Aktual Problemleri*, 2/2014, Bakı, 2014, s. 237-242.
9. Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul, 1994, 512 s.
10. Ömer Özcan, *Selim Refik Refi'oğlu*, Bakı, 2013, 276 s.
11. Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 1. Baskı, İstanbul, 2004, x+240 s.

Hayri Atash

SOME NOTES ABOUT RESEARCHES OF AZERBAIJAN IMMIGRATION LITERATURE IN TURKEY

Summary

The word "emigration"- moving to another place- derived from the word "migration" expresses the state of people forced to move from one place to another for various reasons. We call these people

"immigrants". Especially after the Russian occupation and annexation in 1920, a large number of Azerbaijani Turks, politicians, artists, scientists and philosophers had to emigrate from the country. These persons spent many years fighting for the independence of Azerbaijan, to raise awareness about Azerbaijan history, literature, art, etc. The experience they created outside of Azerbaijan is called and studied now as "the Azerbaijan migration literature". Since the end of the 1920s immigrant Azerbaijani Turks in Turkey started to study this experience, which is now broadly discussed and many publications related to this topic are being issued both in Azerbaijan and Turkey. This article focuses on the concept of Azerbaijan migration literature and on the history of researches carried out in this field in Turkey.

Key words: Azerbaijan, Azerbaijan migration literature, Ahmed Jafroglu, Salim Rafik Refioğlu, Yavuz Akpınar

Ramin Məmmədli

RUSİYADA AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

Son zamanlarda, xüsusən də ölkəmiz 1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına maraq geniş vüsət almışdır. Qürur hissi ilə bildirmək olar ki, mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına dair xeyli elmi əsərlər, publisistik məqalələr yazılmış, araşdırmalar aparılmış, tele-proqramlar hazırlanmışdır ki, "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" anlayışı son dövr ədəbiyyatşünaslığımızın tərkib hissəsinə çevrilmişdir (1).

Təqdirə layiq haldır ki, mühacirət ədəbiyyatı sahəsində in-diya kimi müəyyən araşdırmalar aparılmış, Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev, Şamil Qurbanov, Həsən Quliyev, Vilayət Quliyev, Maarif Teymur, Vaqif Sultanlı, Abid Tahirli, Asif Rüstəmli, Nəsiman Yaqublu, Elşən Əbdülhəsənli, Azər Turan, Bədirxan Əhmədov, Mübariz Süleymanlı, Aybəniz Kəngərli, Qərənfil Dünyaminqızı və başqaları öz məqalə və monoqrafiyalarında mühacirət ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrindən bəhs etmişlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlı əksər ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor icmalarımızın təşkilatlanması, mühacirət ədəbiyyatının və mətbuatının tədqiqi və təbliği sahəsində yorulmadan-usanmadan səmərəli fəaliyyət göstərir və onun bu problemə dair xeyli elmi, elmi-publisistik əsərləri ən müxtəlif qəzetlərdə, jurnallarda, almanaxlarda, xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmuş və bir əsəri ayrıca kitab şəklində işıq üzü görmüşdür. Belə ki, o hələ 1998-ci ildə "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" adlı dərs vəsaiti nəşr etdirib tələbələrin ixtiyarına vermişdir. Həmin əsərdə qeyd edilir ki, "Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolunu mühacirətin yaratdığı ədəbi-bədii söz xəzinəsi təşkil etməkdədir. Lakin təəs-

süflə qeyd olunmalıdır ki, iyirminci yüzil siyasi mühacirətinin yaratmış olduğu bu dəyərli ədəbi xəzinə uzun illər öyrənilməmiş qalmışdır. Yalnız ötən əsrin doxsanıncı illərində sovet imperiyasının çöküşü ilə Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşması mühacirətin yaratmış olduğu ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji irsin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği üçün imkanlar yaratmışdır” (16, 19).

Filologiya elmləri doktoru Abid Tahirli mühacirət mətbuatının tədqiq olunmasına, bir araya gətirilməsinə böyük əmək sərf etmiş, geniş araşdırmalar aparmış, qiymətli monoqrafiyalar yazaraq oxucuların mühakiməsinə vermişdir. Bu sahəyə dair müxtəlif qəzet və jurnallarda onun irihəcmli elmi məqalələrini, elmi-publisistik yazılarını oxumaq mümkündür. “Azərbaycan mühacirəti” (2001), “Azərbaycan mühacirət mətbuatı” (2002), “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” və başqa kitablar gərgin axtarışların nəticəsi olaraq Abid Tahirinin qələminin məhsuludur. Ümumiyyətlə, mühacirət sözünün mənasına dair mülahizələrə toxunmaq da yerinə düşər. Bu bərdə Abid Tahirli belə yazır: “Tarixin müəyyən inkişaf mərhələsində ictimai-siyasi həyatın, insanlar və dövlətlər arasındakı münasibətlərin, hərbi-ideoloji münaqişələrin məhsulu kimi ortaya çıxan mühacirət ümumbəşəri bir problemdir”.

Dilimizdə insanların könüllü, yaxud zorla yerdəyişməsi ilə bağlı çox sayda sözlər var. “Mühacir”, “diaspor”, “miqrasiya”, “didərgin”, “qaçqın”, “deportasiya”, “repatriasiya” və s. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “mühacirət” sözü belə açıqlanır: “Mühacirət-siyasi-iqtisadi və ya dini səbəbdən məcburi və ya könüllü olaraq öz Vətəninə tərk edib başqa ölkəyə keçmə” (13).

Bizə məlumdur ki, bu gün Moskvada və Rusiyanın əyalətlərində Əbdül Hüseynov, Çingiz Hüseynov, Rüstəm İbrahimbəyov, Alla Axundova, İlham Bədəlbəyli, Samid Ağayev, Abuzər Bağirov, Sultan Mərzili, Sabir Abdulla, Tofiq Kərimov, Nəsim Nəbioğlu, Əliş Əvəz, Zümrüd Quluzadə, Knyaz Qoçaq, Afaq Şıxlı, Fərid Nagim, Reyhanə Aslan, Səidə Rəhimli, Nəsim

Nəbioğlu, Yavər Həsənli, Eyvaz Azəri, Eyvaz Əliyev; Nəmiş Tapdıqoğlu, Tural Xəlilov və başqaları kimi şair və yazıçılarımız faydalı ədəbi-bədii fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə özünün bənzərsizliyi və təkrarolunmazlığı ilə seçilmiş və onun milli ənənələri mühacirətdə olan ədəbi irslə qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. Ədəbiyyatımızın milli ənənələri mühacirət yazıçılarımız vasitəsilə mərhələli olaraq rus-Avropa istiqamətində gələcək inkişafa xidmət etmişdir.

Ölkəmiz öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmək uğrunda mübarizə apardığı XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində Rusiyada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və mətbuatı yaranmağa başladı. Araşdırmamızın davamı həmin keşmə-keşli dövrdə olmanın çətinlikləri ilə üzləşərək yazıb-yaratmış və bu günə kimi fəaliyyətini davam etdirən şairlərimiz, yazıçılarımız haqqında olacaq. Eləcə də, bu qələm sahiblərinin yaradıcılığı haqqında danışmadan öncə onların tərcümeyi-halından da cizgilər təqdim etmişik.

Əbdül Ənbiyə oğlu Hüseynov 1925-ci il oktyabrın 25-də Bakının Əmircan kəndində anadan olub. Nasir, publisist, tarix elmləri namizədir, Türkmənistan Dövlət Universitetinin hüquq tarixi fakultəsini bitirmişdir. Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısıdır. Ukraynada Maşevsk rayon komsomol komitəsinin katibi, Türkmənistanda Krasnovodsk şəhər kino-teatrının direktoru, “Krasnovodsk fəhləsi” qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri, vilayət kinolaşdırma idarəsinin rəisi, Türkmənistan Mədəniyyət Nazirliyində kino üzrə baş mütəxəssis olmuş, Türkiyə, Monqolustan və İranda məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Onun iyirmidən çox tarixi romanı, beş monoqrafiyası rus və Azərbaycan dillərində çap edilmişdir, o cümlədən rus dilində “Əkinçi taxtda” (1990), “Mustafa xanın xəzinəsi” (1994), “Xaqani” (1994) kimi tarixi romanları işıq üzü görmüşdür. Eləcə də “Yerusalimin fəthi” (1994), “Səlahəddin” (2 cildə, 1994), “Arzamaslı qız” (1997) romanları kütləvi tirajla nəşr edilmişdir.

Əbdül Hüseynovun ədəbi-bədii yaradıcılığının böyük his-səsi milli adət və ənənələrimizin təbliğinə, Rusiya kimi nəhəng bir ölkədə azərbaycançılığın yayılmasına yönəlmişdir. Onun bu qəbildən olan, rus və Azərbaycan dillərində nəşr olunmuş "XX əsrin 100 məşhur azərbaycanlısı" kitabı MDB ölkələrində, Rusiyanın əksər regionlarında yayılmışdır. Topluda Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İsmayılbəy Qutqaşınlı, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əliağa Şıxlinski, Nəriman Nərimanov, Səməd Vurğun, Üzeyir Hacıbəyov, Mirzə İbrahimov, Niyazi və başqa dahi şəxsiyyətlər haqqında yığcam portret-öçerklər təqdim olunmuşdur. Müəllif əsəri rusca yazmış, oxuculara ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin təmsalında Azərbaycan elm və mədəniyyətinin canlı mənzərəsini yarada bilmişdir (8).

Əbdül Hüseynovun bədii yaradıcılığında tarixi mövzular əsas yer tutur. Onun romanları xalqımızın qəhrəmanlıq səhifələrini, qədim tarixə malik olduğunu məharətlə göstərməyə və qürbət ellərdə bunu layiqincə təbliğ etməyə köklənmişdir.

Məşhur Azərbaycan yazıçı Çingiz Hüseynov Əbdül Hüseynovun "Xaqani" romanını dəyərləndirərkən onu "tarixi baxımdan dolğun və dürüst əsər" adlandırmış, bunun səbəbini isə müəllifin təkə yazıçı yox, həmçinin tarixçi olduğu ilə izah etmişdir.

Qeyd edək ki, "Xaqani" romanında XII əsrdə yaşayıb yaratmış dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri və filosofu Xaqani Şirvaninin həyatı, mühiti və yaradıcılığından bəhs edilir.

Əbdül Hüseynovun "Əkinçi taxtda" tarixi romanı da uzaq keçmişimizin real, gerçək bədii mənzərəsinin yaradılması baxımından maraqlıdır. Əsərdə insanların ta keçmiş zamanlardan dostluğa sadıqlığı, ədalətli, mərhəmətli olması təsvir olunan hadisə və əhvalatlar fonunda bədii təcəssümünü tapır.

Müəllif özü "Əkinçi taxtda" əsəri ilə bağlı açıqlamasında belə yazır: "Mənim xalqım olduqca qədim tarixə malikdir. Bu barədə danışmaq, yazmaq, teleqramlar yaratmaq, filmlər çək-

mək, teatr səhnələri qoymaq lazımdır. Qoy kim olduğumuzu bilsinlər".

"Əkinçi taxtda"nın qəhrəmanı İbrahim Dərbəndi Azərbaycan tarixində önəmli xidmətləri olmuş dahi şəxsiyyətdir. O böyük qonşumuz Rusiyayla dostluq əlaqələrinin inkişafına yüksək qiymət verirdi, bu əlaqələri möhkəmləndirir və inkişaf etdirirdi. Ölkələrimiz arasında səfir mübadiləsini alqışlayırdı. Moskva Kremlində baş vermiş yanğından sonra bu gözəl abidənin bərpasına qabaqcıl ustalar göndərməklə azərbaycanlıların mərhəmətini, dostluğa sadıqlığını nümayiş etdirmişdi (9).

Yazıcının "Mustafa xanın xəzinəsi" romanı XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanı işğal etdiyi dövrdən bəhs edir. Həmin vaxtda bu bölgədə baş vermiş hadisələrdən və hadisələrin qəhrəmanlarından bədii sözün qüdrəti ilə danışılır.

"Cənuba yürüş" əsəri XIX əsrin birinci yarısının nəhəng tarixi-ədəbi simalarından biri olan A.A.Bakıxanovun həyat və fəaliyyətindən bəhs etməklə o dövrün gerçəkliklərini də göstərir. Romanda yazıçı xalqımıza qarşı yönəlmiş xəyanətkarlıqları da oxucuların diqqət mərkəzinə çəkir, göstərir ki, xəyanətkar, fitnəkar padşahların çirkin siyasətləri nəticəsində böyük bir xalq parçalanmış, torpaqları isə iki imperiya arasında bölüşdürülmüşdür. Belə ki, tarixdən bizə məlum olduğu və əsərdə də göstərilirdiyi kimi, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan iki yerə bölünərək İranın və Rusiyanın tərkibinə daxil edilir. Lakin bu regiondakı problemlər heç də öz həllini tapmır. Bu dəhşətli faciəyə baxmayaraq Azərbaycan xalqı azadlıq və müstəqillik məramından əl çəkmir. Elə müəllifin romana götürdüyü epigrafdə də deyilir ki, "Mənim xalqım zəbt edilmiş, iki imperiya arasında bölüşdürülmüş, amma azadlıq ruhunu itirməmişdir".

Əbdül Hüseynov müasir tariximizin də müxtəlif dövrlərini öz bədii əsərlərində işıqlandırmış. Qarabağ və Xocalı problemlərini real faktlar əsasında, bədii-publisistik sözün gücü ilə

Rusiya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Onun “Xocalı faciəsi” və “Çaqqalların zamanəsi” adlı sənədli povestləri bu qəbildəndir.

Moskva Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru Solmaz İbrahimova Əbdül Hüseynovun tarixi romanlarının mahiyyətinə, dəyərinə, məmləkətimizin təbliğ olunmasında böyük təsirinə yüksək qiymət verərək bu əsərlərin orta məktəblərdə tarix fənni üzrə əlavə ədəbiyyat siyahısına daxil edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir (3).

Görkəmli nasir Çingiz Hüseynov 1929-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub. Yazıçı, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professordur. M.Y.Lomonosov adına MDU-nun filologiya fakultəsini, SSRİ EA-nın Şərqsünaslıq fakultəsinin aspiranturasını bitirib. 1991-ci ildən MDU-nun filologiya fakultəsində, Mədəniyyət və İncəsənət İşçilərinin Təkmilləşdirmə Akademiyasında Rusiya, Fransa, ABŞ, Türkiyə və başqa ölkələrin mədəniyyətinə dair mühazirələr oxuyur. Ondan artıq roman və povest yazığının gərgin yaradıcılıq axtarışlarının yüksək qiymətə layiq bəhrəsidir.

Qeyd etməliyik ki, Ç. Hüseynov daha çox tarixi romanlar yaradan sənətkar kimi şöhrət qazanmışdır. Müəllifin təkrarsız bədii söz ustası olması oxucularına təqdim etdiyi “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş”, “Fətəli fəthi”, “Doktor N”, “Merac” və digər əsərlərində özünü daha qabarıq büruzə verməkdədir. Yazığının “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş” (1975) romanı qısa zaman kəsiyində geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmiş, Amerika və Fransada nəşr olunmuşdur. Əsər Avropa ölkələrində kütləvi tirajla yayılmaqla da Azərbaycan ədəbiyyatının belə aparıcı ölkələrdə təbliği baxımından xüsusi diqqətə layiqdir. Bu əsərdə ədib böhranlı çağlarını yaşayan ictimai-siyasi quruluşun çətin vəziyyətə gəlib çatmasını, cəmiyyəti içindən dağıtmağa başlayan neqativ məsələləri ciddi tənqid hədəfinə çevirmişdir. Cərəyan edən mənfi hadisələr Azərbaycanda gedən proseslərlə bağlı idi. Əsərdə təsvir olunan ailənin mənəvi-psixoloji durumu ön plana çəkilir.

Ç.Hüseynov “Fətəli fəthi” (1980) əsərində M.F.Axundovun daxili-mənəvi dünyasını aşkarlamaq məqsədilə onun həyat və yaradıcılığna dair çoxsaylı əsərləri araşdırmış, yüzlərlə dəlillərə və faktlara müraciət etmişdir. Bu romanla bağlı müəllifin öz dedikləri əsər haqqında daha yaxşı təsəvvür yaradır: “Əsər-sənədli fantaziya – yəni, sənədlər üzərində qurulmuşdur, heç bir uydurmaya yol verilməmişdir, amma sənədlər “müasir gözələ” oxunmuşdur. Axundovun gələcəyi bizə məlumdur, bu gələcəkdən geriye baxanda görürük ki, Axundovun siması böyük və ucadır, lakin faciəsi də ildən-ilə böyüyür və günah Axundovda deyil, zamanədədir. Əlbəttə, onu deməliyəm ki, mən Axundovu və xalqımızı rus dili vasitəsilə tanıtdırıram, Axundovun xarakterini tipikləşdirib şişirtmişəm, ucaltmışam” (18).

Çingiz Hüseynovun 1998-ci ildə Moskvada işıq üzü görmüş “Doktor N” adlı tarixi romanında N.Nərimanovun çoxşaxəli siyasi fəaliyyətindən, gərgin, çətin həyat tarixindən bəhs edilir, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada və Qafqazda mövcud olan məşəqqətli hadisələrdən, imperiyanın süqutundan danışılır. Bir sözlə, romanın baş qəhrəmanı N.Nərimanovdur. Kitabda oxucuya təqdim olunan personajlar fərqli, ziddiyyətli xarakterlərdir – Lenin, Stalin, Trotski, Kirov, Orconikidze, Şaumyan, Mustafa Kamal Atatürk, Nərimanov. “Doktor N” romanında diqqəti çəkən məqamlardan biri də müəllifin bu əsəri yazmaq üçün problemə dair çoxlu sayda qaynaqları, siyasi-ideoloji məsələlərlə bağlı əvvəllər yasaqlanmış olan arxiv sənədlərini öyrənməsidir. Bunun nəticəsidir ki, romanda obrazlar canlı və dolğun təsir bağışlayır. Kitabla tanış olan oxucuda elə təsəvvür yaranır ki, müəllif sənədlər əsasında yazmamış, qəhrəmanlarını canlı izləmişdir. Romanda N.Nərimanovun siyasi şəxsiyyət kimi yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi qəliz tarixi şəraitdə bir çox irimiqyaslı problemlərin öhdəsindən təkbaşına gəlməsinin təsvir obyektinə çevrilməsi olduqca önəmlidir. Fikrimizcə, bu böyük təcrübəyə malik istedadlı yazığının böyük yaradıcılıq uğurudur. Maraqlıdır ki, perso-

najların çox olması nəzərə alınaraq (600 nəfər) toplusunun sonunda ayrıca kataloq tərtib edilmişdir (10).

Çingiz Hüseynov bədii əsərlərlə Rusiyaya Qafqaz, Qafqaza Rusiya haqqında görünən və kölgədə qalmış reallıqları bədii boyalarla açıqlayan sənətkardır. Zənnimizcə, elə bu səbəbdən onun yaradıcılığı və fəaliyyəti Moskva ədəbi çevrələrini həmişə maraqlandırır. Bu bərdə yazıçılar, ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən maraqlı fikirlər söylənilir, hətta əsərlər qələmə alınır.

Moskvalı şairə, tərcüməçi, filologiya elmləri namizədi, estetika nəzəriyyəsi üzrə monoqrafiyaların və "Tənhalıqla təklikdə: Roma papası II İoann Pavelin ədəbi portreti" kitabının müəllifi Yelena Tverdoslova Ç. Hüseynovun yaradıcılığına həsr olunmuş "Özgə sirri" adlı ədəbi roman yazmışdır. Həmin əsərdə ədibin "Məhəmməd, Məmməd, Məmiş", "Doktor N" və başqa məşhur romanları təhlil edilir. Müəllif maraqlı bir üslubda Çingiz Hüseynovun daxili dünyasını, yaradıcılığının orijinallığını, obrazları düzgün seçdiyini və dolğun işıqlandırdığını, onun əsərlərinin azərbaycanlılığın təbliği baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini oxucularına açıqlayır (15).

Alla Axundova 1939-cu ildə Moskvada anadan olub. Şairə, tərcüməçi, kinossenarist, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Respublika Dövlət mükafatı laureatıdır. M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu və Ali rejissorluq və ssenaristlər kursunun ssenari bölməsini bitirib.

Sevindirici haldır ki, vaxtilə onun yazdığı şeirlər məşhur rus şairəsi Anna Axmatovanın diqqətini cəlb etmişdir.

Alla Axundova Moskvada yaşayaraq öz yaradıcılığında tərcümə janrına, milli ədəbiyyatımızın rusdilli oxuculara çatdırılmasına xüsusi önəm verərək Nizami, Nəsimi, Xətai, Sabir, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza və bir çox başqa Azərbaycan şairlərinin əsərlərini, eləcə də milli folklorumuzun nümunələrini, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanını rus dilinə tərcümə edib. O həmçinin "Şərikli çörək", "Alma-almaya bənzər" filmlərinin ssenari müəllifidir.

Alla Axundovanın "Azərbaycan xalq nağılları" (rusca) kitabının tərcüməsinin tamamlandığı vaxt SSRİ-nin dağılması dövrünə təsadüf edir. Bu hadisədən yaranan çətinliklərin ucbandan həmin əsərin nəşri təxminən on beş il ləngimişdir.

Alla Axundovanın yaradıcılığının bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, özünün etiraf etdiyi kimi, onun tərcümələrinin sayəsində Azərbaycan şairləri Rusiyanın ədəbi mükafatlarına layiq görülmüş, qürbətdə məşhurlaşmışlar.

Görkəmli filoloq Tofiq Məlikli 1942-ci il avqustun 31-də Şəmkir şəhərində anadan olub. Şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor, ÜAK-ın vitse-prezidenti, Əməkdar elm xadimidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsini bitirib. SSRİ EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunda böyük elmi işçi, İstanbul Universitetinin rus dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifələrində işləyib. Türkiyənin Boğaziçi Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərslər deyib. 1995-ci ildən Moskva Dövlət Dilçilik Universiteti Şərq kafedrasının professorudur. Elmi maraq dairəsinin obyektini türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətini əhatə edir. 140-dən artıq elmi məqalənin, dörd monoqrafiyanın müəlifidir. Bir neçə xarici dil bilir.

T.Məlikli gərgin axtarışlarının və araşdırmalarının nəticəsi olaraq "Türkcə-rusca danışmaq kitabçası" (1994), "Türk ədəbiyyatı: köklər və budaqlar" (1998), "Türkojoloji problemlər" (2008), "Nazim Hikmət. Poeziya və poetika" (2010), "Türkiyə ədəbiyyatı tarixi" (2010) kimi sanballı kitablar yazmış, mütəxəssislərin, tələbələrin, geniş oxucu kütləsinin mühakiməsinə vermişdir.

Nazim Hikmət yaradıcılığının araşdırılması və şəxsiyyətinin olduğu kimi yazılması ilə bağlı Tofiq Məlikli çıxışlarından birində belə deyib: "Nazim Hikmətin poetikası ilə dərindən məşğul olan, onu dərindən öyrənən türkojoloqların sayı çox azdır. Sovet dövründə onun daha çox inqilabi fəaliyyəti, inqilabi poeziyası, 20-ci illərin inqilabi romantikası üzə

çıxarıldı. 80-ci illərdən sonra Nazimi yenidən kəşf etməyə başladılar. Artıq bu gün Nazimin şeiriyyəti və şeir sənəti başqa bir mövqedən dəyərləndirilir.

...Arxiv materialları hadisələrin altında olan münasibətləri meydana qoyur. Bu baxımdan Nazimin Moskva həyatı göründüyü kimi gözəl və problemsiz olmayıb. Tam tərsinə, daxili bir iztirab Nazimin faciəsi halına gəlmişdi. Materialları, yazılan donosları ələ keçirdikdən, Nazimə olan münasibətin nə qədər ikiüzlü bir siyasət olduğunu gördükdən sonra böyük bir insanın, həyatının 15 ilini həbsxanalarda keçirmiş böyük bir şairin faciəsi meydana çıxır” (2).

T.Məliklini “Türkü qəlbində yaşadan, sətirlərində canlandıran və dünyaya sevdiren insan” adlandırırlar. Bu fikrə təkcə Moskvadakı Azərbaycan ədəbi mühitinin nümayəndələri deyil, ümumiyyətlə bütün elm dairəsində xüsusi önəm verirlər. Məsələn, professor Əskər Rəsulov Tofiq Məliklinin həyat və fəaliyyətinə dair böyük portret-çerək yazaraq mətbuatda dərc etdirmişdir. Həmin yazıda deyilir ki, “Yaşar Kamal, Fazil Hüsni Dağlarca, Əziz Nesin, Məlih Cövdət Anday, Fakir Baykurt, Ataol Bəhrəmoğlu kimi məşhur türk şair və yazıçılarının Sovet İttifaqında, eləcə də ölkəmizdə tanınmasında Tofiq müəllimin misilsiz əməyi var. Bu gün də adları çəkilən və çəkilməyən türk sənətkarlarının əsərlərinin rus və Azərbaycan dillərinə tərcüməsi, tərtibi, nəşri, həyat və yaradıcılıqlarına dair saysız hesabsız məqalə və resenziyalar yazıb çap etdirməsi sözlü, səsli və görüntülü kütləvi informasiya vasitəsilə təbliği onun “elçi” tituluna haqq qazandığının əyani sübutudur” (6).

Abuzər Musa oğlu Bağırov 1954-cü ildə Gədəbəy rayonunun Miskinli kəndində anadan olub. Yazıçı, tərcüməçi və publisist, filologiya elmləri namizədidir. 1975-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirib. Həmin dövrdə onun elmi, bədii, publisistik yazıları dövrü mətbuatda çap olunub.

Müəllifin əsərlərinin və tərcümələrinin rus və Azərbaycan əlaqələrinin genişlənməsində, Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği

olunmasında xidmətləri var. A. Bağırovun ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda yazdığı “Moskvalı azərbaycanlılar” kitabı (Bakı-1989) geniş oxucu kütləsinin diqqət və marağını cəlb etmişdi. Topluda Moskvada yaşayıb-yaradan məşhur rəssam Tahir Salahov, general Kərim Kərimov, professor Nazim Sultanzadə, tanınmış yazıçı-alim Çingiz Hüseynov və onlarla başqa həmvətənlərimiz haqqında sənədli portret-çerklər təqdim olunub. Müəllif eləcə də, dostluq xüsusiyyətlərindən, milli adət və ənənələrimizdən, canlı, aydın və maraqlı dillə danışır, çoxmilyonlu, beynəlmiləl Moskvada adamları birləşdirən ümumi cəhətləri qabarıq göstərir (4).

A. Bağırov öz bədii yaradıcılığı ilə Rusiya məkanında milli-mədəni irsimizin təbliğinə və bu şərəfli missiyanın genişlənməsində bizə dəstək olanlara xüsusi yer ayırır. Belə ki, o orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən dahi şair N. Gəncəvinin poetik irsinin tədqiq, təbliğ və tərcümə olunmasına böyük əmək sərf etmiş alim haqqında – “Y.E. Bertels və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasını yazıb, “Y.E. Bertels və Şərq ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyanı işə bitirmək üzrədir. “Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı elmi mövzu üzərində işləyir.

Sultan Mərzili (Sultan İsgəndər oğlu Məmmədov) 1948-ci il iyulun 1-də Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Həsni kəndində anadan olub. Şair klassik və modern şeirlər, hekayələr, ədəbi-tənqidi və elmi-publisistik yazılarla çıxış edir. Şeirləri Azərbaycan və rus dillərində çap olunur. “Dünya bir pəncərədir” (1984), “Bir addımlıq ömür” (2006) və “Bəyaz vərəq içində” (2009) şeir kitablarının müəllifidir.

Şairin şeirlərində, hekayələrində və elmi-publisistik yazılarında yüksək müşahidə qabiliyyəti, təbiətə, insanlara məhəbbəti diqqətli oxucunun nəzərindən yayınmır.

Hələ gəncliyində pambıq yağın qızların çətinliklərə qatlaşdığını, yayın qızgın çağında belə zəhmətdən ayrılmadığını şairin diqqətlə müşahidə etdiyini aşağıdakı misralardan da görürük:

Qızlar, mələk qızlar məhsul toplayır,
Günəşin odundan közərib əllər.
Görən bu zəhmətə necə tablayır,
O zərif barmaqlar, o zərif əllər.

Taleyin hökmü ilə Moskvada yaşayan şair o diyara, ikinci vətəninə çevrilmiş bölgəyə də hörmətini gizlətmir. "Payız cizgiləri" şeirində onun duyğuları bənzərsiz misralarla gerçəkləşir:

Moskvada-
Yağış, yağış, yağış...
Bir simfoniya bəstələyir payız
Sanki yağışlı havalarda.
Damla-damla döyərək
küçələri, damları.

Göbələklərə bənzədir payız
adamları,
çətirlərin altında.
Yağışlardan qaça-qaça
daldalandım,
sətirlərin altında...

Qeyd edək ki, Sultan Mərzili yaradıcılığının başlıca qayəsi zəhmətkeş insanlarımızı, adət-ənənələrimizi Rusiya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır.

Sultan Mərzili yaradıcılığı "Şəhriyar" ədəbi-mədəni təşkilatının və "Ocaq" cəmiyyətinin keçirdiyi tədbirlərə də öz müsbət təsirini göstərir.

Sabir Abdulla 1950-ci ildə Şəkinin Oraban kəndində anadan olub. Şair, ictimai xadim, Rusiya və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvüdür. Azərbaycan Politexnik İnstitutunu və M.Qorki adına Moskva Ədəbiyyat İnstitutunu bitirib. V.Tsibin adına mükafatın laureatıdır. "Günəşə bax", "Yaşa və xatırla"

(həmin topluya ön sözü "müasir Rusiya şeirinin patriarxı" adlandırılan, Rusiya Dövlət Himninin müəllifi Sergey Mixalkov yazmışdır) kitablarının müəllifidir.

Sabir Abdulla tarixi Vətəni, doğma Azərbaycanı unutmayan, onu daim düşünən, yaradıcılığında yaşadan, canlandıran bir şairdir. Təsədüfi deyil ki, onun yaradıcılığında işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarının taleyi, erməni qəsbkarlarının çirkin əməllərinin ifşa olunması xüsusi yer tutur. Şairin "Qıblə" poeması məhz Qarabağ probleminə həsr edilib.

Taley bir növ keşməkeşli olan, uzun illər qürbətdə yaşayıb-yaratmış, təəssüf ki, orada da torpağa tapşırılmış şairin vətən yangısı, ata yurduna dərin məhəbbəti şeirlərində özünü kəskin şəkildə göstərir:

Vətənsiz yaşamaq-kəfənsiz ölüm,
Nə mənə lazımdır, nə sənə gərək.
Vətən torpağına çatdırsa əlin,
Vətənə üz tutub öləsən gərək.

Şairin yaradıcılığında dostluğa, ədəbi əlaqələrimizin yaxınlaşmasına önəmli yer verilir. Belə ki, o, məşhur Rusiya şairləri Vladimir Boyarinovun və İvan Qolubniçinin "Niskilli mələk" kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə edərək Moskvada nəşr etdirmişdir.

Onun yaradıcılığı barədə şair Əliş Əvəz yazır ki, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışan görkəmli rus şairi Vladimir Tsibin Sabir Abdulla haqqında belə deyirdi: "Sabir Məmmədovun lirikasının əsasında açıq monoloq durur. Hər şeydən əvvəl, onun şeirlərində baş qəhrəman qətiyyətdir. Hisslərin, aşkarlığın qətiyyəti. Poetik özünü təsdiq qətiyyəti!" (17).

Yer üstə xəzəllər son dəfə gülər,
Son dəfə gül açar, diləyər kömək.

Ömür ağacından günlər tökülər,
Payızın saralmış yarpaqları tək.

Çəkər öz ardınca məni tale, bəxt
Əlimdən nə gəlir, öndə-qar, külək.
Bir gün son günün də o son yarpaq tək.
Ömür ağacından qopub düşəcək –

deyən şair Sabir Abdulla 2013-cü il yanvarın 8-də Moskva xəstəxanalarının birində dünyasını dəyişmişdir.

Tofiq Haqverdi oğlu Kərimov 1951-ci il iyulun 19-da Cəlilabad rayonunun Bozayran kəndində anadan olub. Yazıçı-publisist, Rusiya Jurnalistlər və Yazıçılar İttifaqının üzvü, Udmurtiya Respublikasının əməkdar jurnalisti idi.

Tofiq Kərimov öz dəyərli bədii əsərləri və qüsursuz xidməti ilə Rusiyanın ucqar diyarlarından biri olan Udmurtiya Respublikasında və onun hüdudlarından kənarında kamil azərbaycanlı obrazı yarada bilmişdir. Qeyd etməliyik ki, yazıçının ədəbi yaradıcılığı bir növ xidməti fəaliyyətini tamamlayır. Belə ki, yaratdığı bədii və canlı obrazlar onun gündəlik işində rastlaşdığı cinayətkar ünsürlərin, onlardan zərər çəkmiş müxtəlif təbəqəli adamların, iradəsi zəif insanları cinayət əməllərinə sövq edən problemlərin üstündə qurulmuşdur. Yazıçının "Faciəli görüşlər" (İjevsk-2001), "Dayanmış uçuş" (2008), "Mən bütün işləri yekunlaşmışam (Minnətdatlıq)" (2008), "Milis sahə müvəkkilinin qeydləri" (2009), "Milis, mən oğlumu öldürmüşəm", "Dolaşmaq kələf", "Maxnoçu" (2006) povestləri rus dilində işıq üzü görüb.

Qeyd edək ki, kriminal mövzulu belə əsərlər Tofiq Kərimov kimi peşəkar polis əməkdaşı tərəfindən yazılarda oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmaqla yanaşı, cinayətkarlığın profilaktikası kimi də öz təsirini göstərir.

Tofiq Kərimovun yaradıcılığına yaxından bələd olan və hörmətlə yanaşan yaradıcı adam kimi, Udmurtiyanın əməkdar mədəniyyət işçisi, bir çox ədəbi müsabiqələrin qalibi Kiril Lo-

maqın onun "Dayanmış uçuş" kitabına yazdığı ön sözdə yazıçının yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir: "Tofiq Kərimovun hər yeni çıxan əsəri Rusiya və ya Udmurtiya yazıçıları tərəfindən diqqətlə qarşılır və şərh edilir. Bu dəfə həmin şərhli iş mənə qismət olub. DİN-nin mətbuat konfransında bir dəfə demişəm və yenə təkrar edirəm, T.Kərimovun hər yeni əsəri oxucuların rəğbətini qazanmaqla yanaşı cinayətkarlara xəbərdarlıq atəşidir..."

İjevskdə ən nüfuzlu tədbirlərdə fəxrlə "Mən azərbaycanlıyam" və N.Gəncəvi, S.Vurğun, Mir Cəlal... kimi dahi sənətkarlardan qidalanıram, deyən yazıçı Tofiq Kərimov 15 yanvar 2013-cü ildə vəfat etmişdir.

Əliş Əvəz (Əliş Əvəz oğlu Qasımov) 1956-cı il iyulun 1-də Bərdə rayonunun Piyadalar kəndində anadan olub. Şair, publisist, Moskvada Azərbaycan diaspor hərəkatının ən fəal üzvlərindən biridir. Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinə daxil olmuş, təhsilini M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində başa vurmuşdur (1985). "Ana Tərtər" (2003), "Dünyanın iki qapısı" (2009) poeziya kitablarının müəllifidir. "Azərbaycanın səsi", "Asudə vaxt", "Diaspora inform" qəzetlərinin təsisçisi və yaradıcısıdır. Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə çıxan "Azərros" qəzetinin baş redaktoru, Moskvada on ildən artıqdır ki, fəaliyyət göstərən "Şəhriyar" məclisinin yaradıcılarından biri. "21 Azər" jurnalının Moskva təmsilçisidir.

Rusiyada yaranan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında Əliş Əvəzin özünəməxsus yeri və xidmətləri vardır. Onun şeirləri dərin fəlsəfi tutumu və incə lirizmi ilə fərqlənir. Yaradıcılığında bəzən nostalji hisslər, kədərli duyğular da əksini tapır. "Tökülür" adlı şeirində bunu görmək mümkündür:

Elimdən, obamdan ayrı düşəli,
Axıb gözlərimin yaşı tökülür.

Aman Allah, mənim kənd taleyimə
Hələ də illərin qışı tökülür.

Həqiqət yalanla dilbir olubdu,
Adamlar şeytanla əlbir olubdu.
Zamanın ələyi xəlbir olubdu,
Ununa qarışıb daşı tökülür.

Əliş Əvəzin poeziyası sənətkarlıq baxımından yeni və orijinaldır. Bu, onun "İlahiyyələr" silsiləsindən yazdığı şeirlərin əksəriyyətinin forma və məzmununda, bir çox əsərlərin qafiyə sistemində, palindromik (müstəvi) şeirlərində nəzərə çarpır. Onun təcnisləri də yeni məzmununda, quruluşda səslənir:

Sənət neyinin yanıqlı xalियam,
Həsət içində adayam, xaliyam.
Dövrün zülmüylə naxışlı xaliyam,
Qəmdən yaranıb, dərdədən toxunmuşam (7).

Əliş Əvəz "qəlbinin səsinə qulaq asan, poeziya qarşısında səcdə edən şairdir" (5).

Knyaz Qoçaq (Knyaz Qoçaq oğlu Qurbanov) 1954-cü il dekabrın 26-da Beyləqan rayonunun Şahsevən kəndində doğulub. Şair, nasir, tərcüməçidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, Rusiya Yazıçılar Birliyinin üzvü, Pıt-Yax şəhərinin fəxri vətəndaşıdır. Tümen Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir (1986). Azərbaycan və rus dillərində yazıb yaranan müəllifin şeirləri və nəsr əsərləri "Ədəbiyyatlı Rusiya" həftəliyində, "Ədəbiyyatlı Azərbaycan", "Ədəbi təhsil", "Şimal dünyası", "Yuqra", "Gənclik" jurnallarında, "Erintur" almanaxında, "Yuqranın ədəbiyyatı" məcmuəsində çap edilmişdir.

Knyaz Qoçaq öz yaradıcılığında tərcümə işinə də geniş yer ayırır. O, Dmitri Mizqulinin (Xantı-Mansiysk), Aleksandr Kedrinin (Yekaterinburq), Valeri Dudaryevin, Yevgeni Yux-

ninin (Moskva) şeirlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Knyaz Qoçağın hekayə və şeirlərində şair qəlbinin həsrəti, vətənlə çırpınan ürəyin döyüntüləri duyulur. Təəssüf ki, əlimizdə onun doğma dilimizdə yazdığı şeir nümunələrindən yoxdur. Lakin şairin rus dilində işiği üzü görmüş "Anama" şeirində onun ata ocağına, doğma el-obaya, valideynlərinə dərin məhəbbəti, uzaq Sibir bölgəsində bir növ ana, ata həsrətilə yaşadığı və onları sevgi dolu ürəyində gəzdirdiyi aydın və qabarıq şəkildə təənnüm edilir.

Knyaz Qoçağın Tüməndə, Moskvada, Udmurtiyada, Ural bölgələrində Azərbaycan poeziyasını təmsil etməsi maraqlıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, şairin yaradıcılığına dair Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrində çıxan qəzet və jurnallarda yazılara rast gəlmək olar. Məsələn, "Udmurtiya Respublikasının xəbərləri" (№ 92, (3632) 20.08.2010) qəzetində onun yaradıcılığında bəhs edən bir yazıda, xalqlarımız arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə həsr olunmuş xeyli nümunələr çap etdirdiyi qeyd olunur. Həmin materialda o da xatırlanır ki, Knyaz Qoçaq rusdilli, lakin ürəyi doğma yurdla qırılmaz tellərlə bağlı şairdir. Bu yazıda şairin başqa xalqların ədəbiyyatına hörmət və məhəbbətlə yanaşması xüsusi vurğulanaraq onun Udmurt müəlliflərinin kitabları haqda düşüncələri "Ədəbiyyatlı Rusiya", "Mədəniyyət", "Ədəbiyyat qəzeti", "Müstəqil qəzet" və "Milletlərin həyatı" jurnalı kimi nüfuzlu Rusiya nəşrlərində çap olunması dilə gətirilir.

Nəsim Nəbiyev 1954-ci il may ayının 2-də Kəlbəcər rayonunun Çaykənd kəndində anadan olub. Şair, tərcüməçi, publisistdir. Bakıda M.F.Axundov adına Rus dili və ədəbiyyatı İnstitutunu və Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirib. Rusiya paytaxtında Azərbaycan diasporunun yaranmasında, onun inkişafında və formalaşmasında böyük xidmətləri vardır. Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin Mərkəzi Şurasının, "Ocaq" Mədəniyyət cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvüdür.

Azərbaycan və rus dillərində “Ürəyim yurd yeridir” (1988), “Dua eləyən bulaq” (1994), “Sizə sözüm var” (1998), “Bağış-lamaz dağlar məni” (2004), “Nəğməkar əsgər” (2007) şeir ki-tablarının müəllifidir (11).

Nəsim Nəbioğlunun ədəbi fəaliyyəti tərcümə sahəsində də özünü göstərməkdədir. Belə ki, o, Vasili Şukşinin, Valentin Rasputinin bəzi nəsr əsərlərini, fransız dilindən Jan Pol Sarrtrin “Dəfn olunmamış ölümlər” pyesini, A.S.Puşkin, Sergey Yesenin, Rimma Kazakova və Natalya Zelinskayanın bir sıra şeirlərini dilimizə çevirib.

Nəsim Nəbioğlunun şeirlərində yüksək vətənpərvərlik və milli duyğular tərənnüm olunur. “Azərbaycan bayrağı” adlı şeirində şairin müstəqilliyimizi tərənnüm etməsi, torpağa, el-obaya bağlılığı, sevgisi daha dolğun görünür, işğalçı ermənilərin torpaqlarımızın bir hissəsini zəbt etməsinə olan nifrəti açıqlanır:

Həsətini çəkmişəm, ləngimişəm nə vaxtdı,
Sənə yadlar, yağılar paxıl gözüylə baxdı,
Dalğalan, indi adın millətimə dayaqdı,
Dalğalan, enmə bir də Azərbaycan bayrağı!

Doğma dilimizin sadə sözlərilə yüksək bədii liyin bir-birinə bağlanması Nəsim Nəbioğlu şeirlərinin kökündədir. “Ayrılarımı könül candan” rədifli şeirində bu özünəməxsus şəkildə poetik əksini tapmışdır:

Xəyallarım gedən yerə ayaqlarım gedib çatmaz,
Yuvasından perik düşən insan
rahat yuxu yatmaz,
Yurdu talan olan gəlib qərqlikdə başın qatmaz,
Axı necə soraq tutum ANA kimi mehribandan,
Ayrılmamın könül candan! (12).

Nəsim Nəbioğlunun yaradıcılığı tanınmış sənət adamlarının da diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, onun şeirlərinə Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar Asiya Sultanova, bəstəkar Nəriman Əzimov, bəstəkar Zəmfira Tağıyeva (Ələkbər Tağıyevin qızı) mahnılar bəstələmiş, rus şairlərindən Nikolay Qoroxov, Viktor Korkiya, Natalya Zelinskaya və başqaları onun kitablarını Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə etmişlər.

Bədii sözün qüdrətilə azərbaycançılığı, milli ənənələri, xalqlar dostluğunu təbliğ edən şair Nəsim Nəbioğlu Rəsul Rza və Yuri Dolqoruki adına Beynəlxalq mükafatların laureatı adına layiq görülmüşdür. Ona rus ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətlərinə görə Mayakovski adına orden verilmişdir.

Afaq Şıxlı 1969-cu ildə Bakı şəhərində doğulub. 1984-cü ildə buradakı 12 saylı orta məktəbi, 1990-cı ildə Azərbaycan Tibb İnstitutunu bitirib. Hazırda Moskvada yaşayan Afaq Şıxlı həkimlikdən başqa musiqi, rəssamlıq və psixologiya ilə məşğul olur. Çoxsaylı şeirlərin, hekayələrin, nəğmələrin və dörd kitabın müəllifidir.

Onun şeirlərində Vətən, yurd sevgisi, doğma məmləkətə, qədim Azərbaycan torpağına məhəbbət, bağlılıq aşkar şəkildə duyulur.

Afaq Şıxlının 2011-ci ildə “Adiloğlu” nəşriyyatında çıxmış kitabındakı şeirlər də bu qəbildəndir. Bu gün vətəndən uzaqda yazıb-yaradan şairənin həmin topluya daxil edilmiş “Salam” şeirində yurd sevgisi özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Vətən, qayıtmışam qoynuna yenə...
Qurbanlar kəsərəm bu gözəl günə!
Öpüm torpağını mən dönə-dönə,
Saflığım, paklığım, iffətim, salam!

Afaq Şıxlının şeirlərində olduqca səmimi, insan qəlbini sığallayan, fərəhləndirən duyğular, misraların bir-birini tamamlaması, axarlılığı, böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti də oxucunu cəlb edir. Gəlin, bir qədər də kədər və təəssüflə, düzlüyə, sadıqlıya çağırış kimi yazılmış "İstəyirəm" şeirindən bir neçə bəndi oxuyaq.

İncimirəm məndən uzaq duranlardan...
İncimirəm qeybətəmi qıranlardan...
İncimirəm adi ara vuranlardan...
Kürəyimdən vuranlardan inciyirəm!

İncimirəm mənə əyri baxanlardan...
İncimirəm hər tərəfə axanlardan...
İncimirəm qurduğumu yıxanlardan...
Ümidimi yıxanlardan inciyirəm!

Afaq xanım üzvü olduğu Moskvadakı "Şəhriyar" ədəbi-mədəni cəmiyyətinin işində də fəallıq göstərir. Ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin Rusiyada təbliğ olunmasına öz dəyərli töhfələrini verir.

Göründüyü kimi, yazıçı və şair həmvətənlərimiz Rusiyada səriştəli ədəbi-mədəni mühit yarada bilmişlər. Deməli, burada fəaliyyət göstərən mühacirət ədəbiyyatının nüfuzlu və istedadlı nümayəndələri vardır. Onların əsərlərini oxuduqca bir daha əmin oluruq ki, həmin yazıçı və şairlər öz yaradıcılığı ilə qürbətdə Azərbaycanımızı layiqincə təbliğ və təmsil edirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan diasporu. Bakı, 2005.
2. Afaq Şıxlı. Gün.az
3. "Azərbaycan Konqresi" qəzeti

4. Bağirov Abuzər. Moskvalı azərbaycanlılar. Bakı, Yazıçı, 1989, 196 səh.
5. "525-ci qəzet", 03 may 2012
6. "525-ci qəzet", 13 sentyabr 2011
7. Əvəz Əliş. Ana Tərtər. Moskva, 2003.
8. Hüseynov Əbdül. XX əsrin 100 məşhur azərbaycanlısı. Bakı, "Sumqayıt", 2000, 290 səh.
9. Hüseynov Əbdül. Əkinçi taxtda. Moskva, "Overley", 2005, 222 səh.
10. Hüseynov Çingiz. Doktor N. "Moskva fəhləsi", 1998, I kitab 248 səh., II kitab 280 səh.
11. Məmmədov Ramin. Odlar Yurdunun övladları Rusiya tarixində, Bakı, "Ziya", 2011, 496 səh.
12. Nəbioğlu Nəsim. Bağışlamaz dağlar mənə. Moskva, 2004.
13. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, "Poliqrafik Produktion", 2005, 528 səh.
14. Tahirli Abid. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2001, 308 səh.
15. Tverdislova Yelena. Özgə sirri. Moskva, "Akademiya", 1996, 178 səh.
16. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvanşər, 1998, 160 səh.
17. Yenises.ru
18. Yusifli Vaqif. Çingiz Hüseynovun səksəninci baharı. "Azərbaycan" jurnalı, 2008, №1

Ramin Mammadli

Azerbaijani Emigration Literature in Russia

Summary

This article gives information about emigrants from the different regions of Russia, as Abdul Huseinov, Chingiz Huseinov, Rustam Ibrahimbeyov, Alla Akhundova, İlham Badalbayli, Samid Agayev, Abuzar Bağirov, Sultan Merzili, Sabir Abdulla, Tofiq

Karimov, Nasib Nabioglu, Alish Avaz, Zumurud Guluzade, Afag Shikhli and others' life and creation, homesickness were analysed in literary and theoretical context .

Key words: Russia, Emigration Literature, emigrant

Доц. др. Самира Гулиева

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ М.Э.РАСУЛЗАДЕ

Самой насыщенной частью творчества одного из выдающихся представителей азербайджанской общественно-политической мысли М.Расулзаде являются его литературно-теоретические, критико-эстетические взгляды. Отдавая в начальный период своего творчества предпочтение небольшим произведениям, позднее Мамед Амин обратился к монументальным трудам, внося тем самым огромную лепту в нашу литературу. Его исследования отличаются своей научностью, актуальностью тем, глубокими сопоставлениями. Труды М.Расулзаде играют незаменимую роль при решении спорных исторических моментов, предоставлении новых сведений.

«У М.Расулзаде нет такого произведения на общественно-политическую тему, которое бы не было связано с литературоведением в той или иной степени, одновременно, нет такого труда по литературоведению, где бы не поднималась тема независимости Азербайджана» (1, 26).

Еще в 1906 году в газете «Иршад» за подписью М.Расулзаде была напечатана первая небольшая критическая статья на рассказ Абдулла бека Эфендиева «Сон Рустама». В статье говорилось: «Братья! Воспользовавшись хоть немного этой свободой, являющейся плодом российской революции, мы обязаны продвинуть нашу литературу, что станет лишь небольшим ударом по карману. Давайте приступим, приступим, братья!» (2, 66). В сборнике статей «Тянгид вя тяриз» («Критика и ирония») есть статья, в которой Мамед Эмин широко и всесторонне излагает повесть Н.Нариманова «Бахадур и Сона». Автор разделяет выносимые на

обсуждение мысли на три группы: вопросы языка, воспитания и религиозной реформы. Высказывая свое мнение о неуместном употреблении некоторых слов, об очищении словарного состава от заимствований, автор, наряду с этим заостряет внимание на религиозной розни, стремясь раскрыть причины не религиозного единства, а отставания мусульман. М.Эмин пишет: «По мнению многих из нас, виноваты наши муллы. Беда эта от них происходит. Однако, неверно отставание целой нации приписывать только одному классу. Немалая вина и у самого народа, способствующего невежественным и тенденциозным муллам» (3, 289).

Продолжая свои рассуждения, автор указывает, что народ нуждается в революции: «Устами героя своего рассказа Бахадура, Нариман бек считает причиной отсталости мусульман сосредоточение в Исламских государствах религиозной силы и физической в одних руках. Христианская история рассталась с борьбой между религиозными деятелями и правительствами, всегда нуждающиеся в развитии мирские законы, оставались стабильными и неизменными, черпа силу религии» (3, 289).

В 1914 году на страницах газеты «Игбал» М.Расулзаде высказывает свое мнение и суждения о книге Ф.Кёчярли «Балалара хядий» («Подарок детям»), высоко оценивая эту инициативу при существующей острой нехватке детской литературы. М.Расулзаде указывает на большое значение этого насыщенного понятиями нация, родина, любовь труда для воспитания детей, являющихся будущим нации: «Как характер в детстве и отрочестве воздействует на взрослую и ученую жизнь, так и фольклор каждой нации и оказавшаяся под ее влиянием первобытная жизнь влияет на рост и возмужание этой нации» (3, 277).

В другой статье, названной «Йени лисанчылар вя тюркчюляр» («Новые писатели и тюркисты»), М.Расулзаде

рассказывает об одном из современных турецких поэтов по имени Магомед Эмин бек, отмечая одновременно наличие пропаганды любви к своей нации, патриотизма в произведениях Намиг Камала, Тофиг Фикрета, Абдулхаг Намика. Однако их политика нового человека приводила к уменьшению числа читателей, т.к. «писатели старого поколения, как правило, составляли своего рода монополию, читающую написанное ими самими» (3, 227).

М.Расулзаде также отмечал, что хотя есть произведения Ахмеда Мидхата («Путешествие по Европе»), Намиг Камала («Лондоннаме») и Ахмеда Эхсанбека, рассказывающие о многих местах в Европе, нет произведений, повествующих о потребностях Анатолии, описывающих его быт и настроение тамошнего народа. Обладая обширной информацией об оттоманской литературе, М.Расулзаде, в ответ на высказанную выше мысль, совершенно справедливо пишет, что хотя и существуют «посвященные жизни народной» романы Халид Зиябека, Гусейна Рагимбека и др. писателей, однако в них рассказывается о Стамбульских паша и знати.

В статье Расулзаде рассказывает о любящем свой народ и любимом народом тюркском поэте по имени Магомед Эмин. Автор говорит о языке и теме произведений Эмин бека, жанрах и тактах, к которым он обращается. В качестве доказательства того, что этот поэт является истинным приверженцем тюркизма, указывается на отсутствие арабских и персидских изафетов в его произведениях, о предпочтении им силлабического стиха и приводятся наглядные примеры этому.

Yazıq sənə ağlamayan şərarə,
Yazıq sənə titrəməyən vicdana,
Yazıq sənə uzanmayan əllərə
Yazıq səni qurtarmayan insana! (3, 332)

(Горе искре, не светящей тебе,
Горе совести, не трепещущей по тебе,
Горе длани, не протянутой к тебе,
Горе человеку, не спасшему тебя).

Позднее это произведение было издано в 1984 году в Анкаре под названием «Azərbaycan Kültür Gələcəkləri və Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı».

Здесь отражены литературные события после 1918 года. Как отмечает автор, проводя данное исследование, «не смог достаточно воспользоваться источниками за железной занавесью. Главными темами создаваемой в этот период литературы были свобода, независимость и любовь к родине. М.Расулзаде называет ставшего жертвой репрессий поэта Алиюсифа и приводит пример из его творчества.

Dedilər ki, Azərbaycan türklərinin əlində
Əski atəş yeni başdan alovlanmış, coşmuşdur.
Əvət, əvət, bir gün Şərqə Kəbə olan bu ölkə
Yenə onu təqdis ilə ziyarətə gah edəcək (4, 59).
(Сказали, что в руках тюрков Азербайджана
Старый огонь вновь разгорелся, запылал.
Да, однажды ставшая Каабой Востока эта страна,
Вновь станет паломничества местом святым).

Расулзаде отмечает возникновение литературных междислов в эпоху Демократической Республики, издание новых журналов, открытие этим литературным процессом новой страницы в истории азербайджанской литературы, создание именно в этот период таких стихотворных произведений, как «Эшг илахеси» М.Хади, «Гошма» Ахмед Джавада, «Гыз галасы» Джафара Джаббарлы. Отдельно остановившись на стихотворении Г.Джавида «Неден йарандын?» («Из чего я возник?»), делится с читателями лири-

мом А.Джавада. Расулзаде отмечает, что это стихотворение, в котором цвета азербайджанского флага сравниваются с естественными цветами в природе, написано ко Дню независимости 28 мая. Однако, проф. Вагиф Султанлы в своем исследовании отмечает, что «это ошибочное в корне утверждение. На самом деле, стихотворение написано 28 мая 1914 года и было включено в книгу «Гошма», вышедшую в свет в 1916 году».

Qaranlıqda qırılarkən ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandın!
Masəvadan uçmuş birəg kölgənin,
Dan yerilə görüşündən yarandın! (4, 60)
(Когда во мраке надежда моя оборвалась,
Из поступи Млечной звезды я возник!
От с высот слетевшей тени
С рассветом встречи я возник!)

Под гнетом оказалась и литература азербайджанских тюрков, которым не удалось вдоволь насытиться воздухом свободы. Но, несмотря на попытки «Ледового ада» задуть зачатки свободы, борьба за независимость в нашей литературе все еще продолжалась. Именно творчество таких несгибаемых авторов. «Оккупационное советское правительство» не могло добиться успеха в стремлении искоренить национальный азербайджанский дух, добиться воцарения «пролеткульта», не находя необходимых для этого средств и не обладая ими. Литература все еще находилась в ведении старых мастеров слова. Соответствуя, с виду, существующему порядку, вкусив и жестокость, и дипломатичный мягкий подход нового правительства, эти писатели продолжали заниматься своим трудным и тяжелым делом!» (4, 61). Несмотря на трудный политический режим, писатели и поэты, хоть и в

иносказательной, завуалированной форме выступали против Российской империи.

Критик раскрыл в идейно-тематическом плане пьесы Дж.Мамедгулузаде «Каманча» и «Анамын китабы» («Книга моей матери»). Он старался продемонстрировать, что рознь между азербайджанскими тюрками и армянами является только видимостью и возникает в результате подстрекательства. Отмечается, что музыка огромная сила, способная смягчить даже окаменевшие души. Знания, привязанность к Родине и родному языку выделяются как высокие моральные качества, отраженные в «Анамын китабы».

То же самое Расулзаде отмечает и про пьесу Сулейман бека Ахундзаде «Лачын ювасы» («Соколиное гнездо»), указывая, что основная идея произведения раскрыта критиками той эпохи в абсолютно противоположной плоскости. Расулзаде пишет: «На самом деле, коммунистический орган Азербайджана захватывает «Соколиное гнездо» для того, чтобы легче свалить окопы империализма на Востоке. Хотя революция и является целью, здесь она показана как средство» (4, 62).

Отдельно останавливаясь на творчестве Г.Джавида, автор привлек к анализу его произведения «Реугәмбәр» («Пророк»), «Uçurum» («Пропась»), «İblis» («Сатана») и «Siyavuş» («Сиявуш»). Эти пьесы он называет «стихом». Находясь вдали от родины, но храня в душе пламенную к ней любовь, ведая обо всем, что там происходит, Расулзаде отразил это и в своем литературно-художественном творчестве. Создание Г.Джавидом пьес «Топал Теймур» («Хромой Тимур») и «Пророк» в период, когда народ отдаляли, изолировали от его корней, Расулзаде считает прогрессивным событием. В преследовании их автора советским правительством он считает виновным и азербайджанских критиков. Отмечает, что «Пророк» был воспринят более благожелательно, чем «Хромой Тимур». Расулзаде говорит

о сюжете и композиции пьесы «Пророк», старается проанализировать моменты, которые стремился довести до читателей автор:

Haq, vətən, zövqi-səadət, cənnət
Nəp qılınc kölgəsi altında əvət!
(Истина, родина, счастье, рай
Над всем нависла тень клинка!)

Приводя в пример эти строки, Расулзаде добавил и свои рассуждения: «Выражение лозунга о родине словами Пророка, созданного азербайджанским поэтом в находящемся под гнетом коммунистического режима Азербайджане, особенно знаменательно. Эти слова выражают только патриотизм» (4, 65).

Расулзаде сравнивает Азербайджан с древнегреческим мифологическим героем Прометеем: «Любящий родину Азербайджан, в лице раненой птицы видит, несомненно, символа страны священного огня Прометея: Прометей терзает сменившие двуглавого царского орла серп и молот».

В труде «*Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*» («Современная азербайджанская литература») проанализированы также и произведения Г.Джавида «Пропась», «Сатана» и «Сиявуш». Героя «Пропастей» Расулзаде называет «моралистом и идеалистом». А в «Сатане» видит Г.Джавида в качестве романтика с гуманными и человеколюбивыми взглядами. Приводя в пример последний монолог Сатаны, Расулзаде подчеркивает верность поэта человечеству и тюркизму.

Образ Сиявуша в одноименной пьесе Расулзаде характеризует как «как тип либерального аристократа». Вообще, ведущими темами творчества Г.Джавида были такие высшие чувства, как человечность, гуманизм, ненависть к наси-

лию. Поэтом-романтиком Г.Джавида считает и М.Расулзаде.

Turanda qılınçdan daha kəskin ulu qüvvət
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət! (4, 67)
(В Туране высшая сила острее клинка –
Культура, культура, культура!)

В качестве одного из поэтов, творивших при большевистской оккупации, упоминается имя Ахмеда Джавада. Если при Демократической Республике всем существом Джавада владела радость независимости, при советской власти в его творчестве отмечаются нотки протеста против оккупационного режима. Отмечается, что на «бывшего мусаватиста» А.Джавада в советский период оказывали давление, его произведения «дешифровывались» «настроенными прочекистски критиками» и он подвергался нападкам. Воспользовавшись символами природы Азербайджана против советской империи, он создал прекрасны образцы художественного стиха:

Əyil Kürüm, əyil keç!
Dövrün sənin deyil, keç! (4, 68)
(Пригнись, Кура моя, согнувшись пройди!
Не твоя сейчас эпоха, проходи!)

Указывается, что критики продолжили свои «поиски» и в стихотворении «Гёк-гёл», что привело их к «находкам». По мнению советских критиков, строки “Bir sözün varmıdır əsən yellərə? Sifariş etməyə uzaq ellərə” (Есть ли у тебя что сказать вольным ветрам? Чтобы донесли до далеких берегов) являются намеком на «изгнанных в далекие страны мусаватистов-националистов».

В монографии представлены некоторые события, которые империализм стремился скрыть, оставив тайными. Это вдвое увеличивает научную значимость данного труда. Расулзаде отмечает, что А.Джавад перевел произведение Ш.Руставели «Витязь в тигриной шкуре», но перевод канул в небытие вместе с автором. Далее автор говорит о ссылке А.Джавада в Сибирь, о том, как интересовался судьбой поэта в ссылке и получил известие о его смерти от азербайджанца, ставшего свидетелем этого. В произведении «Сиявуш нашего века» он считает Ахмеда Джавада «духовным сыном» Магомед Эмина. Вот как выражает свое отношение к этому Али Саладин в монографии «Ахмед Джавад»: «Провозглашение его таким великим человеком, как М.Расулзаде своим «духовным сыном», многолетнее покровительство также сыграло немалую роль в этом деле». А.Саладин считает А.Джавада духовным сыном именно М.Расулзаде. однако, если в начале данного ряда сравнений М.Хади объявлен моральным сыном Намиг Камала, а Г.Джавид А.Гамида, то и Мамед Эмин также должен быть турецким поэтом. Другим доказательством является статья М.Расулзаде «Йени лисанчылар вя тюркчюляр» («Новые писатели и тюркисты»), в которой он говорит о жизни и творчестве турецкого поэта по имени Мамед Эмин.

Внимательно следивший за литературным процессом в Азербайджане Расулзаде пишет, что спектакль по пьесе «Айдын» закончился «аплодисментами, потрясшими сцену». Он отмечает мысли Дж.Джаббарлы, сердце которого всегда переполняла любовь к независимости: «Да сгинет господство оттоманов в Хиджазе, англичан в Индии и русских в Азербайджане» (4, 70).

Наряду с произведениями Дж.Джаббарлы, говорится и том, как его держали в застенках «чека». Один из интересных моментов в «Современной азербайджанской литературе» связан с анализом произведения «Od gəlini» («Не-

веста огня»). Символизм протеста Элхана против Ислама, арабского языка находит здесь свое краткое разъяснение: «Для зрителей замены слов «арабский» и «Ислам» словами «русский» и «коммунизм» вполне достаточно для актуализации смысла». Вот как сравнивает Расулзаде Дж.Джаббарлы с европейскими драматургами: «Стремящийся быть актуальным, решительным и смелым как Ибсен, глубоким и всесторонним как Шекспир, идейным как Горький, не перестававший учиться Дж.Джаббарлы заложил основу социалистического реализма в азербайджанской драматургии».

Рассмотрел в своем труде Расулзаде и литературу эпохи эмиграции. Осветил творчество таких авторов, как Яйджылы Кярим, Сянан, Алмас Илдырым. Завершают этот труд строки Гюлтякина (Амин Абид):

Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan! (4, 86)
(Ты наш, ты наш, пока в теле душа,
Живи, живи, вечно живи,
славный Азербайджан!)

Один разделов, включенных в изданный в 1923 году в Турции труд «Азербайджанская Республика», называется «литературный и национальный ренессанс». Здесь представлено общий обзор азербайджанской литературы. Что же касается вопросов современной литературы, отражены суждения Расулзаде о прессе начала XX века («Şərq-i-rus», «İqbal», «Sədayi-həqq», «Füyuzat», «Açıq söz» и др.), о новых произведениях и спектаклях («Лейли и Меджнун», «Аршын мал алан», «Ашыг Гяриб» и пр.).

Азербайджанской литературе XX века посвящена и часть произведения «Azərbaycan mədəniyyəti ənənələri» («Культурные традиции Азербайджана»). Здесь говорится о таких авторах, как Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир, М.Хади,

А.Гусейнзаде, У.Гаджибейли, А.Джавад, Дж.Джаббарлы. Расулзаде называет пьесу «Ölümlər» («Мертвецы») «венцом критической литературы Азербайджана», а Сабира – «вторым после Физули поэтом, воспринятым в Азербайджане всеми». Отмечается также большая роль в формировании общественного сознания газет «Фуюзат», «Мола Насреддин», «Ачыг сёз», которые сконцентрировали вокруг себя таких представителей интеллигенции, как А.Джавад, Г.Джавид, Дж.Джаббарлы.

В труде «Çağdaş Azərbaycan tarixi» («Современная история Азербайджана»), хоть и вкратце, отражены критические взгляды автора. По мнению Расулзаде, смысл формулы «пролеткульта», которую стремилось создать советское правительство, является «национальной по форме, коммунистической по содержанию». В число поэтов, ставших жертвами политики «очищения» Советского Союза, исследователь включил имена Таги Шахбази, Бёюкага Талыблы, Али Рза, Ахмеда Джавада.

Посвященная творчеству М.Шахрияра статья Расулзаде «Ədəbi bir hadisə» («Литературное событие») вышла в свет в 1954 году в журнале «Тюрк юрду». Знакомство Расулзаде с поэмой этого автора «Heydərbabaya salam» («Приветствие Гейдарбаба») началось с отправленной ему в дар «Тебризской почтой» книги. Подчеркнув изысканное оформление книги, Расулзаде называет это 80-страничное издание «прекрасным приглашением, подаренным любящими мастерами Тебриза» (5, 81). После краткой информации о жизни Магомед Гусейна Шахрияра, дается анализ его поэмы «Приветствие Гейдарбаба». Расулзаде отнесил Шахрияра к поэтам, сочиняющим стихи на персидском и азербайджанском языках. Считая это произведение «истинно литературным произведением», автор расценивает поэму как «произведение, созданное в религиозной, политической среде под влиянием естественной человеческой тоски пос-

редством бескрайней любви» (5, 32). Написанное самим Шахрияром предисловие к поэме представлено в переводе. В этом предисловии, где всесторонне раскрывается причина написания произведения, указывается, что источником вдохновения для него стала мать и, вспоминая прошедшие дни, он создал совершенное произведение, состоящее из 76 куплетов. В статье Расулзаде называет поэму одним из крупнейших подарков азербайджанской литературе, приводит отрывки из нее, сопровождая их комментариями. Здесь же он высказывает свое отношение к рассуждениям написавшим предисловие к изданию 1953 года заместителя Тебризского главы Агаи Мехдии Рошензамира и профессора литературы Тебризского Университета Агаи Каренга.

Своими трудами М.Расулзаде внес новые идеи в историю нашей литературно-критической мысли, сыграл важную роль в его обогащении.

Список литературы

1. Sultanlı V. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası. BDU nəşriyyatı, 1993.
2. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azər nəşr, 1992.
3. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild (1909-1914), Bakı, Şirvan nəşr, 2002.
4. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991.
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan davası. Bakı, Ay-Ulduz, 1998.

Dr.Samira Guliyeva

M.A.Rasulzadeh's scientific and theoretical opinions

This article provides information about the scientific and theoretical, philological opinions of the great representative of

Modern Azerbaijani Literature, the founder of Azerbaijani Democratic Republic and a prominent thinker Mammad Amin Rasulzadeh.

His works as "Modern Azerbaijani Literature", "Azerbaijani cultural traditions", "Modern Azerbaijani history", "Siyavush of our century", "A literary story", "New philologists and Turkists" are significant studies. "Modern Azerbaijani literature" is about critical analysis of published works of Azerbaijani classical and modern poets. "Siyavush of our century" is dedicated to Azerbaijan Democratic Republic and it has been quoted from the Firdovsy's "Shahnama".

Key words: M.A.Rasulzadeh, Azerbaijani Literature, emigration

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Tofiq Hüseynoğlu Uzun sürən mübahisələrin sonu	3
İfrat Əliyeva Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında azadlığın tərənnümü	37
Vaqif Sultanlı Ceyhun Hacıbəyli: Vətənlə döyünən ürək	45
Almaz Əliqızı «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində türkçülük-turançılıq məfkurəsi və Azərbaycan problemi	58
Qrazyna Zayac Polyak şairi Vladislav Strzelnicki Qafqaz sürgünündə	72
Bədirxan Əhmədli Legion ədəbiyyatı mühacirətin bir qolu kimi	90
Mübariz Süleymanlı Əhməd bəy Ağaoğlu Malta sürgünündə	105
Ertan Egribel. Ufuk Özcan Mütareke, sürgün və İmparatorluğun tasfiyesinə dair	132
Paşa Əlioğlu Görkəmli Azərbaycan alimi Turxan Gəncəyi	147
Əli Şamil Hüseynoğlu Çingiz Dağçının "Korkunç yıllar" romanında azərbaycanlı obrazı	152

Almaz Həsənqızı Behruz Həqqinin yaradıcılığı (mühacirət dövrü)	171
Enver Uzun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında Elmas Yıldırım	187
Mahir Həmidov Mühacir ərəb yazıçılarının ərəb ədəbiyyatının inkişafında rolu	200
İradə Rəhmanova Əhməd bəy Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsərinin nəzəri-kulturoloji mahiyyəti	211
Feyzi Çelik Sürgün ədəbiyyatı üzərinə	218
Faiq Ələkbərli Hüseyn Baykaranın dünyagörüşü	232
Tural Hüseynli Süleyman Təkinər Hüseyn Cavidin tədqiqatçısı kimi	243
Samirə Məmmədli Vətən eşqinə sürgün	260
Hayri Ataş Azərbaycan Mühacirət Edebiyatının Türkiyə'də araşdırılması haqqında bəzi notlar	274
Ramin Məmmədli Rusiyada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı	287
Сампра Гулнева Научно-теоретические взгляды М.Э.Расулзаде	309

14m

Müasir ədəbiyyat məsələləri
(elmi məqalələr toplusu), IV kitab
Bakı,
Elm və təhsil
2016

Nəşriyyat redaktoru:
Xəyalə Zərrabqızı
Bilgisayar bəzəyi:
Məhəbbət

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
pofessor **Nadir Məmmədli**

Çapa imzalanmış 05.12.2016
Formatı 64x108 1/16
Şərti çap vərəqi 20,2
Sayı 500
Sifariş № 380
Qiyməti müqavilə ilə

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

1959

Ar 2016
294

104040